

№ 21932

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

◆ № ◆

1926

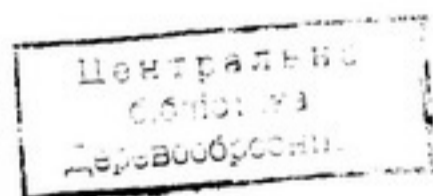
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 9
—
(42)

П

ВЕРЕСЕНЬ 1926

5 (47 . 714) . 1926* = 91 . 79

ПЕРША ДРУКАРНЯ ДЕРЖВИДАВУ
УКРАЇНИ ім. Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО
ХАРКІВ

Центральна
БІБЛІОТЕКА АРМІЇ
№ 1970

365 - 28

ЗМІСТ

	Стор.
Іван Франко. Святий Валентій (легенда)	5
Микола Мінько. Стогін	41
М. Рильський. З весняного зошиту. Поезія.	51
І. Дніпровський. Не на майдан... Поезія	53
О. Слісаренко. Осінь. Поезія	53
П. Костенко. Вузли	54
О. Лан. Стелеться сутінь вечірня. Поезія	76
М. Сайко. Пряля. Поезія	76
О. Мізерницький. Гануся	77
Фердінанд Фрайліграт. Хліба. Поезія	123
Т. Степовий. Буржуазні соціологічні школи.	125
Л. Олександренко. Костянтин Пекер	146
М. Ірчан. Антон Сінклер	158
Проф. Л. Булаховський. Динаміка слова.	196
Гр. Майфет. Матеріяли до характеристики творчости П. Тичини.	212
Хроніка	246
Бібліографія	256

ІВАН ФРАНКО

СВЯТИЙ ВАЛЕНТІЙ *)

(ЛЕГЕНДА)

(Посвячую пам'яті мого незабутого батька Якова Франка)

В любові у всіх богів і у людей
В могучім Римі виростав колись
Валентій. Все дали йому боги,
Чим людська жизнь краситься: красоту,
Здоров'я, силу, розум і талант,
Високий рід, багатого вітця.
І люде все дали йому; що тільки
Найкрасшого, святого дати могли:
Любов і приязнь, світлий скарб знання,
І штуки блеск, бажане ідеалу.
І він платив подякою богам,
Любовою людям.

Двайцять пятий рік
Життя кінчив; в Атенах, в огнищі
Наук немов пчола трудолюбива
Ссав грецьку мудрість; книги Сталірита
І Епікура побіч книг Гомера
Були роскошами его душі.
Но особливо пильно він хапавсь
До дна зглубляти звязки ті таємні
Між людским тілом і его житєм,
А безконечним творенем природи.
За проводом Галена й Гіпократата
Слідив цілющі впливи сил природи,
Зір, воздуха, води, тепла й морозу,

---

*) Недрукована поема Франка. В листі з 14 лютого 1886 р. писав Іван Франко до Михайла Драгоманова між иншим ось що: „Не знаю, що Ви скажете на таку думку — розпочати теологічну віру белетристичною ракетою. Є у мене готовий перший Entwurf поеми на релігійну тему. Основою взята легенда, котру я колись чув від мого пок. батька: про лікаря Валентія, котрого всі люди дуже любили і котрий, ставши християнином, почав просити бога, щоб той спас його від людської любови і дав би йому таку слабкість, котрої б усі люди перелякалися і відступились би від нього. От бог і дав йому епілепсію, в котрій він і помер і по нім та слабкість і названа „слабкість святого Валентія“. Я поклав час діянн тої легенди в третій вік по Христі, в часи після Марка Аврелія, і хотів показати тодішній стан християнства, а головню ярко освітити антигуманні і антикультурні погляди християнської аскези. Матеріал беру з Lesky Sittengeschichte і Hausrat, Kleine Schriften, а надто хочу з нового завіту вибрати як найбільше цитатів, котрі могли бути на руку всяким поборникам темноти. Як кажу, перший Entwurf sei

Каміня, цвітів, органічних соків
 На людське тіло; з тисячних сторін
 Громадив скарби досвіду й знаня,
 Щоби колись їх в оборот пустити
 Між бідних і страждущих.

І скінчив
 Науку, і вже славним лікарем
 Вернув до Риму. Фама голосна
 Із дому в дім, із города у город
 Сквалливо вісти рознесла про силу
 Єго науки, чародійский вплив
 Єго очей і рук і слів і духа.
 І мов на прощу потекли товпами
 До него люде, здалека і зблизька:
 Богаті й бідні, хорі і здорові;
 Одні, щоб користать з єго знаня,
 Відзискати утрачене здоровле,
 А то, щоб щедрости єго благати
 О дар,— а то, щоб хоч побачить в очи
 Такого лікаря. І всі від него
 Вертали раді, чуючи в душі,
 Що бачили одного з тих людей
 Немногих, вибраних, що раз в сто літ
 Являються мов ясні метеори,
 Страждущій людскости для запомоги.

З спокійним, ясным, ласкавим лицем
 І з чистим серцем працював Валентій,
 Робив свою роботу благодатну,
 Окружений подякою, любовою
 І подивом премногих тисячів.
 Любов людей не прикрилась єму,
 А додавала сил нових до діла;
 Подяка бідних не псувала серця
 Єго, а вказувала серце щире
 В нужденних лахах,— і збільшала ще
 Любов єго до всіх людей; а подив,

поеми у мене готовий, але я мушу цілковито ще переробити її і тоді пришлю рукопис Вам до перегляду та оцінки. Я дуже бажав би, щоб Ви, коли узнаете, що штуку можна печатати, написали б до неї передмову, іменно прослідити б саму легенду і дали б історичний образ генези християнства та часу, в котрий легенда покладена. Чи велика буде поетична стійність моїх віршів чи ні, а все таки могли б вони зробити своє діло. Ну, та про се все ще буде час побалакати*.

Відписуючи на лист Франкові, Драгоманов писав на тему його поеми: „Вашу ж ідею боротись з клерикалізмом поемою знахожу непрактичною“. Питав, коли буде ця поема та як хто ще її зрозумів. Обіцяючи пошукати предків Франкової легенди, зазначав Драгоманов: „Я персонально не великий почитатель історично тенденційних поем і романів і думаю, що вони завше виходять мертві, та цей мій суб'єктивний погляд на бік“ (М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1885. Видав Іван Франко. Львів, 1906. Стор. 188—9. Лист із цією відповіддю Драгоманова відноситься Франко до початку березня. В дійсності лист із цією відповіддю походить із перших днів другої половини лютого, бо 22 лютого написав уже Франко відповідь зо свого боку).

Що филею бурхав по всьому краю,
 Не доходив до ух его, не тьмив
 Душі его гордині туманами.
 Аж ось одного дня, коли Валентій,
 Уставши рано з ліжка пухового,
 Умивши тіло свіжою водою,
 Натершися олійком запахущим,
 У мармуровім атріум сидів
 І „Енхейрідіон“ Епіктета читав,—
 Явилась дивна постать перед ним.
 Високий старець в драному хитоні,
 З сріблистою по пояс бородою
 І з босими, кровавими ногами.
 Лице его гляділо якось гордо
 І враз трівожно; очи з ям глибоких
 Блищали острим, надприродним блеском,
 Раз-враз десь гублячись в далечині.
 Валентій встав і наближивсь до діда
 І, пильно глянувши єму в лице,
 Спитав:— Ти хорий, добрий мій дідусю?
 Но гордо випрямившись, сказав
 Високим, аж пискливим голосом:
 — Ні, сам ти хорий!
 — Я? — всміхнувся Валентій.
 — Ну, на Асклепія, колиб лишень
 Всі люде так до віку хорували!
 — Ти хорий, ти!— кричав прохожий дід.
 Смієшся? Вказуєш на те мясиво,
 На сугубі печені? Тут то й є
 Твоя хвороба! Те здорове тіло,
 Се той червяк, що тлить і точить — душу!
 — Безумство, дїду! У здоровім тілі
 Душа здорова.
 — Бідний! Засліплений!
 Скажи, які є найтяжші хвороби

В своїй відповіді на лист Драгоманова Франко погоджувався з думкою про невластивість боротьби з клерикалізмом при помочи поем. Дня 22 лютого 1886 р. писав Франко до Драгоманова; „Ви справедливо кажете, що вести борбу против теперішньої реакції поемами — дарма робота“. Далі він пояснював ближче ціль написання своєї поеми: „Та тільки ж я вважаю поему немов би прологом властивої борби, ballon d'essai, річчю, котру прочитає багато й такого народа, котрі з принципу не похочуть читати „Оповідань з письма св.“ Впрочім, бог її знає, ту поему, чи й зможу я зробити її такою, щоб годилась для печати“.

Думка Драгоманова заважила на долі Франкової поеми. Він не надрукував її, хоча ще в грудні 1885 приготував її в етимологічному чистописі, очевидно для „Зорі“. Поема займає сім і пів аркушків листового паперу, записаного по обох боках. Друкуючи її оце з оригіналу, перехованого в коверті в звязці паперів в архіві Франка в Бібліотечі Наукового Товариства ім. Шевченка, задержую всі властивості мови оригіналу, передаю тільки етимологічний правопис фонетичним (она - вона, отця - вітця, одь - від, озьми - возьми, кресть і хресть — хрест, слэзы — слези то - що й лучу ся разом із дієсловом

М. Возняк.

Душі? Хіба не гордість чи пиха,
 Не самолюбство та засліплене
 На власні блуди, не упертість в злім?
 Скажи по совісти: хибаж усі ті
 І многі инчі ще тяжкі хороби
 Не глять твою в здоровім тілі душу?
 Чи - ж то не крайна гордість — уповати
 На глупий розум свій, на підлі трави,
 На порошки та знаряди мерзенні,
 А не на волю божу, без котрої
 Нам волос зпасти з голови не може,
 Протів котрої всі ми — черви, дим?
 Чи - ж то не самолюбство — так пестити
 Те тіло, знаряд всіх покус чортівських,
 Те жерело всіх забагів лукавих?
 Чи не засліплене — лічити других,
 Самому бувши хорим і уломним?
 Чи не упертість непростима в злім —
 Серед кадила лести і похвал
 Пишатися, отрутою роскоші
 Впиватися, і думати, що ти
 Здоров душею, ще й добродій других?

Немов зловіщий звін прогомоніли
 В душі Валентія оті слова.
 Він з усміхом, замерлим на устах,
 Але з переляком тремтячим в серці
 Глядів на того дивного старця,
 Заким з уст з трудом видобулось слово:
 — Глибоко, діду, ти в душі читаєш,
 І в моїй вичитав таке, що там
 Часом лишень ворушилося стиха,
 Мов під колодою гадюка краса.
 Та що, коли читаєш так глибоко,
 То певно вичитаєш і на тее
 Правдиву відповідь... Скажи лишень,
 Хіба - ж не щиро я людей люблю?
 Не з всего серця рад їм помагати?
 Чи не віддав я вік свій молодий
 На те, щоб болі людські розслідити?
 Чи весь свій час, маєток, сили всі
 Не віддаю на те, щоб болі ті,
 Тілесні болі і суспільне горе
 По змозі сил вменшити, лагодити?
 Чи - ж се не добре діло? Адже ваш
 Учитель мовив...

— Не каляй святих

Слів нашого учителя своїми
 Безбожними устами! — крикнув дід.
 Учитель наш сказав: Хто ради мене

Вітця і мами й брата не покине,
Той не достоїн бути враз зо мною!
Ох, та твоя любов до всіх людей!
Заглянь лише на дно душі своєї,
Чи там під цвітами любови тієї
Не криєсь зла гадюка самолюбства?
Себе ти любиш, стогнання подяки,
Похвал кадило і блудний огонь
Безбожної науки — не людей.
Як може той людей любить, хто Бога
Не знає і не любить? О сліпий!
І ти ще в своїм діланю безбожнім
Якеєсь добре діло бачить хочеш?
Не бачиш тільки того, що зараза,
Загибіль, пекло з твоїх рук пливе!

Поблід Валентій, задрожав всім тілом,
В німій тривозі не зводив очей
Із дівної появи, що словами,
Немов кліщами, рвала серце в нім.

— О так, тремти, блідній, крушися серцем!
Бо глянь, яке добродійство ти робиш
Страждущим людям! Ті, котрих Господь
Тілесним болем вигнітав, мов грожни,
Щоб золотим вином у небі стали,
Тепер, тобою видерті з тискарні
Его святої, зміняться у гній
Гріховний! Ті, котрим Господь післав
Свою найвисшу ласку: хрест свій, біль,
Терпіне, бідність, — твоїми руками
Позбавлені єї, підуть широким
Проклятим шляхом у огонь пекольний!
І хто-ж ти є, що думаєш нужденним
Обманом свого розуму й чуття
Перевернути мудрий суд Господній?
І чом ти думаєш, що біль і горе
Єсть злом? Сліпий! Одно лиш є
Добро на світі — те, що нас зближає
До вічного добра, що убиває
В істоті нашій грішного Адама —
Се біль тілесний, горе, бідність, мука!
А ти хвалишся людскою любовою,
Не знаючи, що се найтяжшее
Твое прокляте! Бо любов ота
Стосотними таємними нитками
До розкошів, покус, отрути світа
Тебе прив'язує! Порвать, здоптати
Ту грішную любов, — се перший крок
До висшої, Господньої любови!

Немов ражений громом, остовпів
Валентій. Все, в що вірив від дитинства,
З чим зжився, що любив, усе, усе
Валилось, в порох розпадалось ту
Від тих страшених слів. Як вяне древо
Сокирою у корени підтяте,
Так він схиливсь і руки опустив,
А лиш безкровні губи прошептали:
— І щож чинити, що чинити маю?

— Шукай поперед всего — мовив дід —
Лиш царства божого і правд его,
А проче все приложиться тобі.

І се сказавши, вийшов із хоромів.

— О Боже мій, і де-ж его шукати?
Які стежки ведуть до него? Як
Свій ум безсильний наострити зможу
До розуміня правд тих так страшних?
О Боже мій,— стогнав Валентій,— змилуйсь
І освіти мій ум, мій бідний ум!

Но ум его вже освічений був!
В душі его під напором страшних
Старечих слів вже пукла милозвучна
Жива струна гармонії чутя
І розуму, упала віра в себе
І в труд свій і в людей; на світ цілий
Він глянув враз мов іншими очима!

Із спальні вийшов батько, повитав
Сердечно і поцілував его;
Та не почув Валентій вже тепла
В повитаню і поцілуї тім,
Не радувався душею, не спитав
Вітця, як спалося ему, що снилось,
Не побажав щасливо день пробути.
І тихо відійшов отець від него,
Не сміючи розпитувать, що сталося,
І в серці скривши жаль батьківський свій.
Валентій чув се все і добре знав,
Що батько буде мучитись весь день
Отим его повитанем холодним;
Щось наче шарпнуло его за серце:
Біжи і кинься батькови на шию,
Слезами змиє той холод неприродний!
Но тут згадалися слова старця:
Хто рзди мене не покине батька,
Той не достоїн бути враз зо мною,—
І він оставсь мов кам'яний на місці.

Війшов невольник і на золотій
Тарілці з смирним поклоном подав
Єму препишну, пурпуром горючу
Лікійску рожу. „Сільвія Мамілля
Поздоровляє вранці друга свого
Бажаючи, щоб день его днесь був
Приємний, наче запах єї рожі“.
Оті слова, любячою рукою
Начеркнені на звітку папіровім,
Котрим обвитий був бадильок рожі,
Мов острый ніж ударили у серце
Валентія. Поблід і задрожав
Нещасний. Сільвія Мамілля! Ах,
Мов сон чарівний, мов яка неземна
Поява, ціль бажання всіх людей,
Мов квітка з раю — стала перед ним
Та дівчина, на пів іще дитя,
А вже і вповні женщина. Допоки
Єї не бачив, доти і не думав,
Що може женщина так сильно, ціло
Заполонити ум, мислячий ум.
А як єї побачив — рік минув —
То й сам не стямив, що се дієсь з ним...
Та ні вже! Не до споминок любовних
Єму в тій хвили! Мов рожева хмара
В палкім проміню сонця промигнула
В душі его щаслива та й болюща
Доба любовних зітхань, сліз, надій
І розчаровань, болів і утіх,
Таємних, страстних поглядів, злучайних
Хвилевих стріч, німих запитань, признань
Уриваних в півслові,— та щаслива
Доба святої першої любви!
Вона минула. Нині всі его
Надії й сни сповнились; та, котру
Він полюбив, его взаїмно любить
І гідна щирої любви; ще місяць,
І він на все назве єї своєю.
Ох, аж до нині рана як же він
Щасливий був! які рожеві думи
Снував він про своє й єї будуще!
Тепер змінилось все, мов грім ударив
І в пил розбив пречудную будову.
„Любов ота стосотними нитками
Тебе привязує до злого світа!
Вона — покуса до гріха — сам гріх!
Порвать, здоптать єї — се перший крок
До висшої, Господньої любви!“
Оті слова мов колесо млинське
Зачуркотіли в голові его,—

І він дряжачими руками взяв,
Пошарпав на шматочки пишну рожу,
Роздер письмо, зложив все на тарілку
І грізно приказав слугі: „Іди,
Возьми і занеси се пані своїй!“

Слуга глядів хвилину остовпілий,
З рознятим ротом, мов не розумів
Тих слів; но бачучи зловіщу хмару,
Навислу на Валентія чолі,
Пішов понурившись, неначе чув,
Що вість несе страшну, убійчу, люту.
В німій розпуці вів за ним очима
Валентій; серце рвалось в нім, всі нерви,
Всі сугави кричали: „Зупини
Раба! Перекажи єму прихильне слово!
За що вбивать невиннее дівча,
Що віддало тобі свою любов?
Но стать старця єму явилась знов,
Згадалися єго слова,— і ум
На ретязі залізній замкнув
Страждуще серце, щоб не доступило
До него розбунтоване чуते,—
І він оставсь мов кам'яний на місці.

Но вже недужі облягли палату.
Іх сотні йшли: у лахах і в порфірі;
Мов гомін галичі, так стони їх
І зойки висіли у воздуху.
Здрігнув Валентій, вчувши стони ті.
В душі єго рванулось щось, немов
Навикнення неодолима сила
Тягла єго до любої роботи.
Но враз згадалися слова старця:
„І чом ти думаєш, що біль і горе
Єсть злом? Вони — одно добро на світі!
На людях тих Господній суд; Господь
Їх тисне болем, мов вино в тискарні“...
І він почув, як звільна замикаєсь
У него серце на їх біль і муку.
„Нехай терплять! Ім Бог свій хрест дає!“

Но ось зближаєсь гомін і змагаєсь.
Не можучи дождатись лікаря,
Товпа валить у двір, реве, благає:
„О змилуйся, не покидай болющих!“
І знов щось рвєсь в душі єго; могуче
Здоровее чуते перемагає,
Не думаючи — він іде до них.
Но — Боже! — як відмінними очима

Глядить він нині на ті купи болю
І нужди, що ненача чорна хмара
Перед его очима переходять!
Він доси бачив тільки біль і нужду
І на їх дно очей не запускав.
За то як много власної вини,
Розпусти, злоби, брудноти і зради
Побачив нині! Як гидкими нині,
Як низкими, фальшивими, з жерел
Брудного самолюбства йдучими
Здались ему похвали і подяки,
Поклони, стони й сльози тих людей!
І він міг доси дихати тим чадом,
Міг жити в нїм і любитись ним
І ще себе здоровим уважати!
О горе, горе! Людська сліпото!

Немов ростина, у котрої корінь
Хробак підточить, голову схиляє,
Опустить листе, в забутю тупому
Жде смерти,— так Валентій похиливсь.
Невтішені ішли від него хорі,
І сам він гриз себе за те, но чув.
Що усихає найважнійший нерв
Его роботи: віра в ей хосенність
І беззавітна для людей любов.

Утомлений, сумний і злий і нещасливий
Скінчив Валентій вечером свою
Роботу.— Ні, не можу більш, не хочу!—
Товкло щось в голові его, мов молот,
І мисль якась рішуча дозрівала.

А в мармуровій салі стрів его
Отець старий із виразом такої
Глибокої любови на лиці,
Що аж усе болючее нутро
Валентія перевернулось. Поруч
Вітця сиділа схилена, з лицем
Відверненим і ледво що від сліз
Обсушеним тремтяча мов мімоза,
Его кохана Сільвія Мамілля.

— Мій сину — рік отець неначе строго.
— Недобрий! — прошептала Сільвія
Крізь сльози; но Валентій мов не чув,
І німо повитавши їх обое, сів.
І бачучи великий біль і сум
І втому на лиці его, отець
Відразу скинув строгість, і припав

До сина, щоб сердечно розпитати,
Розважити, розрадити его.
Припала і Мамілля, мов голубка.
„Мій друже, пане! Ти недужий щось!
„Тебе щось мучить, щось болить, гризе!
„О розкажи мені! Усе, що маю,
„Жите мое віддам, коли потрібно,
„Щоб ти лиш був веселий і щасливий!“

Но ті слова і погляди і ласки
Не втішили Валентія,— противно,
Ще більшу в душу навели тоску.
„Отсе ті пута, про котрі казав
„Старий!— гадав він. „Ось покуса та,
„Що серце й ум приковує до світа.
„Ось той ланцюх, котрий поперед всего
„Порвати треба!“

І мов темна хмара
Сидів він, а сердечні слова
Зісковзувались із твердого серця,
Мов теплий дождж зісковзує з гладких
Ополірованих плит мармурових.
Заблисли сльози в Сільвії очах;
Зітхнув отець, та не сказав нічого.

Настала ніч. Заснуло в домі все,
Лишень не спить Валентій. Наче тінь
Він вийшов з дому, сиротами кинув
Усіх, що так его любили. В тіни
Домів, крутими уличками він
Спішив за місто, оглядавсь трівожно,
Чи хто его не здогоня; два рази
Ставав, надслухував, бо му здалось,
Що за собою чує таємничі,
Тихенькі кроки, наче дух який
Воздушними стопами йде за ним.
Та ні,— довкола пусто, самота,
І величезне місто мов завмерло;
Лиш десь далеко, в пишних люпанарах
Та в винних склепах роздавались крики
Та співи пізних гостей, а над Тибром
Покрай дороги спали на каміню
Покорчившись „свобідні горожане
Столиці світа“— пролетарії.

Не зупиняючись, ішов Валентій
На схід. за місто; ранок повитав
Уже геть-геть за Римом, в чистім полію.
У мглі густій за ним тонуло соңне

Могуче „вічне місто“; перед ним
Кровавим блеском жеврілося небо;
Де-де на горбиках самотні віллі
Білилися; де-де буйні отари
Товпилися з стаєн на пасовиско,—
За ними волоклись лінивим ходом
Невиспані, обдерті вівчарі—
Раби. А впрочім пусто, сумно вкруг.
Лиш ген далеко, мракою повиті,
У зелени густих лісів дримають
Самнитські гори. Стрепенувсь Валентій,
Узрівши їх, і ходу прискорив.

— О Боже мій,— молився він душею,
Спаси мене від людської любови!
Допоможи мні вирватись із пут
І в дали світа, в самоті лісній
Тобі служити єстеством цілим!

В тій хвили край стежини, мов з нори,
З нужденної пастушої колиби
Роздався тихий, приглушений спів
Протяжний, але жалібний такий,
Немов голосіне по умерлому.
Невольник-варвар, із панонських піль,
На своїй мові варварській потихо
Свою сердечну тугу виливав.
Валентій змалку ще навчивсь¹⁾ тій мові
Від батькових рабів; мов свідок літ
Дитинних дивно вдарила его
Та пісня; сам не тямлячи себе,
Він став і слухав, що співав невольник:

„Дунаю, Дунаю, мій батьку старий,
Чи ще ти дримаєш у своєму ложу?
Поля мої рідні намулом покрив,
Бо я їх в неволі забути не можу!
„Ой матінко рідна, ой сестро моя,
Чи ще ви спокійно гуляєте дома?
Чи й вас проглинула несита змिया —
Проклята, проклятая Рома?..
„Товариші братя, карпатські орли,
Чи вихром на конях мчитесь ви по полі,
Чи може за моїм слідом ви пішли
І стогнете также в неволі?..

— Нещасний!— стиха прошептав Валентій,—
Но тут же мисль невпинна, мов павук,

¹⁾ В рукоп. навчивсь ся.

Снувати стала безконечні сіти:
— Не тим нещасний, що терпить, що раб,
А тим, що серцем прикипів, приріс
До тисячних подробиць вітчизни,
До всіх її красот і нужд, до волі!—
Та ні, до скиби чорної землі,
До берега, до коней, до хатини...
А вирваний із тої скиби — гине,
Немов бурян, стає безвладний, мов
Із тіла душу вирвано у него.
От що ті пута! От що ті нитки,
Що вяжуть нас до скиби й не пускають
Шукати царства божого пред всім

Верх неба вже стояло сонце ясне,
Жара стояла на землі страшна,
Коли тінистий, темний ліс приняв
Валентія в свої вохкі обійми.
Хоч утруджений, він не спочивав,
А йшов, давно покинувши стежину,
В гущавину, в глук ліса, в дебрі темні,
В чагари недоступні. Звір хиба
Ходив туди, гадюка плазувала,
Та хижий ястріб, кружачи в блакиті,
Переривав тишу зловіщим криком.

В дебри глибокій під скалою, де
Ніколи сонця світло не доходить,
А лиш під купами гнилого листя
Журчить малесенький потічок,— ту
В вохкій печері зупинивсь Валентій.
— Тут я безпечний,— думалось йому.
Велика, пестробарвна філя світських
Покус і вражінь тутка не доходить.
Ту дух згромадиться, вглубиться в себе,
Тілесні пута швидко ослабіють
І зпадуть, мов з увільненого вязня
І на холоднім камені простяг
Струлжені члени. Розігріта кров
Мов молотами стукала у жилах,
До висків тислась; в мраці танцювали
Червоні рожі пред його очима
І щось в ухах шуміло ніби буря,
І звільна¹⁾ тихо, слабко, лиш бренило,
Мов скомлене прибитої собаки,
Мов зойк розпуки десь з глубин землі,
Мов сумовита невірничка пісня.
А далі стихло все. Страшна тиша

¹⁾ В рукоп. звільно.

Могучим велитнем лягла на душу,
Зперед очей взяла кроваві рожі,
Втишила кров, зглушила звуки всі
І зупинила вражінь, мислей хід...

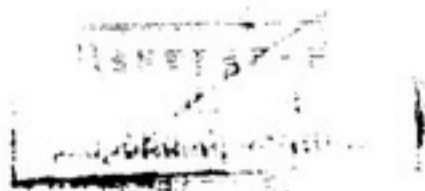
Но враз—що се таке?—Валентій чує
Якийсь глибокий, безграничний біль
У серці; щось, мов почуте болюче
Страшної пустоти, сирітства; щось
Немов чиїсь гіркі, пекучі сльози,
Що звільна, звільна капають на серце,
Вгризаються, сверлюють і щемлять.
І чує він себе таким слабим,
Безсильним і безвільним, мов пилина
Вітрами гнана. І заразом чує,
Як щось ворухиться в душі на дні,
Мов недобита гадина, і шепче
Таємно, тихо: „Підлий, підлий ти!
Хибаж не самолюбство завело
Тебе сюди? Щоб сам щасливий був,
Щоби¹⁾ для себе рай здобуть, покинув
Людей, роботу, вбив вітця, дівчину,
Вбив тих, котрі над все тебе любили!“

В страшній тривозі зірвався Валентій
І очи впер у найтемніший кут,
І вирвались слова з дрожачих уст:
— Проч, проч, прокляті демони покуси
Ось відки ви заходите мене!
Та ні, слова учителя святого
Високі й ясні, се мій провідник!

І він упав до каменя лицем
І став молитись: „Боже, Спасе мій,
Спаси мене від людської любови!“

Всю ніч молився він, весь другий день
То тихим шептом, то болючим стоном.
Аж вечером зашелестіло листе
І перед ним в пів тіни показалась
Якась людина в білому хитоні,
З простягненими в сумерки руками,
З лицем заслоненим. На хвилечку
При вході до печери зупинилась,
Відтак із наглим окриком, в котрім
Мішались радість, біль і сміх і сльози,
Перед Валентієм на землю впала...

¹⁾ В рукоп. щоб.

„Мій пане, друже! — скрикнула й урвала, —
 Відтак лиш шептом тихим виривались
 З грудей єї уривані слова:
 — То я... Мамілля, Сільвія... твоя...
 Недобрий... милий... що се ти зробив?..
 Два дни... О Боже мій, які страшні
 Ті дни! Що ми перетерпіли з батьком!..
 По всіх лісах, по всіх ярах шукали...
 Валентій, друже, серце, обізвись!..

А він стояв немов закаменілий;
 В душі его, де так недавно ще
 Любов царила — мов на пожарищі
 Лиш страх і гнів боролися з собою.
 Но враз новий в умі заблиснув здогад.

— Імям Христовим закликаю тя,
 Маро проклята, демоне пекольний,
 Що спокушаєш мя улудним видом,
 Щезни від мене!

— Я не демон, друже!
 Я Сільвія! О Боже мій, — він хорий,
 Він божевільний! Не пізнав мене!

І заридала Сільвія, — а він
 Все ще стояв, закривши твар руками,
 Забившись в найтемніший кут яскині.
 Тоді вона до него підступила,
 Взяла за руку. — Друже мій, поглянь,
 Я Сільвія, твоя, жива! Скажи мні,
 Що сталося з тобою? Що за демон
 Тебе опутав?

Стрепенувсь Валентій
 І відопхнув єї і крикнув грізно:
 — Коли ти Сільвія — йди геть від мене!
 Коли ти любиш мя — йди геть від мене!
 Я-ж дав тобі пізнати, що між нами
 Скінчилось все, — ти не жиєш для мене!
 Иди, о, змилуйсь! Я не божевільний,
 Но збожеволю і вбю тебе,
 Коли не підеш!

Мягко, лагідно
 Послідні ті слова сказав Валентій,
 Но мягкість та страшнійшою була
 Від грізьб. Несдолимая рішучість
 Виднілась в них. У Сільвії пробіг
 Мороз поза спиною. Але серце
 Велике і богата душа
 Були в тій дівчині; вона ще таки
 Не стратила надії.

— Добре, йду!

Я не накидуюсь тобі, безумче!
І не гадай, що задля тебе я
Прийшла сюди! Лиш задля батька твого,
Котрому ти, невдячний, серце рвеш,
Котрий для тебе все віддав, котрий
Нічим твоєї волі не вязав,
А жив лишень любовію твоєю!
Его риданя і его розпука
Мене, чужу єму, зворушили
До сліз кровавих! Оставайсь здоров!
Молитвами та оханем безплотним
Та вірою без діл та самолюбним
Самознівеченем дури себе!
Людей не здуриш і не здуриш Бога!
І совість власну не задуриш! Вічно,
Мов голос труб, трубитиме вона,
Що ти убійця власного вітця —
І ще когось!

Мов привид сонний білий
Пропала Сільвія в гущавині.
Мов труп стояв Валентій; тільки дрож
По всьому тілу пробігала й зуби
Немов від стужі цокотіли в голос.

На другий день, як раз коли Валентій
Роздумував над тим, щоб пробиратись
Ще дальше в недоступную пустиню,
Явивсь отець его і десять слуг.
Гордий, німий він станув перед сином,
Без просьб, без сліз; лиш морщини глибокі
І побіліле за ті дні волосе
Свідчили, кільки він перетерпів.

— Ідеш до дому? — запитав він сина,
Котрий змішавшись стояв мов грішник
Перед судею.

— Батьку мій — зачав.

— Ідеш до дому? — перебив отець.

— О батьку, я не гідний вас! я грішний!

Лишіть мене спокутувать в пустини

Свої гріхи! — моливсь Валентій смирно.

— Ідеш до дому? — ще тя раз питаю.

— Не можу.

— Добре, того я й чекав!

Вяжіть его!

І кинулися слуги

І враз єму звязали руки й ноги,
Відтак безвладного на лектику
Поклавши, знов до Риму понесли.

В тяжких кайданах, в склепі камяному
На хлібі і воді сидів Валентій
Вже другий місяць. Тихо, пусто вкруг,
Як в гробі. Крім немногих лучів сонця
Ніякий звук життя не долітає
В его вязницю. Лиш що дня в полудне
Приходить батько, відмика тюрму,
І ставить хліб і воду перед сином
І хвилечку на него поглядить
І знов піде, ні слова не сказавши.
Вже місяць син не чув від него слова,
Від тої хвилі, як привів его
Сюди і сам замкнув в залізні пута
І з жовчю змішані слова прорік:
— Сиди! Тут маєш муку і пустиню!
І мучився - ж Валентій в тії дни!
Не ті кайдани, не та самота
Були для него мукою! Він зразу
Аж тішивсь ними, Богу дякував
За те, що дав ему хоч так терпіти
Для слави своєї. Але швидко мисль
Его ту радість підкопала. Мука?
Не вже - ж се мука? Се батьківський гнів
І чи лиш гнів? Ох ні, не гнів — любов!
Любов батьківська накладає пробу,
Купе его в кайдани лиш на те,
Щоб прикувати до себе! Він постиг,
Що дужче пута ті болять вітця,
Аніж его; що лиш натуга крайна
Держить ту хмару на чолі батьківскім,
Держить печать мовчання на устах;
Що батько гірко плаче за дверми;
Що там у мармуровім гинекеї
Сумує Сільвія. Любов, любов
Була его найтяжшою тюрмою,
Вязала, окружала і тіснила
Его. В тих путах чиж він міг себе
Вважати мучеником, де противно.
Він мучив сам? І той глибокий, лютий
Таємний біль, котрий почув він, вперше
У лісовій яскіні, все змагавсь
І гриз его і кров его сушив.
І мов оса влізлива, ненастанно
В ушах его бренила сумовита
Та пісенька панонського раба.

Нераз в ночі зривався він, клякав
І, звонячи кайданами, молився,
Щоб спас Господь его з тих пут, з тих мурів,
З обіймищ тих могутчої любви.

Бажане волі в самоті, в пустини
Якимсь туманом налягло на него, —
І накіпала в серці злість на все,
Що лиш людей нагадувало; злість
Страшний осад лишала в нім — ненависть!

І він почав роздумувати, як
Зробитись вільним? Те, на що б вперед
Не був пішов ніколи, — наплило
Єму тепер немов само собою:
Підступна хитрість! Дай, підладжуся
Під волю їх! Щоби здобути небо,
Здобуду вольну волю уперед.

І перший раз за час своєї неволі
Він, лід мовчання проломав. Коли
Отець приніс їду єму і воду,
Він ставши смирно перед ним, сказав:
— Мій тату!

Сильно стрепенулось серце
У батька, судорожно задрожали
Уста его, і бачилось туй-туй
З очей старечих триснуть ясні сльози,
І бачилось, що він готов в тій хвили
На шию сина кинутись, і плакати
І цілувати его за сам дрібний
Дар голосу й батьківського імя.
Але Валентія лице було
Спокійне, зимне, ба, понуре навіть,
З немилим виразом покори тої,
В котру маскуєсь гордість; вираз той
Відразу остудив батьківську радість.

— Чого тобі, мій сину? — він сказав.

— Священника христіянина. Я
Хреститись хочу.

Хмара залягла
На батьковім лиці, та лиш на хвилю.
Бо він, хоч давних сам богів державсь,
Не був протее ворогом християн.
Противно, майже всі его раби
Були християне і могли свобідно
Справлять свої молитви в его домі.
Він знав чимало й вольних християн
І з многими дружив. Була се
Пора спокійна, — літ кількадесять
Не чуть було про гоненя ніякі,
А гоненям він був зовсім противний.
Що правда, дуже не любив він тих

Фанатиків, аскетів християнських,
Що, перекручуючи чисту й світлу
Науку Вчителя, робили з неї
Страшну підойму тьми і забобону,
Ненависти до світа і людей.
Тих не любив він здавна вже за їх
Безмірну глупу гордість, за зухвальство,
З яким самі на себе накликали
(І на невинних других християн)
Катуші й смерть, з яким не раз прилюдно
Оскорблювали власти і богів.
Але тепер ненавидів їх він,
Бо бачив, ясно бачив, що вони
Звели на темну ту, страшну дорогу
Его єдине, любее дитя.
І з ними враз готов був проклинати
Всіх християн і Бога християн.
Тому на згадку про священика
Християнина так понурилась він.

Но швидко випогадилось лице
Его. Він знав, що скоро раз Валентій
Рішивсь хреститись на християнина,
То красше не противитись ему,
Не дратувать недужої душі.
(А що душа его тепер недужа,
О тім і хвилі він не сумнівався).
Та инша ще, щаслива думка блисла
В душі его: ачейже християнський
Священик зможе загоїти рану,
Котру задав аскет? ачей поможе
Знов поєднать Валентія з житєм?
Він знав священика такого! Блисла
Надія щастя в батьковій душі,
І блиск її розлився по обличю.

— Нехай і так. Сповню твоє бажанє! —
Сказав отець і вийшов скорим¹⁾ ходом.

Жив в Римі десь, в далекім закаулку
У власнім домику муляр учтивий
Памфілій, визволений раб. Грек родом.
Що був письменний, правий, добродушний,
То й вибрала громада християнська
В тій часті міста, зложена з убогих
Ремесників, его на іерея,
І посвятив єпископ по закону.
Він був женатий, трех синів дорослих

¹⁾ В рукоп. скорых

І три дочки мав, жив не зовсім вбого
І був з практичних, тихих тих людей,
Що раді раз здобутій висшій правді,
Але ще більше раді, сли ту правду
Спокійно, мирно можуть визнавати.
Ніколи мученицького вінця
Він не бажав; що боже — радо Богу,
Але що людське — людям признавав.
Дітей ховав у боязни Господній,
Але й не в меншій послузі батьківській,
Ховав не на аскетів та святих,
А на людей хоч чесних та робучих.
І жінку в владі й послузі держав,
Хоч не вважав жіночий пол загально
За зміст гріха, за чортівску покусу.
Сказать коротко, ієрей Памфілій
Був добрий муж і щирий християнин,
Що хоч єму єднало честь, повагу
У бідних і робучих та у властей,
За те в очах аскетів та завзятців
Непримиримих уважалось майже
Гріхом, трусливим віровідступництвом.
До того то Памфілія удався
Нещасний батько.

Здивувавсь Памфілій,
Побачивши такого пана в своїй
Хатині; смирно, але без унижень
Він привитав его. Но гнеть велика
Утіха суть его всю наповнила,
Коли почув, що пан той, се отець
Валентія, отого лікаря,
Що бідним даром помагав, що навіть
Єго дочку від смерти відвернув.
Він сам не знав, як дякувать старому,
Де посадить, чим угостить его.
Та вздрівши хмару смутку на чолі
Єго, гнеть власну радість поскромив
І став розпитувать про сум его
І що его до него завело.

Розговоривсь Валентія отець,
Все розказав, що знав; не утаїв
Своєї муки і своїх надій,
Які поклав на него. „Кажете,
Що син мій спас від смерти ваше чадо!
О, дякую богам за ту годину,
Коли се сталось! Так тепер я в праві
Жадать од вас, просити вас: зробіть
І ви для мене ту саму прислугу!
Спасіть мені моє дитя! Влічіть

Від лютої недуги лікаря!
Хрестить его — я не бороню вам,
Але спонукайте, щоб повернув
До давного, трудящого жита,
Щоб жив з людьми як чоловік, не біг
В ліси як дик, не крився, як розбійник,
Не марнував жита, ума і сил,
Не вгонював у гріб мене предчасно!

І батько зарідав. Зворушений,
Его оповість вислухав Памфілій
І похитав поважно головою.
— Тяжка се справа! Дивний се наш час!
Не так письменний я й далекоглядний,
Щоб зрозуміть его течії всі,
Но з досвіду щоденного міркую...
Якийсь понурий дух ввійшов в людей,
Якийсь таємний біль неозначений,
Що бридить їм жите, людей і світ,
Що розриває узи віковії,
Природні узи. Мов води прагнуций,
Так люде ті в недусі болю хочуть,
Вмирають тим, що вмерти враз не можуть.
Страшна се слабість, заразлива нині!
Немов чума, що за жита недужих
Все тіло їх до кости розкладає;
Так духовий недуг той наших днів
Весь світогляд валить і ломить, весь
Стрій мислей цілковито вивертає.
Що вчора ще вважалось людским, добрим,
Вважаєсь нині найтяжшим гріхом;
Що вчора сміх будило — нині мучить;
В чім сумнівались вчора, нині вірять,
І, що найгірше, в одурі якімсь
Бажають запечатувати кровю
І муками ту віру, мов гадають,
Що за фальшиву віру, за обман,
За помилку і кров не попливе!
Тяжка се справа! Жаль, і дуже жаль,
Що й син ваш тож попав на сю дорогу!
Та щож, попробую, що в моїй силі!

І помолившись, пішов Памфілій
За сумовитим батьком, шепчучи
Молитви по дорозі, щоб Господь
І ум его і серце освітив.

Війшовши до Валентія вязниці,
Кайдани батько з сина мовчки зняв
І мовчки вийшов. Наблизивсь Памфілій

І, осінившись знаком хреста,
Сказав: — Прославлен будь Господь на небі,
Що в серці твоїм, сину, розбудив
Бажане правди, світла й царства свого!
Я, смирний раб его, посуд скудельний,
Вважатимусь щасливим — отворити
Тобі, освіченому, двері раю.
Велика, сину, слава твоїх діл
Пішла по світі, чесна, добра слава.
Богато ти страждущих укоїв,
Богато сліз сирітських осушив, —
А всі вони записані у Бога.
Бо Бог наш, сину, милосердя Бог,
І Син его сказав святеє слово:
„Не кождий, що мні скаже: Господи! Господи!
Війде до царства мого!“ Віра, сину,
Без діл мертва, і лиш трудящі руки
Та щире серце гори переносять.

Стояв Валентій, слухав і стовпів,
Мов кожде з тих спокійних, ясних слів
Було ударом молота в чоло.
Вкінці отямивсь, голову схилив
І смирно обізвавсь: — Я грішний, отче!

— Бог милосердний, сину. — відказав
Памфілій, — лік лишив нам і на гріх.
Коли у тебе сокрушене серце
І щирий жаль, то сповідайсь гріхів,
Я маю власть простити їх тобі.

І звільна, запинаючись, розкрив
Валентій всі свої грижі й печалі
Перед Памфілієм, все те, що після
Розмови з старцем зрушена душа
З глибин сердечних вигребла й страшним
Гріхом вважала. Стиха, добродушно
Всміхавсь Памфілій, слухаючи тих
Уриваних, горячих слів. Він бачив
Перед собою ясну, чисту душу,
Що рвесь невдержно до добра й до правди;
Та бачив разом, над яку безодню
Страшених сумнівів, грижі, розпуки
І самознищення дійшла душа та,
Як тяжко з небезпечних тих шпилів
Звести її на рівну дорогу
Спокою й уміркованя, що скромно
Веде по розграні добра і зла.

— Мій сину, — рік він, як скінчив Валентій, —
Один ще гріх, найбільший з всіх гріхів

Ти утаїв мені.

— Який гріх, отче?

Спитав Валентій і поблід з тривоги.

— Страшений гріх: невіру в ласку божу!

Чи думаєш, що на землі й на небі

Є хто безгрішний крім одного Бога?

Сім раз на день упаде й праведник,

І сім раз встане. Бог, як батько добрий,

Всі наші слабости найліпше знає,

Бо нас слабими сотворив; не так

Болить его наш гріх, як веселить

Наш жаль, покута й щира хіть поправи.

— О так, поправи щиро я бажаю!

Хрести мя, отче, і благослови

Спокутувать гріхи свої в пустини,

В молитві, сльозах, в строгій самоті!

— Хрестити радо я хрещу тебе, —

Сказав Памфілій, — але йти в пустиню

Благословить тебе не можу, сину.

— Не можеш?

— Ні, так, як Господнім словом

Благословить не можу зла, убійства,

Непошанівку заповідей божих.

— Хибаж се зло — молитись і терпіти?

— Чи-ж се добро — вбивать вітця старого?

— Щоб тішить батька — я вбиваю душу.

— А вбивши батька, ти спасеш її?

— Іду туди, де менш покус до зла.

— Герой іде туди, де густше стріл.

— Я не герой, я зла не переможу.

— Сли так, то й назви християнина ти

Не стоїш. Не втікати від зла казав

Христос, а з злом боротися що сили.

Бо як почнем усі від зла втікати,

То запанує зло на всій землі.

Повір мні, сину, світ не є так злий,

Як гуторять пустинники аскети,

Котрі его й не знають. Много можна

Добра зробити, люблячи людей,

І те добро напевно переважить

Усі гріхи, з житєм тим нерозлучні.

І вір мні, борше вступить в царство боже

Любов без віри, ніж віра без любви!

Валентій слухав, але не вступали

Слова ті до его душі; якесь

Підозріне будилось в нім, чи се

Не підступ батька, щоб зловить его.
Коротка аскетична практика
Порозпускала вже коріне в серці.
І він рішивсь на підступ підступом
І хитрістю на хитрість відповісти.
— Так що - ж робити радиш мні, о отче?
— Покинь думки про сльози і пустиню,
Вшануй батьківське серце і любов,
Трудись подавньому! Твій щирий труд
Бог надгородить вірною женою,
Дітьми і всім добром. Отсе моя
Сердечна рада, се покута буде
За ті гріхи, що ти мені сповів.
Коли мені сповнить се приречеш,
Тоді я розгрішу тя в імя боже
І хрест господень покладу на тебе!

І ті слова, хоч з серця глибини
Плили, в умі Валентія лишень
Скріпили ще підозріне погане.
Він чув, як острый біль пройшов му серце,
Но швидко перемиг себе. Схилившись
І буючись в груди, рік він: — Прирікаю!

Мов ангел щастя пролетів в тій хвили
На невидимих крилах понад дім,
Так все віджило, зрадувалось в нім.
Прикликаний Памфілієм отець
З сльозами кинувся на шию сина
І обнимав і цілував его,
До ніг впадав Памфілію, беззв'язні
Щасливі восклиці замісто слів
Видобувалися з грудей его.
Весь дім пристроєно в празничний вид,
Усі раби дістали вольні листи
І щедрі дари. Щоб з любимим сином
Не розлучатися нічим навіки,
Отець рішився тож прийняти хрест,
Рішилась тож і Сільвія Мамілля.
Все, все було забуте! Сльози всі,
Неспані ночі, перебуті муки!
Валентій жив! між ними жив! вертав
Назад в житя, з котрого їм грозила
Геть видерти его таємна сила.

Минають ясні дни. Радіє батько,
Радіє й Сільвія. Єї дівоча
Уява вже малює їй чарівний,
Щасливий день, коли єї любов
Найкрасшої дізнає надгороди,

Коли в руці Валентія спочине
 Єї рука, батьківське й боже слово
 Благословить їх на щасливу путь
 Житя в любові. О гарний, гарний дню,
 Чи довго - ж то ще ждати їй на тебе?

Та щож, не радісно мабуть плили
 Ті дні для того, круг котрого вся та
 Любов, мов перла круг ядра, горнулась.
 Валентій в домі, наче тінь понура,
 Ходив в задумі, мовчки, осторінь
 Від всіх. В товаристві сидів, мов в терню.
 Де й ділась давна бесідливість щира!
 Немов медвідь на ланцюзі, глядів він
 Довкола, кидав знехотя словами,
 А йдучи якомсь боязно довкола
 Оглядувавсь, мов злодій.

Не казав
 Отець его слідить ні пильнувати,
 Лякаючись ще дужше подразнить
 Его уяву. — Хорий ще — він думав —
 А свобода найкрасший лік на ту
 Хоробу. — Знав він, що Валентій, давши
 Святеє слово — не тікати в пустиню,
 Вже й не втече. Ох, та не знав нещасний
 Отець, яку страшенну муку син
 Терпів! Не знав, що син що день, що ніч
 По пишному саді его блукає
 І руки ломить, головою бе
 О білий камінь, то в гущавині
 Кропивою, терном бичує тіло,
 Що всіх молитв его один кінець
 І зойків всіх і стогнань всіх: о Боже,
 Спаси мене від людської любви!

І звільна він почав марніти, таять
 І чахнути. І заболіло знов
 Вітцівське серце. Що робить? Як радить?
 Памфілій мисль щасливу піддав,
 Сказати красше: виразив лиш те,
 Що здавна в серці батьковім дрімало:
 — Женить его. При боці любої
 Дружини віджиге у него серце!

Пречудний ранок був, сміялось небо,
 Співали пташки, запах дихав з цвітів,
 Іскрилася роса на всіх листочках,
 І все кругом будилось, гомоніло
 Величну пісню: *Vivere memento!*
 Лишень Валентій по безсонній ночі

Проведеній в молитві, наче труп
Ходив-бродив в тім житні океані,
На всю красу глядів завмерлим оком,
В зболілім серці наче темна гадь
Клубились сумніви, понурі думи.
Аж ось до него батько підійшов
І, руку на плече его поклавши,
Сказав: Мій сину, що з тобою дієсь?
Поглянь в-округ! Красуєсь і пишаєсь
Усе в природі, тішиться житєм,
Росте і множитьсь! Лиш ти мов квітка
Підтята вянеш! Сину любий мій,
Покинь ті думи чорні! Глянь на сивий
Мій волос! Не багато вже осталось
Мені до гробу. А я так сердечно
Бажав ще бачить своїми очима
Тебе вітцем, родини головою!
Так горячо бажав дожить потіхи —
Гойдать дітей твоїх в обіймах своїх!
Не вже-ж ти хочеш вік свій молодий
Згирити в самоті? Не вже-ж не жаль
Тобі вітця, не жаль і тої, сину,
Що задля тебе тільки протерпіла
І людский поговір стягла на себе?
Ей, сину, сину, гріх тобі тяжкий
Отак робити! Бог же сотворив
Людей на те, щоб множились, росли
І спільно, у любові его хвалили!

Давно вже ждав Валентій тої мови,
Давно лякавсь єї! А все-ж тепер,
Почувши те сподіване, зжахнувся,
Немов на гадину ступив. Та що-ж!
Хоч як він доси духом хоробрився,
Хоч на опір готувався, ¹⁾ тепер
На батькові слова не міг нічого
Найти сказати. Заколупнув старий
Синівське серце своїми словами,
Не так словами, як слізки, що мов
Горох сплили на бороду сріблисту.

— Не плачте, тату, — все зроблю для вас! —
Сказав Валентій, і аж сам злякавсь
Тих своїх слів, — та вже було запізно.

— Мій сину! любий! ох як я щасливий!
Ходи, ходи, вона там бідна плаче!
О сонце ясне, радуйся зо мною!

¹⁾ В рукоп. готувався.

О Боже, з серця дякую тобі,
Що ти сповнив мої усі бажання!
Ходи, мій сину! Нині, нині ще
Обручимо вас. Радість, радість нам!

І сам себе не тямлячи, побіг
Старий, задихавшись з утіхи, в дім.
У всіх закутинах счинивсь гармідер .
І втішний гомін; зароїлось в домі,
Обручну учту кинулись готовить,
Гостей просити, ладити дарунки.
Лишень Валентій по відході батька
Остався сам і руки заломав
І простогнав мов під обухом ката:
— Що я зробив, що я зробив, о Боже!

Смеркалось: Свічі в домі запалали,
В їдальни гості шумно залягли,
І музика чудова зазвеніла,
А наречена пара молода
По середині в вінцях, пишних строях
Приймала дари. Лиця Сільвії
Горіли щастем; німо і понуро
До долу очи похияв Валентій.

Скінчився обряд — учта почалась,
І він, як скоро здужав вирватись,
Полетів в сад. Срібlistий місяць тихо
Чарівне світло лив на сонну землю.
Збентежений, тремтячи весь, Валентій
На землю кинувсь. — Боже, Боже мій!
Так ти мене оставив! Прикуваєш
Мене до світа, до гріха, до жінки!
Ти... ти ненавидиш мене, не хочеш,
Щоб я спасений був! О Боже, змилуйсь,
Спаси мене! Пошли мні наглу смерть —
Ні, ні, — не смерть! Позволь спокутувать
Гріхи! Пошли мені таку недугу,
Щоб всі вони злякалися мене,
Щоб, дивлячись на мене, серця їх
Стинались ледом, щоб їх руки мліли,
Заким до мене доторкнуться, щоб
В обриджене і страх змінилась їх любов!

І диво сталось. Враз здалось ему,
Що вся земля смертельно застогнала,
Що безконечний біль прошиб єї,
Такий могучий, що в одній хвилині
Усі живії твори умертвив.
Одно зітханє — і ціла земля

Осталась тільки величезним гробом
Мільярдами бездушних трупів повним.
Валентій зірвався на рівні ноги,
Повів докола блудними очима —
Як тихо, глухо!.. І ніщо не видно...
Не бовваніє в дали Капітолій,
Не видно мурів батьківського дому, —
Пустиня, рівно! І немов моряк,
Що сміло відкрива краї незнані,
Так в даль летять его свобідні очи
Із краю в край. Поля, ліси і гори,
І море й сушу обнимають. Всюди
Пустиня, смерть. — Він віддихнув свобідно.

Но що се? Десь на другім краю світа,
В нутрі мов найпустішої пустині
Щось двигаєсь, здіймаєся, росте
Страшне, таємне. Наче чорна хмара
Клубиться, воздух весь пройма грозою,
На крилах вихру копотить до него.
Валентій дармо напружає очи,
Вкладає в них всю силу духа свого:
Хоч проникає землю всю наскрізь,
А хмари тої проникнуть не може.

Вона зблизилась, заслонила небо
І тягаром страшеним налягла
Валентію на душу. Він аж весь
Подавсь до долу, мов та деревина
Під снігом. Втім підвів нечаяно очи
І бачить: перед ним стоїть панич
В тіснім хитоні, з розкудовченим
Волосем, з піною кровавою
В устах, з посинілим лицем страшеним.

— Лиш ти один остався ще живий,
А другий я, — промовила поява.
Но нам за мало місця на землі
Обом. Борімось на жите і смерть!

— Зачим мені боротися з тобою?
Сказав Валентій. — Чи ж не мож нам жити
Обом самотно? Я тебе не знаю,
Ані твоєї смерти не бажаю.

— Не знаєш мя, а прецінь в серці твоім
Я викохавсь і виріс! Я — ненависть
До всіх людей! Борись, борись зо мною!
Я не стерплю, щоб жив хто ще крім мене!

— Імям Господним закликаю тя,
Демоне клятий — уступись від мене!

— Га, га! Імям Господним закликаєш,
А сам о мене Господа просив!
Єго імям приходжу я до тебе
І те несучу тобі, о що благав ти!

І вдарила страшная поява
Єго в грудь пястю. Від удару того
Спинилось серце в своїм скорім руху,
Застила кров, посиніло лице,
Кровава піна стала на устах
І завернулись у орбітах очи.
Мов труп на землю прокотивсь Валентій
І так лежав мертвий, заціпенілий.
Тоді коліном прилякла поява,
Притисла, що аж кости затріщали,
І нахилившись над єго лице,
Щось тихо шепнула єму до уха
Таке страшне, глибоко таємниче,
А так пекуче, мов жало оси
Заправлене в пекольную отруту.
І верглось враз Валентієве тіло,
Як мечесь ящірки відтятий хвіст,
І почали всі сугави пручатись
І кидатись, о землю бить собою
В страшених судорогах. Руки рвали
Траву і зіля; скреготали зуби,
А з здавленої груди добувавсь
Звірячий, дикий, прошибливий голос.

В землі вже яму вибив під собою,
Зпід ніхів рук повиступала кров
І піною покритося лице,
Коли вкінци поява відступила
Від мученика. Зціпий, недвижимий,
Посинілий, страшений він лежав
Мов труп. Лиш звільна підносились груди,
Свій обіг звільна починала кров,
І довгих хвиль було потрібно, щоб
В болющім тілі знов затліла іскра
Житя і мисли й тямки. Звільна, тихо
Валентій встав, хитким, непевним кроком
Ступив наперед і спинився знов.

У голові єго була пустиня:
Що сталось з ним — не тямив. Все, від хвилі,
Як кинувся на землю, просячи
Недуги в Бога, потонуло в чорну

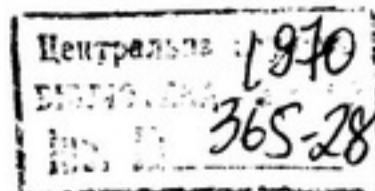

Тьму забутя. Лиш біль лишився лютий,
Якийсь таємний, невловимий біль,
Котрого він не знав причини й місця.
Страшна утома тіла ще зміцняла
Той біль, хоч се був біль душі, не тіла.

І враз ему неясно пригадалась
Страшна поява, що боролась з ним,
І пригадалось, що якісь страшні
Слова вона ему шептала в ухо,
Що від тих слів душа его замерла,
І тіло заметалося, мов кожний
Сустав в нім рвавсь від цілости осібно,
І що слова ті — се причина болю,
Жало, що й доси в рані ще стремить.
Та що се за слова? Який їх зміст?
Він дармо хору думку напружає,
Ворушить споминки! Немов залізна
Стіна докола слів тих заклепилась,
Добратися до них ніяк не може.

І сам себе не тямлячи, в задумі
Повільним кроком він у дім пішов
І в салю повну гостей, світла, шуму
І радости вступив мов дух Еребу.
Один лиш крик смертельної тривоги
Пройшов по гостях, остояв отець,
Зомліла Сільвія на вид его.
Блідий, розхристаний, з лицем кровавим,
З розкудланим волосем, в порваній
Одежі, з впертими наперед себе
Очима він стояв хвилину в дверех,
Немов нагадував, де він зайшов,
Мов дивувався, чого помовкли так
І побілили й затремтіли всі.
Відтак повільно, мовчки перейшов
Повперек салі й сів коло невісти.

Мов ангел смерти пролетів над домом
І замахнув мечем і перетяв
Усі живі нитки, що серце з серцем
Вязали, — так нараз почули гості
Якусь відразу, страх, обриджене
До мученика. Мовчанка засіла
Мертва на місце радости; музики
Утихли, світла гаснуть почали,
І гості тихо, боязно розповзлись
Із салі. Німо, миючись слезами,
Не оглядаючись пішла вкінці
І Сільвія. Лишень отець старий

З розбитим серцем, у страшеннім горю,
Котрого сам не розумів, не збаг,
Остався з сином, що все ще сидів
Німий, недвижний, витріщені очі
Впер в одно місце і всі сили духа,
Всі мисли й нерви напружав і мучив,
Щоб відгадати демонські слова.

Отець сидів і не зводив очей
З єго лица, і холодом у него
Стиналось серце, і не шевелились
Уста, сказати хоч словечко до сина.
Неначе чув, що бездна отворилась
Між ним а сином, і що вже ні сльози,
Ні молитви, ні жертви бездни тої
Не замостять. Вкінці підвівся, встав
І хусткою отер лице кроваве
І слуг покликав, щоб обмили пана.
Відтак задуманого взяв за руку
І в ліжку мов дитину положив
І хрест зробив над ним і рік: Засни!
А сам всю ніч без сну над ним просидів.

О серце батька! Ти як звід небесний
Такий всеобнимаючий, просторий!
Такий чудово чистий, лазуровий,
Коли всміхаєся до нас весною!
Такий могутчо-потресаючий,
А враз і благодатний, оживлющий,
Коли в літню спеку громи шле
І бурю й дощ і дріждю наповняє
Слабії твори, але чистить воздух
І освіжає землю, кормить ріки.
Такий в важкій задумі сумовитий,
Коли вмира дитя єго любиме,
Чудове літо, а такий старанний,
Коли вкрива дримаючу дочку
Царицю землю в чисті білі ризи,
Щоб свіжа, ясна пробудилась знов!
О серце батька! Як же велична,
Здорова, сильна, покріпляюча,
До жертви скоро, фальші несвідома
Глибока й тиха враз твоя любов!

На другий день заплакана, тремтяча
Прибігла Сільвія; їй думалось,
Що вже Валентія в живих не взреть.
А він, проспавши ніч усю спокійно,
Встав хоч блідий, та май зовсім здоров,
І навіть вираз дикий, боязкий
З лица вступив, лиш дивная задума,

Мов шукане напружене за чимсь,
Чого найти не можна — надавало
Лицю єго несамовитий вираз.
Він Сільвію ввічливо повитав,
Спокійно, хоч без жару, споминав
Вчорашне свято; про страшний кінець
Не згадував, здавалось навіть їй,
Що й сам о нім не тямив він зовсім.
І взагалі балакав так розумно,
Так неподібно до недавнього
Нелюдсько-аскетичного жаргону,
Що серце Сільвії, зморожене
Вчорашною кровавою марою,
Мов віск м'який знов таять почало
І липнуть до Валентія.

Минуло

Так кілька день; вже й батько силувавсь
Втішатися надією, що все те
Ще добре буде, — хоч глибоко в серці
Якийсь зловіщий голос не втихав,
Віщуючи нове, ще тяжше горе.

Аж вечір раз, коли у розговорі
Сиділи всі в світлиці: батько, син,
І Сільвія й Памфілій, — встав Валентій
І поспішив у сад, мов звав го хтось,
Мов щось забув і квапився найти.
Стривожені поглянули на себе
Оставшіся в світлиці: мовчки ждали
І серце в груди замирало всім.
Аж через півгодини увійшов
Валентій. Боже, як він виглядав!
Се не Валентій був, а труп, руїна,
Недобиток, котрого лиш зняли
З хреста. В розбитім і кровавім тілі,
Здавалось, ледво що держиться дух,
А на лиці така виднілась мука,
Таке розпучливе напружене
І безнадійність відгадати те,
Над чим томилися всі сили духа, —
Що з уст усіх один лиш вирвавсь зойк,
Один болющий окрик. У нетями
Ішов нещасний. Кинулись до него,
Обмили, тіло зсиніле і збите
Олійками понатирали, мовчки,
Мов хорее дитя, на постіль завели,
Де зараз сон мертвий єго обняв.

Не можучи сказати ані слова,
Всі троє у несказаній тривозі

Гляділи перед себе. Лютий біль
У серці Сільвії слізки розлився,
І не найшов ніхто для неї потіхи.
Аж як самі собою вгамувались
Дівочі сльози, обізвавсь Памфілій:

— Страшна, над всякий опис се страшна
Недуга! Демон злий якийсь узяв
Над ним свою прокляту власть. Та праве
Житє єго ломає власть бісівску,
Тож біс, як злодій, лиш в ночі, часом
На него із-за угла нападає.
Молитва й піст, отсе ліки нехибні
На демонів таких. Молімсья всі,
Пильнуймо чутко кожний крок єго,
А демон злий до него не приступить.

Як потопаючий за стебелину,
Так нещасливий батько за ту раду
Вчепивсь. В свій дім Памфілія спровадив
І упросив єго — не відступати
Від сина день і ніч. Не спротивлявсь
Валентій тому, а розумні, щирі
Памфілія розмови звеселяли
Єго понуру душу. Лиш часом
Якесь таємне, страшне остовпіне
На него вечерами находило,
Він мов крізь сон кричав: Іде! іде!
І блід і синів, деревів увесь.
Але Памфілій не теряв відваги,
Моливсь, співав, кропив, а рівночасно
Насилу з батьком рушав, скоботав
Валентія і тер холодні руки,
Аж поки той не приходив до себе.

Пройшов так місяць в вічній боротьбі,
І хоч не мав за весь той час Валентій
Ані одного нападу такого,
Як перші два, то все-ж за місяць той
Подався, одряхлів, ослаб і тілом
І духом. Де поділась та краса,
Та ясна, свіжа, привітна поява,
Що чарувала всіх! Де дівсь той ум
Мислячий, бистрий! Скулений, блідий,
З тремтячими колінами, потусклим
Зівялим оком звільна наче тінь
По мармурових саях безучастно
Валентій плентавсь. Порохом припали
Єго любимі книги. Під дверми
Надармо ще стогнали день від дня

Недужі: висхло жерело води
Цілющої, погиб лікар великий!

Лиш батько ще надії не теряв
І Сільвія его не покидала.
А вечером, коли пора страшна
Зближалася демонських нападів,
Всі троє обсідали коло него
І в розговор живий его втягали,
Щоб ум его на силу відтягти
Від темної задуми; то часом
Читала Сільвія Арістофана
Та інші твори веселі, смішні,
Щоб оживити застигавшу кров! —
І, бачилось, усе те помагало,
Та хоч що вечір майже чулось їм
В очех, лиці Валентія тривожнім,
Що пролітав над ним зловіщий демон,
То все присутність їх его прогнала.

Аж раз — понурий був, проклятий вечір.
Жаркий широко віяв ізнад моря
І віддих запирав в здоровій груди,
Лягав мов змора на кождіське серце
Від рана вже непокоївсь Валентій,
Весь день не їв нічого, все ходив
По всім будинку, наче навіжений
Заглядував у всі кути, всі скритки
І сам себе про щось розпитував.
То знов в розпуці руки опускав
І скрикував: Дарма, дарма, не можу!
Не пригадаю! Боже, як болить!
Слова, слова! Три слова лиш згадати,
А все мине, спокій поверне, щастє!

Надармо батько у страшній тривозі
За ним ходив, розпитував і тишив,
Памфілій дармо всі псальми святі
Переспівав і окропив весь дім!
Чим низше сонце наче кров червоне
Хилилося з полудня, чим густіший
І горячийший залягав туман,
Чим дужше і глухійше вітер вив,
Тим неспокій Валентія збільшався.
А як у морі сонце потонуло,
Він став і попрощав его рукою:
— Прощай, о сонце, вже тя не побачу!
З кутів високі тіни піднялись
І звільна поповзли по всіх покоях
І залили собою весь простір.

Немов осуджений на смерть тремтів
Валентій, на потіхи всі глухий,
Широко витріщеними очима
Шукаючи когось в просторі темнім.
А втім посинів і, руками очі
Закривши, крикнув: — Ось, іде вже, йде!

— Оруже на діавола хрест твій!
Кричав Памфілій і кропив що сили, —
Між тим отець і Сільвія взяли
Валентія за руки, мов бажали
Єго собою заслонить, но чули,
Як він в руках їх костенів, холол.

Пройшла так хвиля. Той страшений вираз,
Що на лиці Валентія малювався,
Показував, що наближаєсь хвиля
Самого нападу. Нараз він скрикнув
Нелюдским голосом і стрепенувсь
Так, що попадали немов снопи
Отець і Сільвія — і він упав.

І почалась найтяжшая година,
Якої лиш в житю вони зазнали,
Година мук пекельних, крику, стону
І скреготу зубів, важких ударів
Всім тілом, головою і грудьми
О гладкий камінь. Мов закаменілі
Стояли зрітелі, в німій тривозі
Гляділи на те конане страшенне
Того, хто був так дорогим для них.

Часом здавалось, що в безмірних муках
Пручаєсь він і силується встати,
Щось спутаним белькоче язиком
І судорожно рвучими руками
Бєсь в грудь, в лице, показує кудись,
Но все те мов у горячковім сні
Мішалось, мглилось перед їх очима
І ледом в жилах їх стинало кров.

Вкінці ослабли кидання его,
Лиш грудь ще віддих піднімав слабій
І кровю зайшли очі так благально,
Так жалібливо вперли погляд свій
В Памфілія, що той мов духом пертий
Прикляк і тихим голосом тремтячим
Зачав співати: Упокой, владико,
Созданіє твое!

Немов таємна сила

Розбила лід на серці батька й діви, —
І розляглися голосні риданя,
Наріканя, мольби й заклятя ніжні, —
І серед тої сutoлки звуків,
Посеред тих, що так его любили,
Мов свічка, тихо, звільна згас Валентій

Та демон той, котрого випросив
На себе він, з ним разом не помер,
Але пішов по світі. В нерви, в кров
І кости своїх жертв засіяв він
Страшнее сімя. Батько і Памфілій
І Сільвія і все потомство їх
Погибли тоуж смертю, що й Валентій.
І потяглась страшенна нитка муки
Від них по всьому світу. І прозвали
Ту таємничу, люту недугу
Недугою Валентія святого.

Столітя йшли, лявіною тяжкою
Котилось горе по серцях людей,
Котились муки, болі і терпіня,
То слабнучи, то зміцнюючись знов.
Царила тьма, свитало світло правди,
Боролось зло з добром, а людський дух
Боровсь з терпінем і чимало мук
Улагодив, усунув, лиш на ту
Недугу доси не найшов ліку.

Нó він найде его! Столітя йшли
І кров лилась під зубцями коліс,
В огні кострів живе шкварчало тіло,
В імя любви Господньої царила
Ненависть до людей і до природи.
Тоді Валентія святого демон
Багате жниво мав! Сотками тисяч
В его страшенне царство перлись люде,
А другі тих, котрих він катував,
Домучували як чарівників —
Страшні картини, від котрих повік
Стинатись буде кров у людских жилах!

Столітя йшли, свитало світло правди,
Пануюча ненависть, наче тьма
Нічна — поблідла, власть втерляла, розійшлась,
І віджила погорджена любов.
А разом з розсвітом нового дня
Ослабла й сила демона страшного.
Мов тінь іще волочиться він нині
По світі, та рука его не здуха

Такі могучі завдавать удари,
Як за панованя ненависти.
Він жде пори, коли в новій красі
Мов сонце ясне й теплеє на небі,
Любов всеобемлюща і вселюдска
Поміж людьми вцариться на землі,—
І буде се єго послідна хвиля,
Бо рани, що ненависть завдала,
Одна лишень любов згоїти може.

Грудень 1885.

МИКОЛА МІНЬКО

Стогін

(з київських оповідань)

Коли, одного разу, я побачив на Хрещатику собаку без ошейника, — я витріщив очі і зразу-ж спитав себе: чи в Києві я, чи в моєму старому, сіренькому городі Валках із дошками замість тротуарів, із скрипучими возами, схожими на тарганів і тисячами валківських пчіл на базарі, біля баргамот, меду та житників.

Чорт бери, я був у Києві!

— От тобі й на, — подумав я, — значить у Києві теж єсть на вулицях собаки та ще й проти Губвиконкому...

Я дивувався й знизував плечима. Потім я пішов за собакою. Ясно, що собака мене не помічав, бо біг він собі повз тротуару, а я йшов між людьми.

Думав я так: я буду йти за ним до поста міліціонера; коли в Києві дійсно собака на вулиці явище незвичайне, то міліціонер вживатиме заходів, щоб її зловлено. Побачивши на розі міліціонера, я зупинився і став чекати. Але міліціонер байдужно глянув на пса, а пес собі повернув за ріг вулиці.

— Товаришу міліціонере, ви бачили — собака... побіг вулицею... — звернувся я до нього. Він повернув голене обличчя до мене, глянув, придивився і спочатку посміхнувся, а потім витяг свисток...

Викрутився я тим, що я валківський простак і думав про Київ, як про Париж. Тепер я знаю, що в Києві собак на вулицях чимало. Багато їх мабуть і в Парижі.

*

Трапилося так, що я опинився без квартири. Я проблукав до двох, стомився, обрид людям, але ніде не найшов і поганого кутка. Спочиваючи в парку, я дочитав „По огонь“ — Роні Старшого. Потім, думаючи про твір і про квартиру, я пішов на Інститутську. І хоч вже знав, що собаки вулицями бігають, — здивувався знову, побачивши як ціла турма псів, чорних, білих — до десятка — накинулися один на другого за суку так, що один кудлатий рудий цуцлай там і здох. Сука-ж постояла, флегматично глянула на „ухажорів“, задоволено помахала хвостом і побігла геть. Люди, махаючи руками, з гиком, свистом, реготом розігнали псів, а я згадав про міліціонера й про Валки. Собаки заспокоїлись і побігли за сукою.

— Що-ж, тьотю, собаки у вас на вулицях, га?... — звернувся я до незнайомі мені жінки з кошиком.

Тьотя глянула на мене чорними стомленими очима й слабим надірваним голосом сказала:

— Собаки?.. Собаки животне царство... Що собаки... Тут не таке єсть.

Мені здалося, що у цієї жінки щось болить у грудях — такий слабкий був її голос, — що вона нещасна, і я не хотів її розпитувати.

Але коли я пішов і озирнувся, щоб глянути на чудні очі цієї жінки, то побачив, що вона йде за мною.

— А ви що-ж собак не бачили? — спитала вона, нагнавши мене.

Ми розговорилися. Жінці цікаво було знати, звідки я, чого без квартири. Розповівши докладно про себе, я в свою чергу розпитав про неї. Виявилось, що живе вона за Шіянівською, біля старої дороги. Живе бідно, заробляє тим, що ходить банити білизну робітникам; п'ять карбованців що-місяця вона мала за кімнату, що її здавала, але тепер ця кімната вільна. Їх — троє... власне двоє: вона та чоловік ніби її, інвалід.

— Слухайте, — зрадів я — може я найму цю кімнату, можна мені глянути?

Жінка згодилася і я пішов за нею.

Шіянівська була за печерським базаром, а провулок перетинав кінець її. Я вгадував, куди заверне жінка, але щоб не випереджати її, ішов за нею.

Жінка йшла неспішаючи, і їй мабуть було дуже важко йти, бо вона часто зупинялася, набирала в груди повітря і брала кошик то лівою, то правою рукою.

Їй було років тридцять. Чорне схудле обличчя, з великими темними очима, вражало схованим болем і було схоже на обличчя чужоземки. Тонкі, чисті пальці наче нічого не робили, але я згадав, що вона мие. Постать виснажена роботою.

Завернула вона у ворота, обмазані жовтою фарбою, старі, зроблені з якимсь залізничим смаком із казенних рейок.

— Невже вона живе в цьому будинкові? — подумав я, побачивши чепурний будинок із цегли, вибілений глиною, на дві квартири.

Я помилився. Жінка увійшла в подвір'я, що в кінці його стояв мазаний сарай. Вона глянула мені в обличчя, силкуючись вловити в ньому щось, а я стояв, нічого не розуміючи. Другої хати в дворі не було.

— Ага! Певне вона поведе мене зараз через чорний хід в цю білу хату — знову подумав я і сказав: — Сюди мабуть? Це ваш дім?..

— Ні, не туди, то — чужа хата, — сказала жінка й підійшла до сараю.

То була хата жінки. Одчинивши ставню, вона силкувалася влучити якоюсь залізною карлючкою по рейці, що була замість гачка. Маленьке віконце з латаними шибками, двері зробили сарай схожим на хатину, але все-ж це було погане житло.

— Довго жити я тут і не думаю, — заспокоював я себе, — крім цього, не можна-ж судити про хату з окола. — Я увійшов у сіни.

Середина халупки була дуже вбога. Кімната була з окремими дверима, просто з сіней, більше схожа на кладовку. Порожня.

— Я буду жити у вас приблизно з місяць... можна так? І коли можна, то скільки ви візьмете? П'ять карбованців? — От і чудесно...

Я дав жінці 10 карбованців і сказав, що за місяць платню вона одержує наперед. Як зраділа ця жінка! Їй до зарізу потрібні були гроші. Її чоловік кинув лікувати свою руку тому, що немає чим заплатити за електрику.

Вона побігла до себе в кімнату, щоб принести мені решту грошей.

Їй не було так довго, що я подумав, чи не трапалося чого з нею. Але хвилин через п'ятнадцять жінка прийшла й висипала на стіл лишок. Я здивувався і не знав, що робити.

Що це значить?! Я ніколи не одержував так багато самих мідяків. Це справді були мідяки в 1, 2 й 3 копійки на всі 5 карбованців! І жодного п'ятака. Де вона набрала цієї міді?—спитав я сам себе й зразу-ж зрозумів:—мабуть вона торгує насінням, ірисами або просто собі жебракує.

Герасим звав жінку Любиною. І мені чомусь здавалося, що це— вигадане ім'я. Його-ж таки справді звали Герасимом. Од нього було дуже погане вражіння.

Це була жорстока, з великим тілом людина, з паралізованою од рани—він був на війні—рукою, з маленькими, швидкими, як у кнура, очима. Коли я вийшов, він уже підкотив маленький візок у сіни й поставив його так, щоб він не заважав ходити.

Любині він сказав:

— Приготов чолоеку мебель... і поли, щоб под вищий сорт. Во! А то кабак.—І чогось мені здалося, що Герасим знущується над нею. Глянувши на його велике тіло, я рішив, що коли-б не рука, він був-би портогрузчиком: може він був ним до війни.

— Хвамілію і документи...—кинув він холодно мені.

Я дав посвідчення. Він поглянув на папірець, на мене, на Любину й очевидно лишився незадоволений. Але мені було мало діла до цього.

Годині о дев'ятій вечора я повернувся з міста й приніс свої речі. Герасим і Любина вже спали. Принаймні я так гадав. Я ліг, щоб заснути, але несподівано почув шепіт. Хтось з опаскою гукнув у темінь „Хома!..“ і знову змовкло. У вікно я побачив, що Любина притулилася до людини в сорочці без пояса. Я приглянувся й побачив, що це був не Герасим, а хтось інший, високий, без однієї руки. Вони пішли в ніч.

Мені снилося:

Блакитна ніч. Все наче з бірюзи. Вона, ніч, майнула швидко галереєю схожих одна на одну картин. А потім був дуже ранній ранок. Такий молодий, сіренький і м'який як котик,—напудрений ранок. В незнайомому мені місці,—воно виплило з давнього дитячого сну,—дерев'яний, вицвілий міст, мокрий од густої роси. Корчань мосту пахне мокрою шальовкою.

Я біжу. Жах гонить мене; стогін гонить як стріла. Це не безпідставний жах. Ах!—Це не стогін. Я тікаю од плачу натовпа голодних, здичавілих людей, чорних, бородатих, з блискучими як чорне скло очима, з тілами міцними й м'язистими, як тіла Нама, Нао й Фаума.

— „Дай огонь“,—кричить мені Герасим і лице в нього як у Лепарда. Тільки-ж я не брав їхнього вогню.

А жінка біжить за мною. І в неї одяг, чоло, очі, як у дикунки Гамлі. Така тиха хода в цієї красуні Гамлі. І навіть, тоді, коли волосаті руки улямрів схоплять мене й її, вона буде шепотіти, складаючи свою примітивну молитву зорям.

Але я — стрибаю з мосту. Я не вбиваюся. Як це я втрапив на траву, на скелю, що за нею паща прирви?..

А Гамля не думає й трохи. Гамля плигає до мене. Вона летить на мене й кричить: „Тут не собаки! Не собаки! Не в собаках діло!“

От дурний, от дурний! Ти думав, що це Гамля? Це не Гамля. Хто-ж це з чорними як горе очима. Очима мокрими від сліз, з боєм, як у лошиці, що вмирає з простреленим в собі лошам. Хто!? Хто?..

Очі Любини дивляться на мене, як дві головки чорних гадюк.

Любина! „ — О - о - й - і - і !!! “

Це її несамовитий скрик різке ніч один раз. Один раз, бо потім вона стогне жалібно, тонко.

Я прокидаюся...

Я ще не був певний того, що я дійсно прокинувся. Коли-б я не спав, я не чув-би цього стогону Любини, що й досі чувся і пік груди. Не може бути, щоб була така сильна слухова галюцинація. Я знаю, що уві сні буває, ніби ти прокидаєшся, а справді спиш. Проте ясно почуваю, що очі мої торкаються холодної теміни. З того боку, де дерев'яна стінка, я чую стогін, якого я ще ніколи не чув. Це був стогін, що вражав до краю безнадійним тоном. Хтось когось благав одним звуком і вже знав, що те, чого просить, йому не дадуть. Стогін тонкий, як струна.

Я схопився на ноги й протяг руки до стогону. Перше, на що натрапили мої руки, був стіл. Я хотів дійти до стінки. Постукавши пальцем, щоб взнати, де стінка найтонша, я занімів, а по тілові посипав холодними голками мороз. Стогін стих. Од того, що я постукав, він стих...

Я принишк біля стінки.

Було мабуть під ранок, бо десь коло Лаври цокотіли вози. Я став і напружено прислухався, чи не буде ще цього страшного стогону за стіною. Враз я зітхнув так, наче з мене звалилася непосильна вага. Я посміхнувся, я зрозумів, що це:

Це — вітер. Мені нагадався примітивний механізм Еолової арфи, вчитаний у якомусь старому журналі.

Мабуть десь дошки, стінка, бляха утворюють цей механізм, що зараз приймає що-найменші хвилі повітря. Я заспокоївся і ліг.

Ще могло бути, що кричав пугач, або якась із тих нічних птахів, що раптом лякають людину то плачем матери, то холодним скигленням божевільного, то зойком переляканої смертю дитини. Це відпало. Стогін чувся, виразно чувся не з гори, а з боку, з дерев'яної стінки.

Я згадав холодний блиск очей Герасима, його виннуті наперед щелепи, товсті губи. Вперше, коли я побачив його обличчя, воно здалося мені якимсь незвичайним.

Тоді я пояснив це тим, що в нього прострелена рука, що він, людина з силою, мусить задовольнятися нікчемною роботою: возити дрібниці возиком. Але тепер я нагадую різні характерні риси облич'я всяких жорстоких деспотів, убивць і в думці порівнюю їх з лицем Герасима. Я навіть перебільшую.

Товсті губи Герасима — раз, — малий рівень розумового розвитку, „інтелектуально нерозвинений індивід“. Випнуті наперед щелепи — два, — жорстокість натури. Розріз ока — надто малий, порівнюючи з віддаленням від одного ока до другого, й товсте перенісся, як лоб у бугая — три. Товсті вуха, малп'ячі руки — чотири, п'ять...

Тепер я думаю: або стогін — звук повітря (чого вони замовкли, коли я постукав?), або Герасим проробляє екзакуції, — можливо, він садист, — над своєю жінкою Любиною.

Очі з виразом пригніченої, майже ненормальної людини, що були в Любини, потверджували це.

Аж несподівано мої думки перервав стогін. Він знову, — тонкий, страшний і безпомічний, що зразу ж викликав острах — почувся з кімнати.

— Це Еолова арфа, — заспокоював я себе, але сам не вірив собі. Яка в біса Еолова арфа, коли людський стогін. Знову притулив вухо до стінки. Стогін був такий тихий і складався із таких звуків, що я не міг добрати, чи йде він із кімнати чи ні. Це струна, це пугач!..

Коли я посилювався знайти положення кімнати й віддалення од звука, де він починається, до мене, я мав такий незанотований акт:

Стогін чувся із-за стінки. Починався він наче з землі. (Льох...) Таким слабим він міг бути тоді, коли він далеко схований. Стогін — ті звуки, що бувають тоді, коли людина вмирає од болю, але коли цей таки біль не дозволяє стогнати дужче. Тут ідіотська середина.

— Коли я зараз пошкрябаю і він замовкне, як вперше, це буде свинство — подумав я і, як тільки міг тихо, пошкрябав глину нігтем...

І стогін щез...

Я перестав шкрябати — знову почувся стогін і враз замовк. Я чекав хвилин із п'ять і ще раз, наче гукаючи до нього, постукав. — Стогін з'явився...

Переляканий, вже нагадавши різні дурниці, я постукав дужче.

Стогін дужче застогнав. Стогін щось молив, він озивався до мене.

Вкрай вимотаний цією сигналізацією, я ліг, заплющив очі і обмотав голову сорочкою, щоб нічого не чути...

Вночі пройшов дощ. Деревя стояли з мокрим зеленим листям, а земля напилася води й була свіжа, як по-весні. Мокра, вона пахла травюю.

Я хотів побачити Герасима, щоб побалакати з ним. Можна було поговорити й з Любиною, але мені чомусь здавалося, що сьогодні її не побачу. Проте не було дома Герасима.

Це видно по слідах від маленького возика й від ніг, що тягли його до воріт. Любина підійшла до мене. На її лиці немає ні синяків, ні шрамів, тільки глянула вона так, наче хотіла зрозуміти, чи не взнав я чого вночі.

Я постановив їй сказати все.

— Любино, з вашої кімнати вночі весь час було чути якийсь стогін. Скажіть мені, що це було? Я майже не спав. Такий страшний стогін, що мені здалося, ніби хтось конав.

— Стогін? — перепитала вона пошепки, — я не знаю, що це... Може це здалося так. Ви спокійно спите?.. І вигадують же...

Лице її зблідло, і вона помітно хвилюється. Вона піднесла руку до губів, ніби стримуючи якесь слово.

— Я не знаю, що це... Що-ж би це було? Хм...

Вона говорила неправду. Я насмілився сказати свою думку:

— Мені чомусь здавалося, що ваш чоловік... що Герасим бив вас... і я так і рішив... Ви-ж знаєте все...

Вона швидко глянула мені у вічі й натягнуто посміхнулася.

— Ні... Герасима цю ніч дома не було.

Це вже дурниця. Вона думає одурити мене.

— Не було?.. Хм... Як же це — дивуюся я і дивлюся на слід від возика й Герасимових ніг. А через мить, коли я дивився на неї, її очі дивилися на цей же слід.

Почервонівши, вона одвернулася од мене й швидко пішла до хати.

— Ні — ні, — на хвилинку визирнула вона з дверей — Герасима цю ніч дома не було, — майже крикнула вона.

Несподівано вона підійшла до мене. Я не розумію її. Очі в неї горять. Вона дивиться гостро, наче перевіряючи мене й каже:

— Герасим цю ніч був дома... Ви нічого не скажете йому?.. — І очі в неї гаснуть, бо сила її надломується. Враз опускаються куточки губів.

— Ні... Нічого не скажу, кажіть мені...

Але говорити вона вже не може. Вона тільки одмахується рукою, наче од своєї дитини, що кидає її.

У вікно я бачив, як вона сіла на табуретку, проти вікна, заплакала, закривши лице руками, схопилася й сховалася далі од вікна, щоб плакати на подушці.

На роботі до третьої я думав про свою нову кімнату. Я не бачив ні очей, ні обличчя Хоми; він поки-що загадкова для мене особа, але він симпатична людина. Чого симпатична — не знаю...

Це був дуже малий візок; швидче для забавки дітям, ніж для того, щоб щось возити. Він уже стояв біля дверей. Коліщата, зроблені сокирою з дюймової дошки й оббиті бляхою, були лише трохи обмазані в мокру зраня землю.

На ньому трохи соломи, з гніздом на середині, наче звідти тільки-но встала квочка. Це од мішків, макітер, кошків. Мені відчинила Любина.

— Невже ваш чоловік возить оцим возиком? Ним багато не повезеш, — промовив я, — якийсь пуд та й годі... Важко заробити багато.

Любина махнула рукою.

— Який вже там заробіток. Ну що-ж він, одвезе корзинку яєць, якийсь мішок... Одна-ж рука нікудишня, три рани — шутки? Вимучиться — пити кортить. От і зараз... п'є...

З вікна білої хати Любині щось показує пальцями однієї руки й мотає головою інвалід. Любині в очах блиснув вогник. Вона знизала плечима, не розуміючи його.

Він одчинив кватирку й вона підійшла до нього. Це був безрукий Хома.

Увечері я вийшов на вулицю. Мене весь час непокоїв стогін, що чувся вночі. Я знав, що Герасим і Любина тепер удома. Я гадав, що він удома.

Несподівано я побачив його з якоюсь жінкою. Він голосно про щось розповідав їй своїм хрипким, як у алкоголіка голосом. Він був п'яний.

Я не дійшов до нього, повернув на другий бік вулиці й чекав. Герасим повів жінку до своєї хатки. Вона роблено хіхікала й пручалася. Вона не хотіла скандалу.

Тоді Герасим сказав їй:

— Ет, чудачка ти... йди. Що - ж ти на сам делі дрофиш. Варка!.. Коли я говорю, зна-ть ти можиш доверица. Какий - такий розговор, що жінка? Какая вона жінка? Не Варка... — Він притягнув її до себе. Вони трохи постояли нерухомо й увійшли у ворота. Мабуть, почувши голос Герасима, Любина визирнула у вікно, сховалася й загасила світло. В чорну дірку дверей він штовхнув Варку й погано вилаявся на Любину.

А через кілька хвилин із хати вибігла Любина. Вона йшла, наче тікаючи од чогось страшного. Я не хотів зачіпати її, вона - ж не помітила мене, пробігши швидко, як чорна омана. Біля зруйнованого будинка вона зупинилася, глянула навколо, зазирнула в кущі дрібної акації і сіла в тіні під стіною. Вона сиділа, поки до неї не підійшов Хома. Вони лягли.

Я рипнув дверима. Вийшов Герасим. Він був дуже п'яний і в одній білизні без сорочки. Він точивсь на коротких кривих ногах і від того живіт йому трусився, наче то був мішок з живої шкури, в якому вода.

— Кватирант!.. Ідіть до себе, ідіть... Де Любка?... — враз грізно спитав він, — нема? — Не нада, Варка! Слиш, Варка, вонючка ти, топай суди, — гукнув він і вдарив ногою об двері.

Те, що я побачив у кімнаті, примусило мене одступити од дверей. Варка в одній спідній сорочці, розідраній од колін у кількох місцях, з голими грудьми, п'яна до того, що не в силі була сидіти рівно, грудьми лежала на шкоринках хліба й калюжі горілки на столі й робила руками так, наче хотіла щось піймати в повітрі.

З кімнати несло потом, гарячим, нечистим, аж важким повітрям і чимсь кислим.

Герасим показав на неї рукою.

— Варка... Ги - ги... — Він спіймав мене за руку з наміром потягти в хату. Він був дужий і рука його була тверда, наче точена з кізілю, але він був п'яний.

Мені не важко було вирвати руку. Тоді він став осторонь, щоб не затуляти собою дверей і показав рукою на Варку так, наче з балкону показував краєвид.

— Пустіть мене в мою кімнату — сказав я йому твердо і подумавши додав:

— Пустіть, або я іду зараз по міліцію... Я маю деякі факти... за які вас по головці не поглядять...

І раптом Герасим потверезішав, він наче здригнувся й, ніби одсапуючись після фізичних зусиль, промовив:

— Ідіть... а фактів нікотерих... Я тільки шутку хотів пустити для сміху... Він пропустив мене, обережно притулившись до стінки, наче боявся, що я торкнуся його живота.

Через хвилину він, дико ревучи, співав.

Закривши двері своєї кімнати, я почув, що спів чувся не через дерев'яну стінку.

Крізь неї чувся стогін... Той самий стогін, що був і вночі. П'яний спів Герасима було чути крізь двері, що виходили надвір. Здивований, я вибіг із хати.

— Та кімната, де живуть вони — переділена стіною. Там дві кімнати. В одній із них щось єсть...

Надворі, за кілька кроків від порога, мене зупинила рука Герасима. Тепер він був одягнений як слід.

— Моя баба спить, Любина... і ви лягайте спати собі... слиште.

Од нього несло, як од розкупореної пляшки, але я бачив — він силкувався володіти собою.

— Пустіть... — сказав я.

— Ідіть спати — сказав він мені.

Я знову налякав міліцією. Його рука пустила мене, як залізні тиски. Вийшовши на вулицю, я швидко пішов просто до Любини.

В тіні за деревами нікого не було видно, але я знав, де вона. Любина лежала на траві, наче дівча, й плакала. Голова її була на колінах Хоми.

Вони злякалися мене. Вона стулила плечі, і все тіло її наче чекало, що ось-ось хтось вдарить по ньому нагаєм.

Але Хома ворухнувся. Враз він дико захрипів і підвівся. Я бачив, як метнувся його порожній рукав того, що він розмахнувся здоровою рукою. В цій руці був камінь.

Я одскочив у бік.

— Це не Герасим... Чорт... Чужий.

Любина встала. Очі її блищали, як чорні краплі. Хома притулив її до себе. Я чув, як колотилося йому серце. Він, плутаючись, неслух'яними словами розказував мені, що думав, ніби я — Герасим. Хома хотів розсадити голову Герасимові цією штукаю. Ще одна секунда й він пустив би цю штуку мені на череп, бо він думав, що за Любиною прийшов Герасим. Тепер він навіть пізнає мене і дуже радий, що череп цілий.

Хома хоче забрати Любину — й завтра вона вже не Герасимова.

А зараз у нього ця штука, бо вічно той гад, після Варки і всякої сволочи, шукає Любину, а Хому одгонить, як голодну собаку. І слухається Хома і йде, як слух'яний пес, бо у Герасима як не як — дві руки, а в Хоми ось що:

Він мотнув порожнім рукавом сорочки й ковтнув біль. Чогось було шкода цього гіганта з дитячою душею. Він мені подобався. Я взяв те, що він держав у руці. Це був важкий, фунтів у сім-десять, гострий шматок якоїсь породи, вроді залізної руди.

— На дура, на монатки... Провалювай хі-хі... і не появляйся. Чортові собаки.

Герасим цинічно сміється, і цей сміх котиться в п'їтьмі, як важкі свинцеві кульки.

Мені хочеться встати, повалити його, звернути йому шию як воліві і бити прямо по морді.

Він стоїть кілька хвилин, аж поки щезають на вулиці дайливі слова ображеної Варки.

Потім на вулицю іде й він. Він точиться, балакає з собою. Його хода і він сам нагадує оранг-утанга.

Хтось легко сіпав мене за сорочку. Розплющивши очі, я побачив Любину. Це вона будила мене на роботу.

— Вставайте... Вставайте... Герасима ще не було з ночі.

Вона говорить це з радістю в очах.

Але через хвилину очі її так само чорні і ховають все наче завіса.

Ці слова, незнайомий мені вогник в очах, і те, що вона будить мене — примушують чекати чогось од Любини.

Через хвилину я у снігах.

На дворі був Хома. Він радий, але в кишені в нього грудка руди. На вусах, бороді такого-ж кольору, як і ця порода, — проста одверта посмішка.

Герасима не буде днів зо три; тепер він п'є. А тим часом він забирає все Любинине й тікає з нею. Любина буде його жінкою. І знову щаслива посмішка на все лице.

Так посміхаються люди, що не ховають своїх переживань.

Герасимові вона була за жінку не по закону, бо жінка в нього єсть...

— Єсть?! — здивувався я, — значить Любина не жінка? Варка?..

Любина потягнула мене за рукав.

— Ні не Варка... — говорить вона мені, й губи її тримтять... Ви кинули-б квартиру і Герасим-би замучив мене. Ви гляньте — тут вона не всилі сказати й слова. Мовчки, швидко розстігнула гудзики на блузці й показала плече, вкрите синяками.

Враз вона заплакала. Хома підійшов, хотів узяти за руку, але лише махнув жменею.

— Брось ти... от охота... Ну брось, Люб... Чудачка: сміяця тепер, а вона сльози... Ех ти...

— Гляньте, дивіться, — сказала вона ще раз і закотила рукав на одній руці. Вся рука була в синяках.

— Так все тіло... Що-ж це — пустяки?..

Любина повела мене в свою кімнату. Я не помилюся: там були двері в другу кімнату. Вона одчинила їх. Я нічого не бачив, але вже відчував, що там щось страшне.

Було зовсім темно. Несло прілою соломою, кислим немитим тілом, брудною, ніколи не митою одежею.

В кутку щось сиділо на соломі й стогнало. Я ще не міг нічого побачити. Що це? В кімнаті, схожій на порожній ящик, не було вікна. Любина широко відкрила двері. Сніп слабого світла впав на куток, але його було досить, щоб побачити все.

Я зупинився й захолов. Я хотів тікати, але хвилину не міг ні сказати слова, ні рухатись. Там на соломі сиділа людина, жінка, схожа на великого павука...

Це був один із тих феноменів, про яких я чув, але яких ніколи не бачив.

Голова цієї жінки була завбільшки з велику картоплину, довгобраз з поколупаним жовтим обличчям, як у горбатих. Вона вся

важила, мабуть не більше як двадцять фунтів, і все тіло, од шиї до ніг, не переважало однієї чвертки аршина.

Сиділа вона нерухомо, трохи звівши на бік голову — вона наче не могла вдержати її рівно — й дивилася вниз.

І більш усього мене здивували руки. Вони, по розміру, мали нормальні долоні й пальці, тільки одна, ліва, була в крові. І ця нормальність їх до гидкого не в'язалася з розміром павукового тіла. Від пліч же тяглися не руки, а якісь кістки, обтягнуті в шкіру прутики. Вони були довгі, як у павука-косарика. Такі-ж непотрібно довгі були й ноги. Держала вона їх, як луговий коник.

Павук глянув на мене й простягнув руку, щоб я щось дав. На обличчі був вираз абсолютної безнадійности. Другу, закривавлену руку жінка держала на коліні.

Я щось хотів спитати, але Любина швидко потягла мене геть.

— Це його жінка... У нього документи на неї... Вінчани у церкві... — Любина була бліда й розповідала коротко.

Він возив її на базар і збирав багато грошей. Гроші пропиває.

Мотьці — так звали каліку — давали багато. Ніхто не пропустить, коли не злякається.

Любина-ж племінниця йому... Але це не вдержало Герасима. Одного разу він зборов її і потім жив з нею весь час.

— Ця Мотька балакати не може, ходити не може. Він запер її з очей, дасть води, сухариків, хліба житного, а вона й стогне.

— Але вона думає? Думати вона може? — спитав я.

— Думати?.. Не знаю... Мабуть вона думає — скінчила про Герасимову жінку Любина.

Хома дивився в землю. Враз він сказав:

— Звер Герасим... Несовісно він живе з цієї калічки. Кров! — Ви думаєте, чого кров? Шкура на руці заростає, а він обмотає полотном, воно присохне; тоді він і оддере, оддере, бо з кров'ю страшніше...

М. РИЛЬСЬКИЙ

З ВЕСНЯНОГО ЗОШИТУ

1

Всім пахошам Аравії не змити
Того, що пробреніло раним - рано,
Що процвіло музикою в душі!..
Холодний вітре, бий у мерзлі вікна,
Скигліть, тополі, плачте, мокрі верби,—
А я пливу блакитною рікою,
І лебединий ключ по - надо мною,
Як парусами, крилами дзвенить.

2

Ще поки в деревах не бродять п'яні соки,
В ліщину ми йдемо, що гінко та високо
Росте при березі. Провалюючи сніг —
Вітрами зметений, на спочив він заліг —
Ми удлища гнучкі уважно вибираєм.
Сова, здійнявшись безшумно по - над краєм,
Пливе, округлено махаючи крилом,
Здійметься свічкою — і пада за горбком.

Ідемо. Голоси дзвенять, мов у криниці.
Нова - ж мелодія у дзенькоті синиці
Та крюки, що зняли вгорі веселий бій,
Нагадують серцям, що далі голубі
Небавом провесна вітрами розколише
І сині літери із - під снігів напише.

3

Одцвіло, як біла лілія,
Розлетілось, наче пух...
Я без мудрого Вергілія
У найнижчий схожу круг.
Скільки сонця в світі світиться,
Скільки сосон у лісах,
І які червоні китиці
На дівочих поясах!
Вірю: знову літо бджолами
І житами загуде,—
І мене в блакить із полум'я
Беатріче поведе!

4

Напливає вечір золотим припливом,
Смуток розпускає паруси багряні,
Догоряє місто — і в тумані сивім
Люди, наче хвилі в сивім океані.
То - ж куди підемо, все одно й те саме:
Скрізь побачить око у вечірнім світді
Город, що розлився тьмяними огнями,
Чи огні, в заливі тьмяному одбиті.

5

Коли дзвенять черешні
В медовому цвіту,
Узори нетутешні
Із цвіту я плету.
І щось бадьоре сниться —
А може то ява —
Немов лице, в криниці
Одбившись, ожива.
Земля тримтить у млості
І ронить пелюстки,
І невідомі гості
Злітають у садки.
І думка стала словом,
І в поглядах — пісні,
Коли в цвіту медовім
Черешні запашні.

6

По теплому дощі вгрузають босі ноги
В м'яку, живу теплінь піщаної дороги,
І ловлять гострий дух недавньої грози
Людина, звірина — і парості лози,
Ген - там розкидані на вогкім узбережжі...
Тополі навкруги здіймаються, як вежі,
І гайвороння з них обтрушує росу...
Чи - ж не стомлюся я? Чи вірно донесу
Це щастя юних днів — в - останнє, може, юних,
Цю пісню радості в занадто тонких струнах?

7

Тут виросте тютюн. Бач: соками багата,
Земля насичена і вогкістю й теплом,
А в літні дні його та груша затіняти
Широким буде рукавом.
Коли - ж він виспіє, коли вітри серпцеві
Напоять свіжістю прив'ялені листки,—
Як буде весело поглянути курцеві
На жовті, наче віск, прозорчасті низки!

І. ДНІПРОВСЬКИЙ

* * *

Не на майдан, не на редут
І не під любий плач інтимний —
Я знаю: жертвою впаду
На шлях засніжений і димний.
І може то як-раз тому
Люблю я тіні вечерові,
Коли пливуть річки у тьму
Такі задумано-багрові.
І мак, що ясно на поля,
На жито точить кров незриму,
Немов салдат упав на шлях.
І до землі припав грудима.
Не знаю сам — чому люблю
Вмирання, вечір, вітру клони.
Я знаю: жертвою впаду
На голубу чикось долоню.
І десь пролине черногуз
На болота повз горб упалий,
А мій розтерзаний картуз
Замотиляється на палі...

О. СЛІСАРЕНКО

ОСІНЬ

В біблійних теренах полян
Заплутались іржаві ниті,—
Сивизна ранньої блакиті
І багреці жовтневих ран.
Збирайтесь, сміливі ловці,
Годуйте пси, лаштуйте зброю,—
Осінні звірі за горою
Заплуталися у сільці...
З кущів женуть плямисті пси
На мене фантастичних звірів,
І бачу я на рижій шкірі
І заморожені ліси,
І кіновар засохлих ран,
І холод жовтої одежі,
І блиск згасаючий пожежі
На тлі розтерзаних полян.

П. КОСТЕНКО

ВУЗЛИ

Коли Кость Смуга вертався, після праці в тресті, додому (разом з товаришем Миколою Лозовським) — їх наздогнала на вулиці, сестра Лозовського — Марія, нова співробітниця в тресті.

Привітавшись з Костем і виявивши іронічно невдоволення з того, що менші співробітники ніколи не можуть закінчити працю та вийти з тресту в один час з „відповідальними“, вона почала жваво, сміючись, оповідати про те, як її допитували в комісії для перевірки радянського апарату.

— Се-те... А тоді: „Микола Лозовський ваш брат?“ Кажу — брат. „А чи не по його протекції ви попали на працю в трест?..“ А чим я винна, що ти мій брат. Адже я без твоєї допомоги одержала цю посаду. Так і кажу їм. Та й працюємо ми в різних відділах. Голова комісії, знаєте-ж — якийсь робітник, симпатично подивився на мене. Ну, думаю, кінець. „Соціальне походження?“ Батьки інтелігенти, — відповідаю. Скінчила гімназію. До політичних партій не належала, з білими не працювала; весь час працюю в радянських установах і так далі. Пройшло. Запитали, чи не живу я на твої кошти... От ще чудачки: мабуть, ніяк не хотіли припустити того, що я, хоч і жінчина, але можу бути так само самостійна, як і ти, чи взагалі жінчина. Кажу: живу на власні зароблені гроші, не одержую від тебе жадної допомоги і не потрібую її...

— Інтересно, як вас сповідали, — пожартував Кость, зацікавлений не стільки змістом розмови, скільки тим запалом та безпосереднім переживанням, з яким оповідала Марія.

— Ви думаєте все? — відповіла на репліку Марія. — Де там! Найцікавіше далі... Несподівано голова комісії питає: „Ви були одружені?“ Була — відповідаю. „А чого ви розійшлися з чоловіком?“ От тобі, думаю, запитання. Як — чого? Розійшлась та й усе. Тоді він знову: „Він був комуніст?“ Кажу — так, був комуніст. „А чи не тому ви розійшлися, що він був комуніст? Може вам це не подобалось?“...

Марія на момент немов би замислилась і зробила непомітну павзу. Лозовський вголос реготав з сестриної пригоди, а Кость Смуга заінтересовано попитав:

— І що-ж ви на це?

— Та що-ж я на це? — перепитала Марія, втрачаючи веселість та жвавість. — Я-ж знала, що він комуніст, — відповідаю, — і не побоялась одружитися з ним... Ну, а потім виявилось, що ми одно одному не пара, не зійшлися вдачею... От і розійшлися... Смішно все це... Правда, смішне запитання? — звернулася вона до Смуги.

Кость протяг невиразне „да-а“ і пильно глянув на Марію, немов шукаючи відповіді на свої невиразні запитання в її зовнішньому вигляді. Лозовського, здавалося, вся ця пригода сердечно тішила. Він положив руку на плече сестри, злегка жартовливо пригорнув її на момент до себе і звернувся до Смуги:

— Ти не знаєш, як вона була одружилася, а після розвелася? Інтересна історія. Жила вона весь час у Вінниці (ми-ж звідти родом). Коли одного дня несподівано одержую від неї листа з Катеринослава. Що за штука! „Дорогий братіку! Я побралась з Теньою, він одержав посаду в Катеринославі, і ми тепер живемо тут“. От тобі й на! Ну, одружилась то й одружилась. Шкода, що на весілля не покликала. Жінка написала, щоб обов'язково взяла за куму. Коли оце, щось зо два місяці тому, приходить знову новина: повна переміна декорації! Розійшлася з чоловіком і збирається до нас — шукати тут праці... От-так наші!.. А тепер сповідається...

— Ти отак хто зна й чого про мене нарозказуєш, — запротестувала Марія. Але Лозовський все ще жартував.

— Не хочеш признатися, сестричко, що дала промах! Признайся, не бійся. Тепер маєш практику і вдруге будеш обачніша. Правда?

Кость Смуга і собі почав жартувати. Закортіло подразнити миле обличчя, тонкі чорні брови над бистрими очима. Почав питати: з ким Марія хоче одружитися вдруге? якого саме товариша вона собі шукає і чи дуже вередлива? Які квіти їй подобаються більше: троянда, гвоздики, чи нарциси, бо, мовляв, він хоче їй подарувати. Марія пухувала, а щоб Кость Смуга не дуже то вже дражнився з неї, погрозила, що розкаже Палазі — дружині Костевій — як він залицяється до неї, Марійки.

Коли прощались на розі, Кость Смуга міцно стиснув Марії руку, заглянув їй на момент в очі, обвів поглядом всю її постать і сказав, сміючись:

— А чи знаєте ви, Маріє Олексієвно, що ви дуже схожі на запашну гвоздику?

Сталось так, що Смуги й Лозовські зняли собі, поблизу міста, дачі в одному дворі. Знайомість між родинами переходила в приятелювання. Раз-у-раз збиралось чимале товариство: до Лозовських і Смуг приєднувалась власниця дачі — старенька Ординська, удова, заходив хтось із знайомих, найбільше Марійчиних, — особливо у дні відпочинку. Тут-же імпровізувалися немудрі розваги, точилися оповідання, організовувалися прогулянки до лісу (двадцять хвилин ходу), відбувалися жваві дебати на теми сучасного закордонного суспільного життя. Навіть старенька Ординська, що ніколи не знала достометно особистого складу жадного сучасного їй царського міністерства в колишній Росії, мала власну думку про Макдональда в Англії, Еріо у Франції, Мусоліні в Італії. Розмов на внутрішні політичні теми уникали. — „Для чого нервувати оден одного? — говорила Дарія Івановна, дружина Лозовського. — Та й набридли всі ці ціки, вуціки, виконками, каерка, чистки та скорочення“. — Але такої конституції не завжди додержувались. Не раз хтось випадково або й свідомо знімав дражливу тему, чіпав за болючу струну, і тоді все товариство починало сперечатися

й хвилюватися. Дарія Івановна забувала в таких випадках про свої добрі наміри, втручалася в розмову і через якихось п'ять-десять хвилин перетворювала її, за підмогою когось з присутніх, в бурхливу, пристрасну суперечку. Старенька Ординська правила, в таких випадках, Дарії Івановні „за масу“, а сама Дарія Івановна виступала за „лідера“ тої маси і лаяла комуністів і соціалістів (вперто не хотіла визнавати між ними різниці, не зважаючи на „предметні уроки“ чека і депеу на цю тему), ганьбила радянські порядки (а особливо непорядки); згадувала про колишнє, передреволюційне життя, про колишній побут, як про щось ідеально-недосягнене. Старенька Ординська стверджувала правдивість кожної тези, кожного постуляту, виголошеного Лозовською, тим способом, що досить жваво совалась на стільці, швидко дихала, похитувала головою, ойкала і докірливими очима оглядала всіх присутніх. Микола Лозовський все переводив на жарт; переконаний радянець, він проте в політичну роботу не втручався і працював як інженер-фахівець. Реакційно-монархічні переконання Дарії Івановни, здавалось, його зовсім не турбували: так, немов-би Дарія Івановна лише на словах була заклятою контр-революціонеркою, а на ділі—чимсь зовсім иным. Діти їхні—два хлопці—виростали під цим постійним перехресним впливом батька й матері, і Лозовський мав повне задоволення з такого виховання: вплив його і Дарії Івановни немов нейтралізували один одного, через що діти розвивалися зовсім „самостійно“; не ходили до церкви, здавалось, не мали й натяку на релігійні настрої; не менше одного разу на тиждень були биті або били когось з товаришів у трудовій школі; чогось там навчались в школі за якоюсь там комплексною методою (ця метода і взагалі порядки радянської школи сиділи в печінках Дарії Івановні: що-дня вона питала хлопчиків, що їм „задано“ в школі для вивчення вдома, і що-дня одержувала веселу відповідь: „нічого“). — Палазя, дружина Кості Смуги, завжди виступала як „центристка“: злегка збивала твердження Лозовської, обережно змагалась до того, щоб хоч на ступінь посунути вперед „маси“ — стареньку Ординську, притримувала Марійку, щоб легковажно не забігала вперед, в суперечках більше натискувала на етику, мораль, свідомість, гуманізм. Прихильно ставилась до Лозовського й частенько підтримувала його веселий сміх. Хтось під час одної суперечки на внутрішні побутові теми назвав її „Макдональдом“ і це прозвище так за нею і залишилось.

Звичайно такі суперечки так само швидко вщухали та забувались, як несподівано й виникали.

Але одного разу дійшло таки до доброї сварки. Почалося, як це частенько траплялося, з Марійки. Надвечір, коли всі сиділи за столом і пили чай, а бабуня Ординська з захопленням оповідала про якісь свої пригоди за молодих літ („не без того, що і впаде тобі хтось в око, забудеш на хвилину свого чоловіка і заб'ється серце до чужого: але на все треба знати міру, треба не забувати про пристойність“), — прибігла, як вітрогонка, Марія і, заливаючись від сміху, вибухла:

— От історія, так історія! Знаєте Тупала, чоловіка Насті Даниловни? Не знаєте? Та знаєте-ж бо! Пригадуєте, як зимою в держдрамі Микола знайомив нас з ним і з його дружиною? Ви ще тоді лаялись...

— А - а - а!.. пригадую, пригадую, — нарешті пригадала Дарія Івановна. — Це той, що платить якійсь дівці на байстрия? Як-же, пригадую, пригадую...

— Ну, то що? — звернулися всі до Марії.

— Уявіть собі! Наздогоняє мене сьогодні на вулиці Катруся і каже: „А ти знавш, що наш Тупало викинув? Вже другій дівчині буде платити „аліменти“: комсомолка Ганя — машиністка з банку — вродила від нього дитину. „От історія! Та що цікаво, так це те, що вона хотіла зробити аборт, протила у нього грошей, скаржилася у місцьком: нехай примусить дати гроші на аборт, а він грошей не дав і сказав, що хоче, щоб Ганя вродила дитину... Тепер в банку тільки про це й балакають. Жінка його приходила й лаялась, погрожувала, що поб'є Ганю. Та її підняли на сміх... Радяться, як відбути уводини і яке ім'я дати дитині. Я просила Катрусю поради дати дівчинці ім'я—Марлена. Правда, гарно? Маркс-Ленін — Марлена, Марленочка...

Всі дами сполошилися. Хоч подія, як на радянський побут, і не була якоюсь екстра-надзвичайною, проте на всіх справила сильне враження. Дратував і захоплено-веселий тон, яким оповідала Марія.

Дарія Івановна покинула чай і з надзвичайною експресією кинула: „сволоч!“ Вона, хоч і скінчила в свій час інститут для „благородних дівць“, проте любила висловлюватися зовсім не по-салонному. Бабуня Ординська закліпала очима і заковзалась на стільці. Палазя заявила серйозно, що це розбещеність. Лозовський реготався на весь двір. Кость зауважив, що Тупалові доведеться скрутненько з трьома жінками, але додав, що якимось вивезе. Але його миролюбний тон не вніс заспокоєння. Старші дами кликотіли гнівом. Дарія Івановна доводила, що таких, як Тупало, треба тягти на шибеницю; заявила, що вона, буди в становищі Тупалової дружини, повипікала би обом „дівкам“ очі сірчаним квасом (нехай не чіпають чужих чоловіків), — а Тупала, цього негідника — задушила б власними руками. Палазя намагалась переконати Лозовського і Костю, що полова розбещеність, неупорядкованість полових зносин набирає в радянській дійсності суспільно-небезпечного характеру, що партія мусить викидати таких членів зі своїх лав, а суспільство повинне бойкотувати їх. Нарешті, виступила старенька Ординська і звела розмову на лайку. Повівши невдоволеним поглядом по Лозенкові та Смузі, вона спинилась на Марії і неприязно, вороже кинула до неї:

— А все через таких, як ви!.. Міняєте чоловіків що два місяці, мов ті рукавички... Чого регочетесь, коли плакати треба? Втішаєтесь з вашого паскудника, Тупала...

Марійка образилась:

— І чого це він „мій“? Чого ви напались на мене? І що вам до мого особистого життя?

— Яке це ваше осо-би-сте життя, коли ви отаким о-со-бис-тим життям порядним людям жити не даєте, руйнуєте сім'ю, розбиваєте щастя матери, дітей?!

Дарія Івановна накинулася на свого чоловіка:

— Чого регочешся? може похвалюєш такого мерзотника? Ще й познайомив мене з ним: „Інтересна людина“... Хороших приятелів маєш! Тебе так і тягне до таких, як Тупало...

Лозовський виправдувався. Зауважив, що то не він, а вона — Дарія — назвала Тупала „інтересним“ і попрохала познайомити з ним. Дарія Івановна протестувала і лаялась.

Смуга, щоб припинити сварку, надумав надати розмові загального характеру.

— Та хто-ж похвалить такі вчинки? Хто буде боронити таких, як Тупало? — почав він. — Але не треба перегинати палицю і в другий кінець... От бабуня напалась на Марію Олексіївну і даремно. Бабуня мислить і сьогодні ще так, як мислила Пушкінова Татяна сто років тому: „Но я другому отдана и буду век ему верна“. Може для тих часів і було це мудро, а тепер з такої морали тільки сміються. Та инакше й бути не може. Моногамна родина навіть в буржуазному суспільстві пережила себе; всюди буржуазна моногамія зм'якшується чужолобством та проституцією. А у нас жінка — рівноправна з чоловіком громадянка. Повільно вона дійде не лише до політичної, але й маєткової рівноправності, і то не на старому ґрунті права приватної власності, а на основах нового, колективістичного побуту, що звільнить її від обтяжливої домашньої роботи, від кухні й прання. У нас вже знищено багацько з того, що примушує до моногамної родини, що віддає жінчину в фактичну рабську залежність від чоловіка. Не дивно, отже, що жіноча молодь наша вже инакше дивиться на подружнє життя, на відносини з чоловіками, ніж дивились і дивляться ще старші. Наша жінка може думати про те, щоб дозволити собі керуватись у своїх відносинах до чоловіка лише почуттям симпатії, товарицьким співжиттям та співробітництвом, а не феодальною чи буржуазною мораллю, не почуттям і фактом невільничої залежності від чоловіка. Зі знищенням буржуазного ладу мусить зникнути і практикована буржуазією купівля жінок, узаконена в формі шлюбу... От і Марія Олексіївна, коли-б не пролетарська революція, одружившись раз, так легко не порвала-б немилого їй подружнього пожиття, як це зробила тепер, — не порвала-б, бо побоялась-би людського поговору, бо могла-б за такий „злочин“ залишитись без праці, втратити повагу свого оточення. А тепер, подивіться на неї: вона навіть забула про свій невдалий шлюб, і крім бабуні, ніхто, здається, й гадки не має обвинувачувати її за це...

Марії здавалось, що це говорить не Смуга, а вона сама, бо це були її думки, її почуття, лише втілені ним — Костем Смоугою — в слова. Здавалось, вона не чула заперечень Дарії Івановни, протесту бабуні Ординської і заглибилась в своє недавнє минуле, спинилась на тих змінах в настроях, в переконаннях, у всій вдачі, яких непомітно для себе зазнала за роки революції. Слова Кості Смоуги, що коли-б не революція, була-б Марія зовсім иншою, занали глибоко десь в позасвідомість.

В гімназії вважали Марію за спокійну, замкнену, серйозну дівчину. Вона любила самотність, за це називав її тато „блукаючою зіркою“. В старших класах належала до гуртка учениць, що не захоплювались танцями та иншими забавами, а натомісць намагались студіювати суспільні науки; обмірковували важливі етичні проблеми. Марійка все дошукувалась ґрунтовної відповіді на питання: що сильніше — розум чи почуття? Думала про толстовську мораль непротивлення злу, про абсолютну вартість людської особистості, людського життя,

намагаючись зв'язати все це з неясними революційними ідеями. А після гімназії, переживши в „анабіозі“ (як сама про це говорила) роки світової війни, вона, під час революційної завірюхи, несподівано для себе переродилась: звідкись найшла на неї оця, трохи дивна, зовнішня веселість, оця небувала легкість у світосприйманні. А після невдалого „дебюту“ з одруженням ця легкість і веселість не то що не зникла, а навпаки, — зробилася ще буйніша.

Тим часом суперечка точилася далі. Принциповий ґрунт, що на його звів мову Смуга, не зменшив інтересу до теми та запалу дам.

— Але ти, Костику, забуваєш про діти і ще про деякі подружні обов'язки, — переконувала Смугу Палазя. — Ти думаєш, — Тупало доведе своїх збірних дітей до пуття? Будь певен: не доведе. Не буде з його дітей добрих громадян. А з дівчатами — цими ніби-то покритками, ніби-то жінками — що буде? Ти не можеш запевнити, що все буде гаразд. Ти береш справу надто загально, і тому твої міркування не переконують.

— Та я-ж не похваляю Тупала, — відповідав Кость. — Але беручи справу навіть зовсім конкретно, немає підстав для такого гострого засуду та побоювання. На лихий кінець всі Тупалові діти виростуть в дитячих захоронках і вийдуть з них добрі громадяни.

Остання думка знову обурила Дарію Івановну:

— І що ви говорите, Косте Петровичу? Так немов-би казки дітям оповідаєте, або десь на зібранні дурних „делегаток“ доповідь робите. Ви чекаєте від цих задріп (так вона називала комуністів-робітників) громадського виховання дітей, раю на землі. А хіба ви вже забули, як матері божеволіли з голоду і їли своїх дітей? Хіба забули, як ми всі голодували, як торгували на базарі водою? Хіба ви не бачите, що й тепер ми животіємо, а не живемо? Ви сподіваєтесь від цих безштаньків, що ходять виснажені, замурзані й злі од того, що вже не мають чого грабувати, ви чекаєте від них чуда? А хіба ви не бачите зграй голодних безпритульних дітей на вулицях міста, що втратили зовсім образ людський й кидаються на людей, мов ті вовченята?.. Чому-ж ви не берете їх в дитячі захоронки і не виховуєте з них „добрих громадян“? Чому дивитесь мовчки, як множаться суспільні покидьки, як ростуть дикуни й злодії?..

Дарію Івановну підтримала Палазя. Бабуня Ординська чула надзвичайне вдоволення з виступу Дарії Івановни. Лозовський на якийсь момент зробився серйозний. Здавалось, Кость був битий. Підохочена успіхом, Дарія Івановна надала мові ще більшої гостроти. Тупало був комуніст, і вона користалася з цього, щоб оганьбити всіх комуністів взагалі. Її тонкі білі губи тримтіли, і з гострих очей вибухала стрілами ненависть і злоба; худорляві руки виразно жестикулювали. Марія пробувала перечити, але Дарія Івановна гостро присадила її. Розмова починала набирати неприємного характеру. Тоді Лозовський встав і скомандував „припинити дебати“ та збиратись до лісу, „на пеньки“. Дарія Івановна захоплено намагалась вести балачку далі, але ніхто вже не слухав її. Лозовський взяв за руку Палазю, а Марія — Костю, і всі побігли до лісу.

Дарія Івановна залишилась прибрати з столу та укласти дітей спати. На небі вплив місяць.

Приємно сидіти погожого літнього вечора на горбку, край молодого лісу. Око тоне у високій синьо-голубій прозорій глибині. М'ягке теплувате повітря лоскоче і пестить ніжно, жартовливо, мов молода мати першу укохану дитину. Ліс — зблизу зелений, а далі темно-синій кличе, тягне до себе, чарує незаними пригодами, невичерпаною силою. Шовкова травиця на горбку, розкидана тут і там пахуча м'ята, соромливі ромашки, сині волошки нечутно наспівують своїми тонкими польовими пахощами й ніжними фарбами про радість буття. Непомітно сутінки переходять у ніч.

Ясний місяць на небі, в товаристві красунь-зір, починає щедрою рукою обсипати землю сріблястим промінням, заграє мінливими переливами на зеленому листі молодняка, обкутує прозорим серпанком кожне стебло, кожний кущик на землі. — Тоді можна годинами лежати горілиць і вдивлятись в космічні простори, не помічаючи, як пливе час, забувши про щоденні життєві турботи.

Тут, на узліссі, годинами просиживали що-вечора Смоги й Лозовські. Тут ущухали політичні пристрасті, побутові суперечки. Тут розмова лилася спокійно, повільно, інтимно.

Марія раз-у-раз сідала коло Кості. Оповідала, немов найближчому другові, про свої настрої й думки, про пригоди на роботі, про прочитану книжку, про колір волошок і аромати м'яти. Або слухала мову Кості — просту і таку змістовну, близьку, рідну, зрозумілу.

Минуло всього кілька тижнів, а Марії здавалось, що вона знає Костю вже з давніх-давен, з молодих дівочьких літ. Їй здавалось, що нарешті вона зустріла свою „мрію“, знайшла того, кого шукала так довго. Її тіло немов би напружилось; заховані в ньому струни натяглись; груди налились буйним, животворчим теплом; з проміністих очей вибухала пронизуюча, ваблива енергія. В голосі, в рухах, у всій постаті з'явилось щось нове, небувале-гармонійне і радісне. Невикористана сила, досі приспані інстинкти опанували Марію. Того не помічаючи сама, вона почала придивлятись до ліній свого тіла, до очей і брів; вперше помітила, що очі її можуть переливатись кольорами морської хвилі, що смарагдові камінці в кульчиках гарно прикрашують її голову, що вона має прегарні хвилясті чорні коси, що їй пасує синє та біле, більше ніж вишневе. І перед цим вона визначалась певним смаком, що-до вбрання, але тепер їй закортіло надати живого вигляду кожній дрібниці туалету, кожній складочці сукні, блузки; захотілось примусити все це промовляти, діяти, а не лише спокійно, пасивно лежати на її постаті, грудях, руках. Несвідомо для себе самої, вона напружувала всю свою силу, всі свої здатності, щоб заінтересувати собою Костю. На допомогу покликала інстинкт плекання улюбленої істоти. Марія досі була переконана, що з неї не може бути доброї господині і дбайливої дружини. Неохоча була до кухні, не знала смаку в творенні хатнього родинного затишку, не любила пришивати гудзі до білизни, не вміла ані шити, ані вишивати. Тепер все це кудись полетіло в безвість. Не задумуючись над причинами й наслідками, вона поставила в своїй уяві його — Костю — на стан „беззахисного створіння“, а на себе поклала „святий обов'язок“ — доглядати, захищати і плекати його. За столом турбувалась, чи смакує Костеві справа; коли після дощу тяг з лісу вогкенький вітрець, виявляла

побоювання, щоб не застудився; коли Костеві траплялась якась неприємність, щиро розважала його, виявляючи несподіване знання його настроїв, переконань; коли, нарешті, сиділа вечорами коло Кості на узліссі, хотіла положити його голову собі на ноги, хотіла дивитися в любі карі очі, пестити і милувати його.

Тут, на узліссі, на зеленій траві, в місячнім сяйві, непомітно розповіла вона Костеві про все своє життя: про дитячі і дівочі літа; про того, кого, здається, любила і мабуть була-б побралась, коли-б не загинув був на війні: про батька і матір, братів і сестер; про те, як вона весь час шукає собі на дружину товариша розумного, чесного, щирого; про те, як вона так довго і так уперто не хотіла нікого знати і як, нарешті, одружилась і помилилась, як ходила вдруге до загсу, щоб розлучитися, — щоб визволитися від незрозумілих, чужих любовних пестошів.

А Кость слухав хвилюючу мову Марії, ріднився з її думками, почуваннями, вдивлявся в її вабливі очі, відчував близькість запашного тіла, тягся до її грудей, хотів розплітати і заплітати її чорні, хвилясті коси. За дружину свою Палазю немов забував, хоч і сиділа вона тут-же, збоку, хоч і перекидався інколи словом з нею.

Палазя помічала неприховану симпатію Марії до Кості, але не надавала тому значіння. Коли Марія, за столом, клопоталась за Костю, немов перебираючи тим самим на себе „обов'язки“, що лежали на Палазі, Палазя жартувала: „Потурбуйтеся, Марійко, за нього, а то він, бідний, не доїсть і не доп'є“. А на узліссі, коли бачила, як Марія горнеться до Кості, не раз, сміючись, кидала: „Ой, не дуже горніться до Кості, бо ще закохаєтесь“. І тут же про себе думала: „На мого Костю можна задивитись. Такого не всюди знайдеш. Нехай. За Костю нічого боятись“. Та й інші не звертали уваги на заприятнені відносини між Костем і Марією, бо знали Костю за людину спокійну, витриману, вірну своїй дружині.

Та літні ночі на узліссі робили своє діло. Одного вечора трапилось так, що в лісі зійшлися Марія і Кость ліше вдвох. Кость рвучко підійшов до Марійки, обхопив стан її своїми руками, притиснув всю її до себе і впився в неї сп'яняючим поцілунком. Солодка знемога розлилася в грудях Марійки і звялила її всю. Без тями вона пригорнула його до себе, вкривала всього поцілунками, заглядала в безодню його очей, промовляла слова палкого, жагучого, щирого кохання.

Марія кохала вперше,

*

Кость пив своє щастя з Марійчиних уст, не здаючи собі справи з того, як глибоко захопила його приязнь до неї. Аж коли під кінець літа примушений був він залишити її, від'їзжаючи в службову командировку, гостро відчув він, що важить в його життю Марія.

Коли прощався з Марією, від'їзжаючи на двірець, мав добрий настрій, жартував, стискаючи Марійчину руку. Та як сів у вагон, і швидкий потяг рвучко поніс його на Одесу, в настрої відбулась раптова зміна.

Стоячи у вагоні біля вікна і вдивляючись в розлогі українські степи й зелено-білі села, в людські постаті на полі, вкритім копами, в

голубе небо й білі хмарки, — Смуга не міг одірватись думкою від Марії. Швидка зміна краєвиду, вражіння від плідного степу, від погожого, задумливого літнього вечора навіяли на його гострий сум, що знав він його всього лише кілька раз за все своє життя.

Щось подібне між цим погожим тримтячим літнім вечором, між цим багатим, стиглим полем, між цим вечірнім задумливим, глибоким голубим небом, між цією швидкою зміною прегарного краєвиду і Марією відчував він. Все біжить перед очима, немов поспішає кудись у безвість, у небуття. Ідуть, спішать, минають і літа Марії. Їй вже під тридцять років. Але що дали їй ці роки, ця найкраща пора її віку? Хіба вона не могла використати краще, змістовніше свої молоді літа, меткий розум, щире серце? Смузі жаль молодого віку Марії, жаль років, годин, навіть хвилин, змарнованих, пережитих нею не з ним.

На задумливому чолі його лягла тонка, гостра смужка. Очі немов би перестали помічати стигле поле, сгерню, людські постаті на полі. Здавалось, він вдивлявся в те неозначене, таємне, що зветься буття. Внутрішнім зором окинув своє перейдене життя. І на суворому суді здалось воно йому не таким вже й змістовним. Ось вже третій рік, як він живе поза партією. В роки громадянської війни Кость забував про те, що він, Кость Смуга, — окрема індивідуальність, і знав, відчував лише одно, що він — частка великої революційної маси, що він член партії (спочатку — соціал-демократ, а потім — більшовик-комуніст). А коли стихла жорстока класова війна, коли прийшов неп, — прийшла і втома, знесилення, апатія. І Смуга механічно вибув з партії. З великим болем опинився комуністом поза партією, немов на роздоріжжю. Сам не здавав собі справи: чому зробив так, а не инак, чому знову не стає в партійні лави. Не цурався роботи й поза партією. Трестові віддавав сили, не жалуєчи себе, пам'ятаючи про важливість господарчого фронту. Викладав політичну економію в радпартшколі. Писав у газеті. Але все це було немов-би не те. Дивився на втомлених від праці робітників, на їхніх замучених роботою жінок, на жовтих, худорлявих дітей і ледве стримував крик гострого болю: „не те! не те!“ Чувся немов-би винним перед ними за щось. Чув нестерпний жаль на когось невідомого за несправджені надії. Гнав від себе цей жаль і намагався не піддаватись таким настроям. Та от тепер, коли швидкий потяг стрілою летів уперед і сутінки оповивали поле, сумні думки хмарою насунули на нього й опанували його.

... Ось і волосся на висках якось непомітно зробилось шпакуватим, засріблилось. Минає найкраща пора віку, а він не чує вдоволення з пережитого. Немов і не було радощів, страждання, горіння; немов не було й немає друзів...

Коли у вагоні засвітилась електрика, Смуга, щоб одігнати надокучливі сумні думки, почав перегортати збірку оповідань А. Шніцлера, куплену в кіоску на двірці. Натрапив на оповідання: „Останнє побачення“. Почав читати. Дивна річ! Немов-би Шніцлер підглядав моменти з життя Смуги, відчув його настрої, довідався про його приязнь до Марійки і занотував все це в своєму оповіданні. Але як неприємно і важко закінчилась вся ота історія у Шніцлера. Невже й його приязнь до Марійки буде мати такий неінтересний, неприємний кінець... Костю огорнув якийсь неспокій. Може в цей момент, коли він читає оце

оповідання, його Марійка, точнісінько як і Ганя в оповіданні, конає в передсмертних муках? Може і він бачив Марію в останнє?..

— Чорт знає що! — перервав Кость думки і скочив на ноги. — Чорт знає що! Так можна дійти хто знає до чого!

Але нервова система в напруженню працювала далі й гнала одну за одною, роєм невеселі думки. Кость знову ліг, щоб заснути. Колеса одноманітно відбивали такт. Думки почали плутатись, тратити на гостроті, блідли, а замість їх повставав в уяві яскравий образ Марії і її прегарне, округле чоло, її напружені груди, привабливі рухи теплих рук, соковиті вишневі уста, лінії молодого, запашного, буйного тіла. Стояв в уяві і непереможно тяг Костю до себе.

В Одесі Кость не міг зосередитись на праці. Обслідування місцевої контори тресту йшло мляво, принаймні проти того темпу й сили, з якими проробляв він таку роботу раніш. Гарне, європейське місто, пустотливі місячні ночі, садки, вілі, чарівне море — все це немов-би змовилося проти Кості. Вечорами й ночами не сиділося в конторі; не хотілось шпортатись у справах, аналізувати, підраховувати. Тягло на море. А коли йшов Французьким бульваром, коли сидів над морем, здавалося йому, що срібне місячне проміння нікого так гарно не вбрало-б у свої прозорі шати, як Марію; що ніхто не зміг-би так натурально, так гармонійно злитися з сутінками ночі, з пустотливим, жартовливим повітрям, як Марійка. Здавалось, що пишні садки і прекрасні, воскресаючі з руїн вілі ще покращали-б, ще пишнішими стали-б, коли-б повз них, серед них пройшла Марія. Здавалось, що блискучі, темно-сині хвилі моря, граючись з місячним промінням, перетворились-би в живі істоти під поглядом її очей.

І Костю непереможно тягло до Марії. Він намагався думати про щось інше, але не міг. Пробував іронізувати над собою, над своїм настроєм: — „Кость, не кисни! це тобі не до лиця. Ти-ж не юнак. Хто тобі повірить? Дивись на справи простіше. Адже маєш звичайнісіньку пригоду, що їх ти бачиш що-дня. Не дури себе, що не можеш бути без Марії й тижня“. Але іронія була немічна й полохливо тікала перед настроєм, що заволодів Смоугою всевладно.

Дні минали якось незвичайно, немов у сні.

*

Смоуга повернувся з командировки не на дачу, а в місто. Палазі не було вдома. Вона — як те й було умовлено, поїхала з хлопчиком Юрасем (улюбленцем Кості) до рідних, на Полтавщину, погостювати. Кость мав розв'язані руки. Того-ж дня, увечері, він був у Марійки. Забув про все і пам'ятав, відчував лише одне, що вона — Марія — коло нього, що вона в його обіймах, що вона непритомніє від його жагучих поцілунків, що від неї переливається в нього, мов з якогось чарівного джерельця, надзвичайна життєва сила, бадьора, радісна енергія.

— Ой, Костику мій любий! Ти не знаєш, як жалкувала я, що ти поїхав, — сміючись сама з себе, оповідала Марія. — Я нарікала на себе, чому не затримала тебе, не одмовила їхати в командировку. — Тепер мені смішно про це згадувати... Правда, смішно? Але тоді я твердо

рішила: нехай було-б це негарно, нехай ти здивувався-б, а може навіть розгнівався-б на мене, але я мусіла тебе не пустити, ти мусів залишитись зо мною. Я-ж на тебе навіть ще не надивилась, я-ж тебе ще навіть не націлувалась, я-ж тебе ще не наслухалась... Кожної хвили, кожний момент я хочу тебе бачити, відчувати...

Кость голубив Марію. Захоплювався все більше красою її тіла. Що-дня, після праці, спішив до неї. Радів з близькості до неї, без кінця говорив їй гарні, милі, дорогі слова, від яких Марійка вся брала полум'ям.

— Марійко! Коли я дивлюсь на твої груди, коли я голублю їх, цілую і впірнаю лицем, очима в них, я думаю: коли-б мистець хотів втілити в яскравім образі ідею невмирущого буття, ідею радісного, буйного життя, він мусів-би виліпити чи намалювати груди прекрасної жінки, твої груди, люба, кохана Марійко, — сказав одного разу з захопленням Кость.

— Костику, ти говориш дурниці, — заперечила, сміючись, Марія.

— Ні, не дурниці! Подивись сама на себе: хіба ти не помічаєш, що від тебе б'ють промінисті хвили життя, що кожен твій рух голубить і пестить, що очі твої заливаються щасливим сміхом!..

Марія скочила на ноги. Кость говорив правду.

— Так, це правда! З того часу, як я знаю тебе, я немов-би квітну. Я почуваю, що немов-би расту, тягнусь, як та квітка до сонця, буваю... Я почуваю, що якась життєва сила переповнює мої груди, всю мене й ллється через край і вливається в мого коханого, любого Костика... Я ніколи не думала, не сподівалась, що я здатна, що я зумію так сильно, до забуття любити...

І кинулась знову до Кості. Стала перед ним на коліна, взяла його голову в руки і зацілувала.

— Костику любий! Це я для тебе квітну. Це все твоє. Я вся твоя... Я люблю, люблю тебе...

В тресті товариші й товаришки у праці звернули увагу на зміну, що зайшла в настроях і поведженню Марії. Мужчини жартували, кажучи, що вона не дає їм спокійно працювати, що її очі ведуть себе непристойно: заглядають „в душу“ і хвилюють. Товаришки заздро констатували, що Марія „прекрасно відпочила на дачі“, поздоровшала, набрала енергії, жвавости. А Марія працювала як ніколи. Нудні справи, сухі цифри оживали в її руках. — „І для чого ото так стараетесь? — не раз жартовливо запитував її старший інженер. — „Ми й так підвищимо вас з зими на один розряд. Чи може мітите в начальники відділу?“ Марія на жарт відповідала жартом. А про себе думала: „Вони не знають, що в мене тепер стільки енергії, що я, здається, могла-б двадцять чотирі години працювати без відпочинку і то не вичерпала-б величезних її запасів“.

Марія вся підпала під владу свого глибокого почуття. Кожен рух, кожна думка її були зв'язані з ним навіть і тоді, коли вона на хвилю забувала про Костю, про свою любов і впірнала в ділових паперах тресту.

У Тупала кепський настрій. Не міг дати ради з трьома жінками. Досі, коли хто з товаришів чіпав питання про його родинне життя, відповідав жартом, або спокійно уникав розмови. Та чим далі, то все дошкульніша робилась ця тема. Сьогодні, йдучи разом з Лозовським та Смугою до клубу — на доповідь про бюджетові права союзних республік, — він сам почав розмову про це. Скаржився, що деякі товариші починають ставитись до нього неприхильно, а їхні жінки навіть вороже.

— Не розумію, в чому річ. Що з того, що Ганя і Шева мають від мене діти? Кому від цього шкода? Невже треба зважати на заботи.

Його огрядна постать, живе обличчя, округле ясне чоло виявляли турботу і зажуреність.

— Об'єктивно справа може повернутись зовсім не так добре, як от ти уявляєш її собі суб'єктивно, — обізвався Лозовський. — Настя Даниловна хвилюється; Ганя вимагає, щоб ти розійшовся з Настею Даниловною, порвав з Шевою і пішов з нею до Загсу; Шева журилась. Чого тобі ще треба?

— Бо всі три навдивовижу вперті консерваторки, — обурився Тупало. — Чим я кожній з них не товариш?

— Кожна з них хоче мати тебе всього і не поступиться іншій. З цим треба числитись. І чи не доведеться тобі, Хведоре, розвестись з дружиною, порвати з Шевою і таки дійсно записатись з Ганею. Боюсь, що інакше кінчиться вся ця історія погано.

Тупало замислився. Коли прийшли до клубу, доповідь уже почалася. Смуга й Лозовський одразу ж зацікавились. Видно було, що доповідь викличе жваві дебати, що непартійний професор Дубняк виступить в оборону „покривджених історичних прав України“, а директор банку, партієць Ковганка, буде доводити, що тільки поширення бюджетових прав України та утворення власних центрів керування національною промисловістю дасть можливість створити сильну українську робітничу державу й культуру. Але Тупало сидів байдужий. Інші думки панували над його свідомістю, і скоро доповідач закінчив, Тупало зараз-же пішов додому.

Куди? Мав три жінки, але знав добре, що ні одна з них не зустріне його в цей момент з радістю. Шева буде плакати і мовчати, Ганя — плакати і ставити різні домагання, а Настя Даниловна — тільки образливо лаятись.

— Чорти-б його батька забрали! Дійсно, справа заплутана. Невже немає іншого виходу, крім того, що на його вказав Лозовський?

Ідучи з тресту додому, Марія завела розмову на політичні теми. Лозовський іде мовчки і тому вона звертається майже виключно до Смуги.

— Радянська влада, диктатура пролетаріату, будівництво нового суспільного життя. Прекрасна мрія, та чи скоро вона здійсниться? Чи довго ще чекати? Бо живеться так важко, так тривожно. В житті стільки неприємних явищ, що за ними не видно й початку того нового, сподіваного життя.

Марія побоюється, що в радянським життю визрівають небезпечні, несоціалістичні тенденції. А коли вони зміцняться, що тоді буде? Як же з новим життям?

Центральна
бібліотека
Деревособорників

— Компартія немов-би має тенденцію до перетворення в окрему суспільну верству, в окремий упривілейований стан... Авангард робітничої класи, віддана інтересам пролетаріату бойова когорта — це одно, а привілеї з права приналежності до партії, тенденція до того, щоб стати понад класою — це зовсім инше. Мене це лякає. Поспіль комуністи живуть краще, догідніше, ніж непартійні робітники, поспіль зустрічаєшся з фактами, коли партійні дозволяють собі такі вчинки, за які безпартійні дістали-б найсуворішу кару. Часто зустрічаються комуністи, що не вміють працювати, не знають справ, коло яких стоять, і в той же час не хтять учитись, так немов-би одна приналежність до партії дає їм право жити з чужої праці.

— Можна подумати, що ви, Маріє Олексівно, начитались діда Каутського. Він теж твердить, що радянський режим веде не до соціалізму, а, мовляв, — від соціалізму, і що комуністи панують над робітничою класою і визискують її.

— Ні, Косте Петровичу, ви не жартуйте. Я-ж цього не кажу. Але-ж ніхто не може заперечувати наявних фактів. А ви-ж знаєте, що на певнім ступні кількість переходить в якість. Окремі факти можуть колись перетворити всю систему. В столиці республіки, під оком Центрального Комітету Партії й Центрального Уряду кілька десятків „народних суддів“ беруть хабарі й безсовісно кривдять громадян, торгують новим, радянським правом, як колись католицьке духовництво торгувало папськими індульгенціями. В Києві губерніяльна міліція й карний розшук — хабарники, злодії, ледве чи не бандити. І все це „комуністи“, та ще й відповідальні, — мовляв — цвіт партії. Хіба можна дивитись на все це спокійно? Кость мовчить. Марія хвилюється.

— А ми-ж маємо йти до соціалізму! Кожен день мусить нести нам нові можливості щасливого, людського, гармонійного життя. Памятаєш, як сказано в програмі: позбавлення політичних прав і обмеження волі треба вважати в радянському суспільстві за тимчасові заходи, потрібні виключно для боротьби з спробами буржуазії відновити колишні привілеї. А хто у нас пам'ятає про це? Навпаки: звикають не лише до того, що на пролетарську диктатуру починають дивитись, як на закінчену, постійну форму суспільного співжиття, але й до перетворення компартії в упривілейовану касту.

— По-перше, Маріє Олексівно, ви ідеалістка. По-друге — ви хочете, щоб процес, обчислений на десятки років, на кілька поколінь, — відбувся на наших очах. Це-ж річ абсолютно неможлива, тим більше в нашій країні, при величезнім значінні приватно-власницьких форм господарства, при складній класовій структурі, в оточенню капіталістичних держав. Ви хочете, щоб на наших очах народжувалось нове суспільство одразу в закінчених ідеальних формах і забуваєте, що при несприятливій міжнародній ситуації може ще трапитись, що компартія не втримає влади й диктатура пролетаріату може впасти, впасти, щоб знову стати на ноги й перемогти остаточно. Не можна спускати з очей історичної перспективи і не можна тратити віри. Без помилок не обійтись. Але всі їх виправить робітнича класа.

Марія сперечається далі. Те, що говорить Смуга, її не переконує. Вона хоче бачити в комуністах людей кришталевої чистоти, вона хоче відчувати тепер-таки, сьогодні парості нового, гарного життя.

Лозовський сміється й зауважує:

— Ой, Маріє, буде з тебе завзята меншовичка або фанатична комуністка. А мені не подобається ні перше, ні друге.

В день відпочинку Кость і Марія пішли в поле, за місто. Тут можна було вільно положити руку на плечі Марії і йти. Можна було стати, взяти її голову в руки й поцілувати в очі. Тут під високим голубим небом гуляє легенький, теплий вітрець, і Марійка схожа на польову квітку.

Марія сидить, а Кость лежить, положивши голову на ноги Марії. Час іде непомітно. Марія знову оповідає про свої дівочі роки. Кость слухає, немов дитина улюблену, хвилюючу казку. Але коли Марія згадала про своє подружнє життя, про те, як вона пробувала хазяйнувати, бути „господинею“, — Кость раптом відчув біль. Підвів голову з колін Марії й сказав:

— Краще не згадуй про це, Марійко, не говори.

— А то чому?

— Та чомусь зробилось мені так неприємно і боляче.

Марія зацікавлено дивиться на Костю. Кость мовчить. В його грудях закликотили гарячі хвилі. Не стримався і запитав неспокійно:

— Як це сталося, що ти побралася з ним?

— Та я-ж тобі говорила. Він працював у виконкомі, і я там працювала. Познайомились. От і зійшлись. Не зразу. Він все прохав мене йти з ним жити. Я одтягала. А потім сказала, що згоджуюсь. От і все.

— Ти його любила?

— Костику, ти якось чудно питаєш. Я-ж тобі говорила.

— Дивна річ, — думав Кость, — як він досі не звернув уваги на те, що Марія, його Марія, була вже в чийхсь обіймах, що з тих обіймів вийшла вже друга, інша Марія, не та, про яку він може думати що-дня, що-хвилини... Е-е-т! Відкіля цей настрій? Що за чортівня!..

— Ти не зважай, Марійко. Я сам собі дивуюся, що за чудернацький настрій і звідки він. Так виразно уявилось мені, що ти — моя Марійка, моя рожева гвоздика, йдеш не до мене, а до іншого...

— Так я-ж не могла піти до тебе, Костику! Тебе-ж не було. Я-ж тебе не знала.

Чи жартувала, чи говорила серйозно — не можна було розібрати. Але в голосі відчувалась немов-би тривога.

Замовкли. Пробували звести мову на інше, але гарний настрій не повертався. Кость немов засумував, а Марія й собі. Коли повертались додому, Кость вже не цілував, ідучи, Марії, а Марія брала за серце піснею:

Ой з-за гори кам'яної
голуби літають.
Не зазнала розкошоньки,
вже й літа минають...
Запрягайте коні в шори,
коні воронії,
Та поїдем доганяти
літа молодії...

Лягаючи цієї ночі спати, Кость довго думав про одруження Марії. Щоб спрямувати думки в інший бік, почав перегортати вірші В. Поліщука. Здавалось, забудеться і засне спокійно. Але несподівано натрапив на вірш, що з новою силою викликав в ньому прикре, болюче почуття.

... На конваліях кров.
На білих конваліях червоні рубіни,
Як на постелі милої у першу ніч...

Як живий став знову перед ним образ Марії — його мрії чистої, як весняний ранок, невинної, як біла лілея, привабної, як рожева гвоздика, — в білій сорочці з розпущеною косою... в її першу ніч... Кость шпурнув книжку, скочив з ліжка, заламав руки, потім знову кинувся в ліжку й затріпався в беззвучному риданні, вткнувши голову в подушку.

Вночі йому снились важкі, неспокійні сни.

А Марія вперше подумала в цей вечір, що її любов до Кості може давати не лише радість, але й страждання.

Одного ранку, коли Смуга саме збирався йти на роботу, несподівано повернулася додому Палазя з Юрасем. Радо вбігла з хлопцем до кімнати, обцілувала Костю, заметушилася.

— Ти ж знаєш, я мала намір погостювати довше, та щось потягло додому. Розумієш — потягло. Заскучала. Що зробиш! Та й Юрась щось закапризував.

Юрась тимчасом бігав по хаті, розмовляв з кицькою, термосав татка, оповідав про пригоди в гостях.

— Знаєш, що він одного разу сказав? — говорила далі Палазя. — Сидимо ми, надвечір, в садку. На дворі так гарно, діти бігають, бавляться, а Юрась підійшов до мене, сів і мовчить. Що ти, Юрасе, притих? — питаю. Ножки болять, набігавсь? А він: „Ні мамо! знаєш, що я надумав?“ А що? — питаю. — „Якби я мав, — каже, — килимчик-літунчик, та сів-би на нього і полетів до татка“... Отаке мале і таку річ сказало... Ну, я й рішила їхати. Нагостювались і так, буде з нас.

Кость приголубив Юрася і намагався викликати в себе настрій, відповідний до жвавого, радісного настрою Палазі. Оповів про те, як їздило до Одеси, сказав, що був у клубі на інтересній доповіді, запитав, чи гарно почував себе Юрась у гостях. Але мова здавалася якоюсь штучною. Було неприємно і за себе, і за Палазю, що нічого не знала і так щиро метушилася і горнулася до Кості. Зрадів, що був вже час йти на роботу. Палазя не затримувала.

— Ну, йди, йди вже. Та гляди, не запізнюйся! Приходь раніш. Та почекай-но, дай же поцілую! — І вп'ялась Костеві в губи.

На другий день, коли Кость був на роботі, до Палазі прибгла Лозовська. Розповіла про всі новини, поскаржилася на свою робітницю, що вимагала черевиків по умові, вилаяла комуністів і між іншим додала, що Кость частенько „розважався“ з Марією.

Палазі не вподобалась така новина, а найбільше те, що передавала її Лозовська. Проте вона засміялась і відповіла жартом:

— Нехай розважається, аби не журився...

А коли Лозовська побігла додому, Палазя замислилась. Щось стиснуло коло серця. Пригадала сон, що снився їй оце кілька днів.

тому, перед тим, як надумалась повернутись додому. Снилось їй, що в місті іде якийсь заколот. Вона сидить з Юрасем в кімнаті і чекає Костю. А він має от-от прийти, забрати її з Юрасем і кудись піти, щоб усім переховатись. Кожна хвилина — вічність. На вулиці жахний крик, бігають люди. Палазя тримтить, пригортає Юрася і з чеканням дивиться у вікно. І от вона бачить — біжить в натовпі Кость. Порівнявся з помешканням, глянув у вікно, крикнув до Палазі — „Тікаймо! Тікаймо!“ і побіг далі, не зайшовши до хати, не сказавши, куди і як тікати. Коли прокинулась, довго не могла заспокоїтись.

Тепер чомусь спав на думку цей сон і знову збудив неспокій. Невже він віщував щось недобре? Невже що станеться з її любим, дорогим Костем? Коли знову вибухне революційна боротьба, вона вже не переживе її. Це вона відчуває добре... Чи може Кость забуде її, покохає иншу жінку?

В голові промайнули з надзвичайною яскравістю спогади з пережитого разом з Костею і без нього, але для нього. Війна. Революція. Кров. Неспані ночі, виплакані дні. Страх за Костеве життя. Голод...

Невже можна все це забути? Невже можна після всього цього розлучитись?

Хіба вона не стала Костеві за вірну дружину, за щирого, відданого товариша? Хіба не доглядала його, мов малого Юрася? Хіба вона жалувала для нього себе? Хіба не рада була повсякчас віддати себе, своє життя за нього?

Палазя поралась коло посуду і не помічала сліз, що перлинами котились з очей і висихали на лицьох. Нараз стрепенулась, напружила свою волю і прогнала чорні, журливі думки.

— І що з того, що він бачився з „нею“? Дарія Івановна завжди перебільшує все... Та й Марія не піде на таке, даремно, що видає себе за вітрогонку.

Коли Кость повернувся з праці, Палазя, здавалось, вже зовсім забула про візиту Дарії Івановни й про свої сумніви-побоювання. По обіді сіла на канапку і звернулась до Кості.

— Костику, іди сядь коло мене та розкажи докладніше, що-ж ти тут робив без нас. Чи не залюбився з ким? Бо на вашого брата не можна покладатись, особливо тепер. Пам'ятаєш, ти мені колись розказував, як твій товариш Дем'ян, побувши місяць без жінки, писав до неї: „Зіно! Годі тобі вже гулять. Приїзжай, бо мені вже всі жінки здаються гарними“. Пам'ятаєш? Отакі ви всі, як цей Дем'ян. Вас всіх треба було - б у магометанську віру перевести...

Кость неохоче сів на канапку. Тон розмови і Палазині жарти починали його дратувати. Але він перемагав роздратування й намагався підтримати розмову. Знову розповів про новини в тресті, про газетні звістки. А Палазя, немов навмисне, присунулась до нього ближче, положила руку на його плечі й допоминалась свого.

— Ні, ні! Ти розкажи, де ти бував, хто тебе тут розважав? Чи не впала якась тобі в око?

— А коли - б і впав хто, то - що. Хіба не можна?

Палазя одсунулась і пильно глянула Костеві в очі.

— Ну, нехай попробує. Не з медом їй буде. Що їй — мало вільних мужчин, не може вибрати иншого?

Вечір здався Костеві нудним і нестерпуче довгим. Почував себе в фальшивому становищі. Непереможно тягло до Марії. А Палазя стелила ліжка, роздягалась, жартувала.

Лозовська приходила до Палазі ще й ще раз. Потім з такими само новинами приходили й інші знайомі дами. Всіх брала цікавість — до чого воно дійде.

Та Палазя вже не потребувала цих „агентурних“ повідомлень. Вона з обридженням зустрічала нашіптування, богобоязне похитування головою, лицемірно-співчутливий тон. Так, вона не потребувала, бо бачила вже на власні очі, що Кость вже не той, що втратила вона Костю. Щоб переконатись, кілька разів слідувала за Костем і бачила, що він зустрічався з Марією.

Почала сваритись. Чим далі, то все більш образливо. Ходила слідком за Костею. Кость зробився мовчазний. Сидів вечорами дома і працював. Перестав бувати на людях.

Та хіба - ж Палазі цього було греба?

Не раз билась вона в істериці, коли Кость був на роботі, коли в хаті нікого не було. А коли він приходив, не могла стриматись і сварилась.

Малий Юрась, помітивши, що сталося щось недобре, кілька разів говорив: „Щось ви сваритесь... Мені це не подобається“, або — „Краще - б ви вже не сварились“. Кость пробував вмовляти Палазю не сваритись при дитині, але вона не могла стриматись. Засмучений вигляд Кості розбурхував у неї безмірну лютю, бо це - ж він за „нею, за отою безличницею“ отак журився, сумував.

— Хіба розійтись з Костею, залишитись самій з Юрасем? Спробувати розпочати нове життя... не раз міркувала Палазя.

Але від цієї думки болюче стискалось серце, холола кров, туманіло в голові, кидало в істерику. А Палазя аж до цього часу не знала істерик.

— Починати нове життя? Ні! Краще зовсім не жити. Не тепер, не в такі літа, не після того, як стільки пережито... Та й де вона знайде тепер вірну дружину! Кому скаже щире слово і від кого почує його. Ні, ні...

Пробувала говорити з Костем про те, щоб розійтись. Сама не вірила в це, а говорила. Немов випробовувала Костю. Але Кость мовчав. Знав, що не витримає Палазя розлуки, що буде вона їй понад силу, що стане для неї незаслуженою, жорстокою карою. Знав і мовчав. Або казав:

— Звичайно, коли так буде далі, то краще розійтись. Але це дурниця, для цього немає ніяких підстав... Я не розумію: чого ти мучиш себе й мене... Чого тебе так допікає, що я з кимсь перекинувсь словом, з кимсь побачусь...

Палазя підхоплювала оце „з кимсь“ і починала наново тяжку сварку, викликаючи Костя на прикрі й образливі слова.

Здавалося, не було ніякого порятунку ні для Кості ні для Палазі. Як Кость не напружував свою думку, він не міг укласти в якийсь один напрям шляхів, що так нещасливо перехрищувались.

Минали довгі, важкі тижні. Палазя змарніла зовсім. Хазяйнувала, працювала далі автоматично. Звичка до роботи була в неї немов-би другий життєвий інстинкт. Але тепер і робота не рятувала її, не давала потрібних ліків, забуття. Почала хорувати і немов-би здавати свої життєві позиції. Особливо подалась після одного випадку з Костем, після випадку, що немов-би зовсім підрізав коріння під її життєвою силою.

Був це простий випадок. Якось серед ночі прокинулась Палазя від страшного сну. Їй здалось, що якісь бандити впали в кімнату і ріжуть, забивають на смерть її Костю. Вона хоче скочити з свого ліжка, крикнути, накинутися на бандитів, але руки й ноги не рухаються і уста заміли. А тим часом Кость кричить, прохає порятунку... Нарешті, вона робить страшне, не людське зусилля й прокидається... Кидається до Кості... А Кость сонний б'ється в риданні... Вона розбуджує його і не може ніяк заспокоїти...

Такого з Костем ще ніколи не було. Що йому снилось? Чого він так гірко ридав? Палазя не питала. Хіба не однаково? Хіба вона не бачить, що нещасливе життя підточує не лише її, але й Костю.

Того-ж таки дня Палазя, по обіді, знову почала мову про те, що мабуть краще буде їм розлучитись. Кость здивувався, що заговорила вона про це якось надто спокійно і незвичайно.

— Розійдемося, розлучимося... Для чого ми маємо мучити одне одного... Не буду тобі заважати, дам тобі спокій... Будеш жити, як хочеш...

Кость мовчав. Не хотів в який вже раз відповідати одне й те саме. Не знаходив слів, способу, щоб розвіяти гнітючий настрій і натрапити на простий шлях.

Важко було Марії одвикати від Кості. Коли Кость не прийшов до неї над-вечір в день повернення Палазі, було надзвичайно неприємно. Але вона перемогла. Зрозуміла річ,— переконувала себе; приїхала дружина (спочатку подумала — „вона“, замість „дружина“) — не кине-ж він її того-ж дня і не прибіжить до мене; це було-б смішно.

Та коли Кость не прийшов і другого і третього дня, занепокоїлась. На праці, в тресті, підійшовши до Кості, не обмежилась звичайним: „Добридень! Як почуваете себе?“ і додала, так щоб сторонні не чули:

— А чи не думаєш ти, Костику, що березки в парку за нами заскучали? Струнки, білі березки... ти-ж їх любиш... Може підемо подивитись, як падає жовтий лист з дерев?

Кость не пішов, хоч і рвався до Марії.

Було тяжко, а далі пішло ще гірше. Одного разу, коли Кость повертався з Марією після роботи додому, назустріч вийшла Палазя. Побачила Костю з Марією, спалахнула. Підійшла. Образливо вилаяла Марію, схопила за руку Костю і потягла за собою. Марія від несподіваної образи розгубилась. А коли прийшла додому, не обідала і цілий вечір проплакала.

— Звичайно, я дурна,— думала про себе на другий день.— Хіба можна так легковажно ставитись до цього? Поля-ж не захоче залишитись без Кості. І чого я раніш про це не подумала? І що-ж тепер робити? Невже отак одразу і одріжуть Костю від мене? Був і нема. Ні, цього не може бути, це надто жорстоко.

Здавалось, коли-б вона могла бачити Костю, бути з ним хоч півгодини що-дня, їй більше нічого не треба було-б. Знала, що Палазя нервується, що можуть бути неприємності і все-ж хотіла мати хоч ці півгодини. Коли Кость, зайшовши до Марії, через кілька хвилин поспішав додому, вона не могла втриматись і просила посидіти ще.

— Костику! Невже тобі не можна побути зо мною хоч вечір? Як я хочу, щоб ти забув про... про все і спокійно, радо побув зо мною... так як раніш. Я-ж заскучала за тобою. Мені світ немилий без тебе.

— Треба переждати,— відповідав Кость.— Не треба йти на неприємності, образу, скандал. Треба переждати і все піде гаразд. Не плач! Візьми себе в руки!

І поспішав додому. А потім заходив що-раз рідше й рідше.

Марію тягло до Кості. Вона не спала ночами, тримтіла в сльозах. Плакала, щоб не бачили, щоб не помітили інші. А коли починався день, „брала себе в руки“, удавала з себе безжурну і йшла на роботу. Ідучи, звертала на ту вулицю, де жив Кость, щоб подивитися на той будинок, де він живе, на ті двері, через котрі він ходить.

З якогось часу вона, що-дня, рано й вечір, цілує маленький ніжик „цезорик“, що їй подарував його Кость, перекладає та перегортає книжки, що він їх читав, або тримав у своїх руках. Живе немов під гіпнозом. Думка про Костю не кидає її ані на хвилину. Годинами сидить, вечорами, у своїй кімнаті й жагуче хоче, щоб Кость відчув, як глибоко, як боляче вона хоче його бачити, щоб відчув і прийшов. Кажуть же, що близька рідна людина може й на віддалі відчувати наші страждання, наші бажання. Інколи здавалося, от-от задзвенить дзвоник, відчиняться двері і ввійде Кость, радо заговорить, засміється, ніжно пригорне до себе, скаже, що любить.

Але Кость не приходив.

Пробувала читати — не читалось. В театрі — не могла досидіти до кінця п'єси. Намагалась розважитися в знайомих — була нестерпна скука. І знову просиживала, немов під гіпнозом, довгі вечори в своїй кімнаті, самотна, з сльозами на очах, з одним словом на устах: „Костику! Костику!“. Так немов-би в цьому слові містився весь світ, все життя.

Проти нового року зібралось у Лозовських багато гостей. Жартували, грали на піаніно, співали. Коли гості, вже над ранок, розійшлись, Марія довго плакала в своїй кімнаті, а потім рішила написати листа до Кості.

„Любий Костику! Я не здоровлю, я не маю змоги поздоровити тебе з новим роком. Ти десь далеко, і я навіть не знаю, що з тобою тепер. Але мені в цю хвилину так хочеться говорити з тобою, Костику, так хочеться сказати тобі багато, багато гарних слів. Здається, я все віддала-б в цей момент за те, щоб побути з тобою хоч одну мить... Костику, милий! Коли ти мене любиш, або любив колись когось, тоді ти зрозумієш це моє непереможне бажання, зрозумієш мене. Це не забаганка моя, ні. Це щось таке, що панує над моїм розумом і всю мене тримає у своїх жорстоких, ціпких руках. Ой, Костику, коли-б

ти знав, як-би я хотіла визволитись з-під цього. Мені-ж так нестерпуче боляче, я-ж так багато думаю про тебе. Ти увесь в мені; твоя постать, твої очі, твоє обличчя — весь ти немов-би вріс у мене, і що-б я не робила, про що-б не думала — ти зо мною.

Костеньку, милий! Я не хочу нав'язуватись, я не хочу прохати тебе про побачення. Але коли-б ти знав, чого це мені коштує... Костику, чому я так люблю тебе? Чому раніш нікого не любила? Може-б тоді я не здатна була на таке незрозуміле, сильне почуття... Пишу тобі і тут-же думаю: для чого? Нащо? Це-ж моє писання, ці мої слова — ні до чого... і не можу, не можу перемогти себе, не можу не писати. Я не своя — це безумовно так. Я втратила над собою волю. Я готова прохаги тебе, молити, я готова йти на втрату своєї колишньої гордогти. Костику, милий! Ти не смійся з мене і не суди суворо... Коли-б ти знав, як я люблю тебе, коли-б ти зрозумів мене... адже-ж, можливо, і в тебе колись кохання доходило до нестями, і ти колись переживав таке почуття, як я оце... тоді ти зрозумієш мене. Ти-ж знай, зрозумій, що ти моє сонечко, що я живу лише тоді, коли бачу тебе, що одна зустріч з тобою переинакшує мене всю, так що це впадає в очі стороннім. Немов-би проміння пронизує мене всю, немов якісь незнані сили починають буяти в мені, щастя переповнює всю мою істоту вщерть...

Я мушу писати про все це. Я інакше не можу. Я почуваю, що втрачаю силу, свідомість, що готова прийти до тебе, на твоє помешкання... нехай буде, що буде... Мій милий, мій рідний Костику! Я мушу ховатись з своїми побаченнями з тобою, я навіть на праці не можу поговорити з тобою... Але я не можу робити так далі, проти цього протестує вся моя істота, вся моя свідомість...

Ні! Не про це хотіла писати тобі. Хочу писати тобі про своє непереможне кохання... Ти якось казав, Костику, що Палазю охопило якесь непереможне сліпе почуття ревности... Отака сліпа і непереможна моя любов до тебе...

Я знаю, що не треба було-б мені писати всього цього тобі. Але я не можу. Мені легше, як я пишу. Милий мій, рідний Костику! Сумую за тобою, за твоїми поцілунками, за твоїми пестощами, за твоїми очима, які я тепер так рідко бачу... Хочу знати, як ти живеш, що робиш, про що думаєш... хочу любити, голубити тебе... Милий Костику, я не прошу в тебе побачень, не прошу тебе говорити мені про твою любов до мене. Адже я розумію все прекрасно, знаю, що не повернуться, не придуть вдруге щасливі хвилини, що я мушу примиритись з думкою зовсім не бачити тебе... Знаю, що тяжко мені буде перенести це, що багато сили піде в мене на боротьбу з собою, але і ти, здається, не знаєш іншого шляху, і ти, здається, хочеш цього...

Але бачиш, Костику, милий мій, коханий Костику, як я, не зважаючи на все це, все ще так сильно люблю тебе. Бачиш, сонечко моє, як це тяжко, як все заплутано... ти сам говорив про це не раз.

Написала й мені зробилось трохи легше. Не треба більше ні про що думати. І ти мені нічого не говори. Нехай все йде так, як в останній час.

„Цілую твої очі.

Марія“.

Лист був готовий. Марія заспокоїлась і заснула. А другого дня, прочитавши листа, порвала його на дрібні клаптики.

— Невже не можна опанувати себе, вгамувати своє почуття? Треба-ж зрозуміти, що не мати їй щастя з Костем. Треба взяти себе в руки.

Через кілька днів Кость одержав від Марії коротенького листа. Марія писала: „Костику! Мені треба тебе бачити, поговорити з тобою. Сподіваюсь, ти не одмовиш в цьому моему проханню. Вийди сьогодні о 7-ій годині вечора до Спартаківського отелю — там я буду тебе ждати. „Сцен“ робити не буду, а хочу лише бачити і поговорити. Довго затримувати також не буду. Хоч і кепсько спала минулої ночі, але бачила тебе у сні. Марія“.

Вечером Кость сказав Палазі, що йде на засідання в трест і пішов на побачення з Марією, до Спартаківського отелю.

Палазя не сказала нічого. Навіть не подумала, що може Кость дурить її. Ось уже кілька днів вона відчуває себе в стані повної байдужності до всього. Кімната, меблі, праця на кухні — все це немов ввижалось у сні. Таке чуже, незрозуміле.

Не встиг вийти з кімнати Кость, забігла Лозовська. Почала лаяти комуністів і радвладу за те, що їй довелося даремно простояти цілий день коло тресту за калошами.

— Стою, стою, ноги одібрало, живіт підвело. Нарешті вхожу. І що-ж ви думаєте? Дайте мені, — кажу, — п'ятий номер. А він мені: „залишився лише третій“. Ах, трясця твоїй матері? чого-ж ви, ідіоти, не оголосите — на дверях, чи на вікні, що п'ятого номера немає... Як почала, почала... Де не з'явся міліціонер, за комір мене і до району... Насилу вирвалась. От сволочі“!

Палазя слухала мовчки, налила чай, підсунула до Лозовської мазурки.

— Та я й забула! — схопилась Дарія Івановна. — Чи чули новину? Вчора вночі повісилась комсомолка Ганя, машиністка з банку. Не чули? Всі про це говорять. Дитину одвезли в притулок. От дурна! Я-б його повісила, а не на себе руки накладала... Ну, нічого, ще прийде на них лиха година. Паскудники, злодії, мерзавці...

Допила чай, попрощалась і побігла. Треба було забігти ще до братової — розповісти про порядки в гумтресті і про те, що повісилась комсомолка Ганя.

Палазя залишилася одна. Справилась з вечірньою працею. Мусіла оповісти Юрасеві казку, поки заснув.

Як Юрась заснув, в хаті одразу затихло і немов спорожніло. Здавалось — осиротіла хата. За вікном, на дворі не вщухала сніжна завірюха. Вітер свистів жалібно. Палазя перейшла в другу кімнату.

І в цій кімнаті так тихо і немов порожньо. Костів стіл, за яким він так багато працював. Кості немає... Палазя сама. Так, вона сама самісінька на цілому світі. Вона не даремно сидить сьогодні сама вдома, в цій кімнаті. Вона вже ніколи не буде сидіти з ним, з любим, дорогим Костиком, вдвох...

Безнадійний, гострий, смертельний жаль пройняв Палазю. Вона відчула, що з нею починає творитися щось надзвичайне, що якась невідома сила бере її у свої чепкі руки і кудись тягне...

Хоч-би Костик повернувся швидче і розвіяв цей смертельний жаль, цей нестерпний біль, цю страшну, ціпку, холодну, жорстоку силу...

Але Кость не повергався.

— Ой, як довго, як помалу тягнуться ці хвилини! Як довго...

Палазя напружила волю, встала і пройшлась по кімнаті. Хоч-би як одігнати ці сумні думки. Почала оглядати речі. Знов очі застигли над Костиковим столом.

... А може Костик вже не повернеться? Може вже ніколи не сидітиме за цим столом? Ніколи не прийде в ці кімнати, не покличе її до себе, не заговорить...

— Доле-ж моя нещаслива!.. — забилась, затрипотіла в сльозах Палазя.

Потім немов-би заспокоїлась. Сіла за стіл, взяла клаптик паперу, що лежав на столі, олівець і написала: „Будь здоровий і щасливий, Костику. Гляди Юрасика і жалуй його. Повідом моїх рідних. Не гнівайся на мене, а я умру.“

*

Коли Кость Смуга повернувся додому, Палазя вже не вийшла, як звичайно, йому на зустріч і не відкрила дверей.

О. ЛАН

* * *

Стелеться сутінь вечірня,
Заплющують очі ставки.
Радість моя надмірна,
Золоті колоски!
Ляжуть натружені люди,
Тільки з улиці крик: дітлахи.
Яке щастя, що „вчора“ не буде,
Що до „завтра“ широкі шляхи.
Сіяли гнів і розпуку,
А який поспіває врожай.
Жовтень огненнорукий,
Зеленогрудий май!
Зерном рясним та добірним
Зацвітають степи круг села.
Радість моя надвечірня
В майбутнє лягла.

М. САЙКО

ПРЯЛЯ

Як спололо сонце довгі сніжні грядки,
як цибатий вечір став палити свічки:
зашуміли прядки, закуріли мички...

і цвітуть що - ночі в кислооких хатах:
сизий порошок льону, пісня кострубата.

„Нитоньку веду
тонко до ладу;
нічка довга, мов повісмо,
може допряду.

Буду пряжу білувати в лузі на ріці, буду тебе споминати, серце, плачучи.	Може вернешся до мене, вишию рукав... А то кажуть старій нені: любив та не взяв.
---	---

Ой пряду, пряду
на чиюсь біду,
нитоньку веду
тонко, до ладу.
Нічка довга мов повісмо:
може допряду.

О. МІЗЕРНИЦЬКИЙ

ГАНУСЯ*)

Залізний закон необхідности не знає випадковостей. Хіба випадково погнали Петлюру? Хіба випадково прийшли німці, погнали більшовиків? Хіба ще там на отаманських зборах не було натяків, що заблищить в панських руках гетьманська булава, що національна ідея, після того як виконає свою службу для панства, буде відкинена, як ганчірка, й замість неї почнуть прищеплюватися думки про єдину неподільну і що зрештою й ці думки зникнуть разом з розчавленим панством?

Але якому закону це підлягало, як я міг це передбачити, що в занехаяному містечку буде цукроварня, на тій цукроварні буде відчинена лікарня, що за лікарку там буде Бронка й що вона буде першою людиною, яку ми з хлопцями одного ранку зустрінемо на вулиці містечка?

Вона полохливо озирнулася на всі боки. Її обличчя зблідло від страху.

— Сашко! Ось божевільний... Тебе - ж тут схоплять в три мига... Ах, боже мій, що робити?

— Та ніхто не схопить, бо ніхто мене тут не знає... — заспокоюю я Бронку:— Скажи краще, як ти тут опинилася!

Це буде потім. Бронка все розкаже. Тільки не тут, не на вулиці...

— Ідіть до річки... городами до кладки... за годину я вас знайду.

Дорога до річки повз кладовище.

Дерев'яний паркан на три чверті розібрали мешканці на паливо. Похилилися хрести над могилками, густо заросли кущі бузка, висока соковита трава вкрила стежки. Забули живі про своїх небіжчиків...

— А ну, хлопці, чи не спочинемо тут, біля мерців?..

Вабить зелена трава, тінь від дерев. Тихо, спокійно, затишно.

Дивлюся на білі легенькі хмарки.

Снуються в голові думки...

Десь тут поблизу, в однім з будинків Гануся... Ми з хлопцями тут... а вона не знає...

Як самотньо на кладовищі! Нікого немає...

А чи й справді нікого? Що - ж це чути? Плач, чи спів? Підвожуся й поволі йду, звідки голос доноситься.

За зеленим горбочком, крізь кущі бузка, бачу чорну жіночу постать. Схилилася над могилкою, вкритою зав'ялими вінками та злинялими стрічками й співає тихо, мов розмовляє з небіжчиком:

Люлі, люлі...

Як засвищуть кулі,

---

*) Початок № 7 — 8 „Чер. Шлях“. 1926.

Заїрже твій кінь,
Спи собі любенько,
Одпочинь тихенько...
Спи та одпочинь...

Хто - ж заснув навіки під цим горбочком?
Для кого ця пісня журна? Хто він — невідомий: друг, чи ворог?
Мабуть, свистіли колись і над твоєю головою кулі, колись твій кінь, іржучи, поривався до гарячого бою, де костомаха справляла свій танок. Дзвеніло круг тебе залізо, зрошалася під тобою земля червоною кров'ю... сипалися удари на тебе, наносив і ти їх... Кому? За що ти бився? За що проливав свою та чужу кров?

І все це минулося для тебе. Ти спиш... одпочиваєш...

Ходить вовк ярами,
В'ється крук над нами,
А тебе нема...

Не на тебе, на іншого чекає вовк. Іншим лихо віщуватиме чорний крук... Життя, боротьба кривава не спиняється. Ой, як давно вона розпочалася! Ой, як довго ще триватиме... Та вже без тебе... Бо вже тебе нема...

Тільки жаль по тобі zostався... Тільки пісня журна... Жаль в тих, хто колись любив, а може ще й досі любить... Кого може й ти любив.

Тирса хай шепоче,
Що собі захоче...
Я присплю сама...

Яка журна пісня... скільки горя в ній заховано, у тій, хто залишився над цим горбиком...

А скільки їх, цих горбиків, по всій Україні?

Колись одважні, безстрашні, завзяті, мов степові орли, лежать тепер під ними, навіки закривши очі.

Але чия рука тобі вкоротила віку?

А - а - а - а - а - а
Я присплю сама...

Задзвеніли невиплакані сльози в останніх словах пісні. Неначе стогін зо дна душі глибокої, вирвалися останні ноти жіночого голосу і враз я пізнав його.

— Гануся!

Повними гідності рухами вона підводиться...

В чорній сукні, що широкими складками ховають її стрункий стан, зажурено-спокійна, з цілком новим виразом обличчя, вона зовсім не подібна на стару Ганусю... на мою...

Тихенько підійшли Максим з Данилом і стали віддаль.

— Довелося таки нам зустрітися, Ганусю...

— Довелося...

Голос сумний, без життя...

— Ми не перешкодили вам? Вибачте...

Суворо, майже грізно дивляться Ганусині очі...

— Я в жалобі... серце жалем сповнене... тут брат мій лежить... забитий вашими...

Данило тихенько зідхає...

-- Боротьба... — соромливо зауважує він: кому як доля присудить...

— Воно конечно... додає тихенько й Максим: брата, чи там нареченого тяжко втратити. І скільки тепер сліз леться. Ви кажете, наші його вбили... А якби він був живий, він-би наших убивав і тоді-б не ви, а хтось інший журився...

Уста Ганусині кривляться в гірку осмішку:

— Він ваших не вбивав... Розумієте... не вбивав. Його за те вбито, що він українець.

Похмуро й неймовірно дивиться на Ганусю Данило.

— Дивуетесь?... Двоє їх братів у мене було. Один і тепер залишився. Колись у війську Петлюри служив... з вашими бився, Україну визволити хотів... Той живий...

— Знаємо, як визволяли... — різко перебиває Данило: — Панів визволяли, не Україну... — й очі йому запалюються...

— Усього бувало... — вступається Максим, щоб якимось згладити вражіння від занадто різкого Данилового тону: — Конечно, як хто сознательний...

Гануся дивиться на Данила.

— Він мабуть не менш од вашого ненавидів панів... Він був молодий, гарний, гарячий... як ви... до боротьби з панами кликав... і ось лежить тепер під цим горбочком... не панами, а вашими забитий...

Коротка, але сумна історія. Як відступали більшовики, наскочив на містечко Андрій, старший брат Ганусі з своїм загоном. Весь день козаки Андрія хазяйнували в містечку, бешкетували... І весь день Дмитро, молодший брат, умовляв козаків бешкет припинити. Зустрілися ввечері брати у батьковій хаті. Один — гість — переможець, герой... другий — хазяїн — мовчазний, похмурий...

— Поженем геть кацапів... слава Україні... — вигукував Андрій.

— Слава! — підхоплювали гості.

Тільки Дмитро не поділяв загальних веселощів. Похмурий та невеселий сидів він увесь час.

— А ти що, за товаришами журишся? — не витримав старший брат...

— Журюся, що пани повертають... — відповів Дмитро. Суперечка розгорілася... Вхопилися до зброї, шаблями брязнули. На силу розвели... Та все-ж не заспокоївся Андрій. Звелів свого брата заарештувати, щоб серед козаків, мовляв, не було поговору...

А тим часом знову більшовики наскочили...

Втік Андрій з своїми хлопцями... Дмитро у в'язниці лишився... Почали більшовики вже по хатах ходити, контр-революцію вишукувати. Прийшли до Андрієвої хати, а того й сліду немає. Вхопили батька, на двір вивели й розстріляти зібралися. А тут Дмитро нагодився, тільки що з тюрми його випустили. Почав умовляти... не допомагається, і його

до стінки поставили: всі ви, кажуть, одного роду, племені. Робітники з заводу позбігалися, свідчили, що не був він у Петлюрівському війську. Не повірили:

— Чому - ж він петлюрівською мовою балакає?

Всіх в штаб повели. Батька довели, а Дмитра по дорозі червоногвардійці зустріли, почули, що по-українському говорить, і на вулиці розстріляли.

— А він за більшовиків стояв, — сумно закінчує Гануся: — єдина провина, що українець.

Потемніло Данилове обличчя, ще більше насупилися брови, нижче на груди голова упала.

— Трапляється, — тихенько промовив Максим...

— Трапляється, що Україна нещасна... Це ви хочете сказати? — запитує Гануся: — Та хто - ж цьому винний?

— Воно, конечно, у нас тільки один ворог — пан. Це кожний, хто сознательний...

— Так не пани - ж Дмитра вбили, — перебиває Гануся: — а ваші. Ті, у кого на прапорі „спокій хати́нам“. — Гануся з гірким сарказмом дивиться на мій бік. — Проти палаців і Дмитро боровся, та на лихо він українцем родився... Як українець, що прав своїх не хотів позбутися, і вмер.

— Конечно, неприємно... — почав Максим...

— Неприємно! Тільки неприємно? Це жах. Гине Україна, гине. Була колись Україна, була ідея висока, чиста — національної волі. І що - ж сталося? З одного боку пани, що несуть українську культуру і душать трудящих...

— Та ще як душать... — додав Данило...

— З другого боку більшовики, що, ніби - то, несуть визволення трудящим і нищать нашу культуру, нищать Україну.

— Це не так, Ганусю...

— Не смієш мені цього говорити... Ось могила брата мого про це свідчить... Та хіба вона одна, ця могила? Хіба мало народу загинуло тому тільки, що говорили українською мовою? Бути українцем, це - ж — найтяжча контр-революція...

— Адже - ж ми теж українці, проте... — пробує вставити слово Максим.

— Ви... українці... — перебиває його Гануся: — Ви ховаєтесь по лісах, ви б'єтесь з гетьманцями, як билися з Петлюрою. Але коли ви переможете, знаєте, що з вами буде?

Кріпне голос Ганусі, непримиренної ворожнечі повне кожне її слово.

— Ваші „товариші“ з Москви вас перших постріляють, як Дмитра, коли ви німців та панів поженете... І буде замість українського пана, чи німецького салдата, панувати московський чекіст, який позачиняє українські школи, спалить українські книжки, заборонить українську мову, знищить українську культуру. Ви гадаєте, що боретесь за визволення трудящих України. За національне російське ярмо ви боретесь. Прийдуть москалі, заберуть у хахла хліб, а його оголосять контр-революціонером.

— Так по-вашому йти за гетьманом? — Очі Данилові запалюються недобрим світлом.

— Гетьман — ворог України, — відповідає Гануся: — Але й ви теж вороги її. Ви прокладаєте шлях до національного рабства, ви слуги російських окупантів, з якими вона розправиться при першому вашому опорі. Але ви може й не схочете робити цього опорю й будете разом з товаришами тягнути у ярмо український нарід. Ви — яничари...

— Це, Ганусю, не так...

— Це так. Дмитро цього не розумів. Він і заплатив... своїм життям...

— Це не так...

— Не так, що більшовики — такі - ж вороги України, як і гетьманці? Не так, що сердечна Україна гине, що разом з нею гинуть найкращі її сини? Що над усім панують дрібненькі, паскудненькі інстинкти голодної сліпої юрби, яка навіть ніколи не оцінить тієї офіри, що для неї приноситься? Колись ти убив орла, щоб врятувати мишу. Чи не це - ж і тепер ти робиш? Ось він в могилі — орел... А на його місце прийшли сірі, маненькі миші, що ховалися по своїх норах.

— Це, Ганусю, не так...

— Годі! — Гануся нетерпляче махає рукою.

Мовчить кладовище. Мовчать мерці...

Низько спустив Данило голову на груди. Щось думає. Щось говорить йому мовчазна могила молодого Дмитра. Пішов геть... нахилився, квітку зірвав, другу... цілого букета набрав і обережно, обходячи Ганусю, поклав його на могилку.

— Було три брати, — роздумливо промовив він: — всі діти одного батька, однієї матери... Напали на них розбійники... в колотнечі не розібрався старший, зарубав меншого... А все братами zostалися... Поміж живими нема ненависти... тільки жаль та горе...

Гостро на нього дивиться Гануся, ніби сказати щось хоче...

А Максим серйозний став:

— Правильно, Данило, кажеш: братами були, братами й помremo, бо всі ми діти одної сім'ї трудящих. Якби не пани, то й цієї могилки нашого брата не було - б. Од панів все...

— Так... од панів... — луною озивається Данило.

— Мабуть десь пани і нам могилки вже готують. Виходить, нема чого нам журитися... Тільки... я так думаю, над нашими могилками не буде кому й поплакати... Га, Сашко? — з сумною насмішкою звертається до мене Максим.

Дивлюся на Ганусю. При останніх словах вона робить різкий рух... Потім несподівано:

— Чого ти тут?

— По справах.

Гануся сумно хитає головою.

— Я знаю твої справи, Сашка.

Ми тихесенько йдемо стежкою. Максим з Данилом попереду, ми ззаду.

— Сашка... — голос Ганусі нерішучий. З запитанням дивлюся на неї.

— Я хочу просити тебе... Тікай звідси...

— Чому це?

— Так.

Нахиляється, зриває кілька травинок і починає їх з'язувати.

— Травицю питаєш?

Личко Ганусине серйозне, поважне. Спиняється, розпускає з'язані стеблинки. Тепер вони являють з себе два кільця: одне в одному. Промінь осмішки на мить освітлює Ганусине личко.

— Сашка... Тебе тут всі знають...

— Хто всі?..

— Так... всі... в газетах пишуть.

— Ну і...

— Зроби це для мене... Зроби це... і раптом замовкла.

— Сашка... я не хочу більше могилок... Не хочу, щоб серед них і твоя була...

— Ну так що ж?

— Зрозумій же це, Сашка. Я не хочу твоєї могилки... Тікай скоріше... ти мусиш жити, мусиш...

— Не збираюся помирати...

— Тебе уб'ють тут... А ти не смієш помирати.

— Чому не смію?

— Так... я скажу тобі... все скажу... хочеш...

— Хочу.

— А послухаєш?

— Не знаю.

— Сядьмо.

Сіли на узгір'ю. Перед нами луки, далі річка... Видно кладку, що підходить до двору, де стоять великі будівлі, мабуть завод... Питаю в Ганусі, що це за завод.

— Це цукроварня.

— І лікарня тут?

— Тут... — після павзи відповідає Гануся, і я помічаю, що обличчя її насторожується.

— А тобі нащо лікарня?

— Так...

Гануся підозріло дивиться на мене. Щось нового є в її обличчю. Немає того безжурного, дівчачого, що колись веселими іскорками бризало. Відбиток тяжкої турботи наче лежить на ній. Навіть рухи стали не такими різкими, поважнішими... Очі дивляться, наче в середину, наче придивляються до самої себе...

Я чекаю, що Гануся почне говорити, але раптом обличчя її стає недобре, чуже. Вона дивиться в бік кладки, де Данило й Максим розмовляють з якоюсь жінкою в блакитному убранню.

— Це Бронка... — кидає Гануся: — Як я її ненавижу... — й Гануся кулиться, наче їй одразу зробилося холодно.

— Вони знають її? — голос Ганусин, як слідчого.

— Так... знають... а хіба що?

— Виходить, і ти знав, що вона тут?..

— Не... зовсім.

— А чому ти питав, де лікарня? Ти знав, що вона там живе... ти до неї йшов.

— Я випадково стрів її тут у місті. Вона запрошувала до себе... ну і...

Гануся низько нахилиє голову.
— Ну то йди... до неї... Прощай... Я тебе затримувати не хочу... — Раптом підводиться...
— Ганусю! Ти - ж хотіла говорити зо мною.
— Перехотілося...
— Чому так? Невже тільки тому, що...
— Тебе чекають... А ти - ж був колись такий кавалер...
— Чи тобі не сором, Ганусю?
Хочу підійти до Ганусі, але вона криком мене спиняє.
— Не підступай!.. Чого тобі від мене треба? Хіба ти мені не ворог?
— Але тільки хвилину тому ти не вважала мене за ворога...
— Це брехня! Тебе я завжди мала за ворога. Чуєш... Завжди...
Її слова б'ють, як удари хлиста. Образа заливає мені щоки кров'ю, і я стримано тихо запитую:
— Навіть, коли ви цілували мене?
— Не смій мені нагадувати... — Ганусині очі палають ненавистю: Я від сорому згоряю, згадавши про це... Ти мені... гідкий... Чуєш? Ти... зрадник... убивець мого брата... і Гануся хутко ховається за деревами кладовища.

*

Максим казав правду. І я не багато встиг зробити. За те до схочу начитався газет, надивився на нову уніформу державної варти, позаздирив трохи на їхні коні.

— Не журись... заспокоював мене Максим: все наше буде.

Його слова викликали у мене цілу низку планів. Але треба було ще днів зо два перебути у містечку: ознайомитися з розпологом установ, довідатися про розпорядки, численність варти, побачити в обличчя отамана загону... Та хіба мало було серйозних, резонних причин, щоб ще залишатися?

На цей раз навіть Максим не заперечував.

Бронка запропонувала ночівлю в своїй хаті.

Данило над вечір перевів наші коні в двір лісника, що його хата стояла край містечка, а коли на небі засвітили зорі, ми сиділи у Бронки.

Принесли свіжого сіна, заслала Бронка чистими простиралами. Пішли хлопці до річки лісову грязь пообмивати, повечеряли та й спати полягали. А ми з Бронкою в другій хаті посідали.

Не помітили, як сутінки змінилися на чорну ніч.

Хтось чорний в хату зайшов, на очі чорну пов'язку накинув... не видно стало... темно... Зате яскравіші спогади.

Згадує Бронка. Своє згадує. Як ми вперше зустрілися, як далі зустрічалися. Побожність до минулого в Брончинім голосі. Чую, що і в мені хоче розбудити ті спогади, відживити колишнє... В темноті одгадую, як вона ближче до мене горнеться й тихенько, щоб не образити, я одсуваюсь.

Невже вона не забула старого? Невже ще не пережила минулого?

Ні, це не були жарти, принаймні, що до неї... Бронка оповідає, як вона мучилася, коли помітила, що я почав від неї відходити. Не

через образу, не через самолюбство; ні — вона щиро кохала мене. І тому, що кохала, відступилася. Думала, що скоро це у мене перейде й знову до неї поверну. Знала бо, що та друга не на довгий час затримає мене біля себе.

— Я не помилилася? — Тоненька рука Бронки спадає на мое плече: — Скажи, правду я кажу?

Невже Бронка не відчуває, що може й тепер я біля неї тільки за для надії завтра, післязавтра, через тиждень, коли не говорити, то побачити „ту другу“? Що мої ризиковиті плани в значній мірі будуться тому, щоб „та друга“ побачила, що не всі „орли повмирали“?..

Що мені сказати Бронці? Що не розбудить вона мого почуття до неї своїми спогадами, що тягне мене не до неї, не до Бронки, що готова засипати мене своїми пестощами, а до тієї другої, що нанесла мені тяжку образу.

— Дивись... всі тебе покинули... — шепоче Бронка; і я чую її гарячий подих на своїй щоці: — я знаю, що жорстоким зробилося твоє серце, та я розм'якчу його. Скажи слово, дозволь тільки, як тінь піду за тобою, лікувати буду твої рани душевні. А коли ворожа куля, чи шабля поранить твоє тіло, чи кого з товаришів твоїх, я-ж — лікар, не буду зайва. До кінця життя свого хочу бути з тобою...

Як тихі морські хвилі, то підіймаючись, то спускаючись, шепоче Брончин голос. Я неначе бачу, як глибокою щирістю світяться прекрасні Брончині очі... Колись я так любив цілувати їх...

— Що-ж ти мовчиш? Ну скажи... Ти не любиш мене, ти кохаєш другу?

І потім:

— Ні, тільки не це... Я так намучилася... Сльози в Брончинім голосі. Вони гарячими краплинами падають мені на руку, зрошають мені щоки дрібною росю.

Немає колишнього почуття до Бронки. Але мені шкода її, як дитину... Я хочу заспокоїти її, притягаю до себе, пещу її коси... А вона притулилася личком до щоки моєї й тихенько плаче... душу одводить...

В снігах стукіт... Хочу зірватися з місця... Та Бронка не чує... Вона міцно притулилася до мене, вся увійшла в свої переживання. Хочу одірвати її від себе, але вона ще щільніше до мене горнеться...

Щось клацнуло в снігах і раптом з грюком розчинилися двері.

— Ви дома, Бронко?

Не одриваючись від мене, Бронка підводить голову.

-- Хто це?

В ту-ж мить сніп світла електричного лихтарика падає на нас...

— Вибачте, — несеться з темноти насмішкуватий, такий відомий мені Ганусин голос: я й не гадала, що можу вам завадити... аджеж ще не пізно...

Бронка хутко встає.

— Де сірники? — голосно звертається вона до самої себе. Я й не помітила, що вже темно.

— Ще-б пак, — весело підхоплює Гануся.

Дзвенить скло лампи. Довго витирає Бронка сірника. Нарешті кімната наповнюється ясним світлом лампи.

Гануся уважно роздивляється на розтріпану Брончину зачіску, на вохке від сліз обличчя. Світло падає й на Ганусю. Так, я не помилився. Щось нового є в її виразі... Цей вираз я так часто бачив... ось тільки не можу пригадати, де саме.

А Гануся вже переводить свій погляд на мене.

— Здоров був удруге, Сашка... — спокійно вітає вона мене: — властиво, я до тебе йшла.

Чомусь мені неприємно, що Гануся при Бронці говорить мені „ти“. Та й одразу тривога за провал помешкання заворушилася десь.

— Як же ви довідалися, що я тут?.. — не зовсім рішучим голосом запитую я. Бачу на Ганусиних устах іронічно-призирливу усмішку.

— Не турбуйся, Сашка. Тебе (наголос на тебе) тут ніхто не бачив, сама я довідалася... Мені травиця сказала... Гануся сміється штучно-веселим різким сміхом.

— Навіщо вона так сміється?— питаю я у себе.

— Прийшла докінчити з тобою розмову... звичайно, якщо Бронка тобі не заборонить... Ви дозволите?— зневажливо звертається вона до Бронки.

— Дозволяю, — в тон їй відповідає Бронка. Вона опускається на канапу й устромляє на мене запитливий погляд.

— Мені здається, ми нашу розмову закінчили. Говорити нема про що... Адже-ж ваші останні слова я добре пам'ятаю...

Гануся випрямлюється:

— Я не відмовлятися прийшла від них. Але я щось хотіла сказати тобі. Ти пам'ятаєш?

— Так... але-ж вам перехотілося...

Гануся знову сміється неприємно різким сміхом.

— А ти хіба забув мою вдачу? То захочеться, то перехочеться, то знову захочеться. А тепер я особливо вередлива стала... Я зденеровована... страшенно зденеровована...—Знову сміх:—і мені це вибачити можна. Ви розумієте мене?—звертається вона до Бронки.

— Здається, починаю розуміти, — поволі, окидуючи уважним поглядом Ганусю, відповідає Бронка.

— Тільки починаєте? Незабаром, значить, цілком зрозумієте...— І Гануся знову, як мені здається, не до речі гучно регоче.

В другій хаті чути шепотіння. Голосна балачка Ганусі прогнала чутливий сон хлопців.

— Хто там ще у вас?— хутко обертається Гануся до Бронки.

— А вам нащо?— суворо відповідаю я.

— На всякий випадок... Може державній варті надумаю сказати, нагороду одержати...—і знову голосно сміється.— Ви знаєте, що він коштує?—звертається Гануся до Бронки:— Ви не боїтесь, що сюди до вас прийдуть, щоб одрубати йому голову й дістати за неї аж тридцять п'ять тисяч?

Гануся з цікавістю дивиться на Бронку.

Бронка здригається під її поглядом.

— Ну, ви щось хотіли сказати?— звертаюся я до Ганусі:— Чи може вам вже перехотілося?

— На цей раз не відгадав: не перехотілося. Гануся близько підходить до мене й пильно заглядає в вічі.

— Я прийшла тобі сказати... Я хочу тебе порадувати... — Гануся роздільно чеканить кожне слово: — я вийшла заміж... Ти, звичайно, догадуєшся за кого? — Вона пильно дивиться на мене: — За твого старого друга, за... Тараса Сухого. Правда, це тобі приємна новина? Я сама перша хотіла про це тобі сказати, щоб була часом Бронка не попередила.

Бронка кидає в Ганусин бік похмурий погляд.

— Ну що-ж, ти радий, Сашка?

— Од душі вітаю вас... — в роті у мене стало сухо. Сам чую, що голос мій мене зраджує. По спині мурашки поповзли, в ногах млявість...

— Дуже дякую, — дзвіночок Ганусиною сміху заповнює увесь мій мозок. Але якось по-инакшому дзвенить він.

— Тому ви мабуть і просили мене, щоб я тікав?

— А ось і не вгадав... не тому.

— Так чому-ж?..

— А це я тобі скажу, коли ти відповіси мені на одне запитання. Чи може Бронку спитати?

— Питайте... — сухо відповідає Бронка.

— Добре, запитаю... Скажіть: вас Сашка любить?

Жодний м'язок не зворухнувся на Брончиному обличчю. Тільки червоною фарбою залилися щоки.

— Ви-ж дозволили вас запитати, — говорить Гануся: а самі мовчите...

— Я думаю...

— Ну... і...

— Любить...

Гануся іронічно дивиться на Бронку.

— Ви цього певні?

— Так... певна...

— Ну, а тепер ти, Сашка, скажи: мене ти любиш? — І так добре знайомий мені колись насмішкувато-тріумфальний дзвіночок лунає по хаті.

Навіщо вона це робить? Навіщо мучить мене, Бронку, себе! Ось вона, — Бронка... сидить без кровинки в обличчю. Розкрилися її очі, тривога в них світиться.

— Ну, що-ж ти мовчиш? Боїшся правду сказати, щоб когось не образити, мене чи Янку?

Бачу, як зіпилися ніжні Брончині пучки. Аж мені боляче стало — так міцно їх стисла.

— Знаєш, Сашка... тільки орли можуть просто дивитися на сонце. Тільки люди подібні до орлів дивляться просто в вічі правді. Колись і ти мені здавався орлом. А ну, скажи правду, любиш?

Беззвучно підводиться з свого місця Бронка. Підходить до мене...

— Скажіть їй правду. Чуєте, любий, не бійтесь. Скажіть нам правду. Я так втомилася.

Нижній у Бронки голос. Прохаючий, тримтячий. Вся її лагідна, прекрасна, ніжна душа виливається у хвилях її голосу.

— Ні, Ганусю, ви помиляєтесь, — спокійно говорю я: я не люблю вас. Як тихо враз стало...

Бронка сідає біля мене. Мені не неприємно це. Я простягаю до неї руку. Вона тихенько бере її, стискає й не випускає.

— А тепер, коли хочете, я скажу вам, що ви хотіли ще сказати...— звертається Бронка до Ганусі:— Як ви думаєте, я знаю?

— Може й знаєте...— відповідає Гануся.

— І ще скажу вам, на цей раз, як лікар, що вам нездорово тепер бути тут. Атмосфера для вас занадто хвилююча...

— Випроводжуєте мене з вашої хати? — Гануся весело регоче: — Добре, послухаю вашої поради. І так вже засиділася. Прийду — чоловік буде лаятися. Він у мене сердитий... Ну, та нічого... я йому пісеньку заспіваю, твою, Сашка, улюблену:

Зелена рута, жовтий цвіт,
Не піду за тебе, піду в світ...
Бодай тебе, любий, бог скарав,
Як ти мене любив та не взяв...

— Прощай, Сашка.

На мить Гануся спиняється на порозі.

— Кланятися від тебе Тарасові?

І ще раз штучно веселий регіт. Ляскають двері, й Ганусі немає.

— Навіжена дівчина, — зауважує з другої хати Максим: — Просто якась божевільна. Чи вони всі у вас тут такі, товаришко...

— Залиш... — спиняє його журливий голос Данила: Не з радости та не з жиру вона така. Хіба не знаєш, скільки тепер на землі горя?.. І у кожного своє.

— Так... у кожного своє... тихенько повторює Бронка.

*

Тихо, тихо стає.

За стінами життя йде, нічне життя...

Тіні сновигають. Ліс десь стоїть... люди блукають, один за одним чатують. Будуються плани, розставляються пастки на людей... Тихо, спокійно, а вчувається, що відбувається величезна трагедія, де сотні й тисячі людей участь беруть. Хтось десь плаче, а хтось може в цей саме момент з життям прощається, бореться за нього. Цілий нарід бореться, б'ється...

Стоять білі хатини, манячать білими стінами, чекають своєї долі, чекають, чим боротьба закінчиться.

А земля готова розкрити свої жорстокі обійми, щоб прогинути нові жертви. Вже готуються комусь могилки. Скрізь — у полі, в житі, в лісі, на кладовищі...

Сидить Бронка в кріслі. Очі вгору дивляться, одкинула голову на спинку, руки тонкі, білі вхопилися за поруччя. Об чім вона думає? Чи повірила моїм словам? А я — нащо збрехав? Чи може вона чекає, що я підійду до неї, забалакаю?

Гануся не хоче нових могилок. Не хоче, щоб серед них була і моя. Чому? Адже - ж вона заміж вийшла за Тараса Сухого, за цього орла зі зграї провокаторів. Що вони тепер роблять? Краще не думати...

Тихо, спокійно здається навкруги. Завмерло наче все... І сам я немов неживий.

Скільки часу пройшло?

Лампа задала й загасла. На дворі вже світає... Немає сну, немає думок...

— Бронко! Ти сказала, що знаєш, про що Гануся сказати хотіла...

— Знаю... тихенько відповідає Бронка...

Я допитливо дивлюся на неї.

— Не можна їй вірити... вона...— і замовкла...

— Чому не можна вірити?

— Нічому...

Ці жінки завжди однакові... Одна одну гідні в ложці води втопити. Мені дуже неприємно, що й Бронка така. Ну ненавидить, хай, це її діло... але нащо мені говорити, що Гануся брехлива? Аджеж це неправда.

— Але ти сказала, що знаєш, про що вона хотіла мені сказати.

— Напевне знаю...

— А мені можеш сказати?..

Павза... Потім зідхання.

— Коли ти настоюєш, можу.

— Пробач мені, Бронко, але я настоюю...

— Ну нехай... слухай...

Довга павза, раптом...

Різкий стукіт у двері прорізав нічну тишу.

Вмить зникли спокій і тиша.

У другій хаті похапцем взуваються хлопці. Зірвалася з місця Бронка, вхопилася за мою руку, тримить уся.

Голосніший стукіт. Чути тупіт кінських копит на вулиці, тріщить паркан, хтось лізе.

І все настирливіший стукіт у двері.

Хочу зробити крок, але Бронка не пускає.

— Не одчиняй!..

— Оце вже, здається, доскочили,— з жорстокою іронією зауважує Максим, з'являючися на порозі. Підходить до вікна, притуляє обличчя до скла:—І кіннота тут є, мабуть, і кулемети... от тільки гармат бракує.

— Де чорний хід?— коротко запитує Данило у Бронки.

— Даремне, брате, турбуєшся. Це-ж бандісти!.. Вони раніше за нас з тобою про чорний хід подбали.

Бронка тримить дрібною дріжжю. А стукіт чим-раз сильніший.

— Піти порозговарювати,— кидає Максим, оглядаючи свого мавзера:— Чи в тебе, Сашко, набоїв вистачить?

Я мовчки киваю головою.

Данило тим часом вставляє в ручні гранати капсулі.

— Оце добре...— привітно осміхається до нього Максим і йде до дверей.

— Постривай...— перебиває його Данило:— Треба товаришку лесь діти. Ви-б сюди стали, показує він Бронці закуток за грубкою. Як почнуть тут кулі цокати, щоб бува часом не зачепило.

А стукіт голосніший. Чути, як прикладами б'ють у двері.

В сірій імлі зовсім білим здається личко Бронки. У відповідь на слова Данила, вона хитає головою.

— Я з вами,— шепочуть її уста. Вона витягає руку й показує маненького бравнінга...

— Киньте ви це,— суворо говорить до неї Данило: — нікому цього не треба. Ставайте краще за пічку...

Тріщать двері.

Бистрим стрибком Данило в сінях біля дверей.

— Хто там?

Стукіт припиняється.

— Одчиняй!

— А хто такий?

— Одчиняй, тобі говорять!..

— Та хто ви будете?

— Одчиняй!..

— Одже-ж їй богу не одчиню,— вступається Максим: — коли будеш такий нетерплячий. Питаю, хто такий?.. Телеграма напевне? — голос його відбиває найущипливішу глузливість.

— Покинь,— штовхає його в бік Данило.

— Брось, братішка,— відповідає йому Максим: померти завжди поспіш... Давай поразговорюємо...

— Одчиняй, тобі кажуть, бо двері зламаю!..

— Ото заладала сорока Якова... одчиняй та одчиняй. А хто ви за люди? може бандісти...

— Іменем ясновельможного пана гетьмана наказую одчинити!.. — Це очевидячки надійшов старшина.

— Ну хіба я не казав, що бандісти... — голосно резонує Максим: — по-моєму й вийшло. А скажіть, як ваша ласка: якого дідька треба вашому лисому гетьманові?

Данило одштовхує Максима й підходить до дверей. Різко й чітко лунає його голос.

— Є тут старшина?

— Є.

— Слухайте: живими ми вам однаково не дамося. Але поміж нами є жінка, господиня цієї хати. Вона нічого спільного з нами не має. Одійдіть, ми випустимо її, а тоді починаймо бій.

За дверима затихло. Радяться.

Брончині пальці вп'ялися в мою руку. Чую, як колотиться її серце.

— Не піду... — шепоче вона: — я з тобою зостануся.

Тиша... Хвилина, друга проходить мовчки.

Данило підозріло оглядається.

До дверей знову підходять. Той же голос, що балакав раніше, запитує:

— Кравчук є з вами?

— Ну та й цікаві-ж ви, добродію,— відповідає йому Максим: — і нащо вам таке знати?

— Хочете вести переговори?

— Чому й ні... часу у нас багато... — погоджується Максим.

— Ну то я питаю, чи є серед вас Кравчук?

— Я — Кравчук,— встряваю в розмову нарешті й я: — Чого вам від мене треба?

— Іменем ясновельможного пана гетьмана, наказую вам зараз - же одчинити двері.

— І що тоді буде?..

— Побачите...

Максим голосно регоче.

— А скажіть, як ваша ласка, чи й ваш ясновельможний такий же дурень, як і ви?

— Пожди,— спиняю я Максима:— Ми сказали, що живими не дамося. Хочете випустити з дому господиню, щоб часом не було зайвої жертви?

— Я пропоную вам здатися.

— А коли ми не схочемо?

— Ми будемо стріляти...

— А коли ви заб'єте жінку?

— Це буде на вашій відповідальності...

— Ну й падлюка ти,— лається Максим:— настоящий гад. Скажи спасибі, що за дверима стоїш, а то так би в пику твою й плюнув.

— Будете здаватися?

— Не будемо...

Мовчання...

— А чи правда, що Кравчук з вами?— питає голос.

Чомусь вони затягують „переговори“... Це здається підозрілим.

— Ану, Данило, подивись у двір, щоб бува часом...

Данило киває головою,— він добре зрозумів мене.

В той же час в кімнаті чути брязкіт розбитого скла й слідом за тим тріщать постріли Данилового мавзера.

— Сюди!— чути його крик.

Один за одним я випускаю весь магазин мавзера в двері й вбігаю в хату. Максим і Данило стріляють в вікна.

— Цок, цок...— вліплюються кулі в стелю й стіни. Сиплеться штукатурка.

— Бронко, сховайся! Бронко...

— Трах - трах...— лунають постріли.

— Цок, цок, цок...— сиплються в вікна кулі.

— Дуже, брат, високо береш, не дістанеш,— зауважує Максим.

— Бронко!.. сюди!..— силоміць тягну її до закутку за пічкою і в той же час чую, як тяжкий хрип виривається її з горла...

— Бронко!..

Її руки ходять ходором... вона хитається. Я підхоплюю її, чую як одразу її тіло стало важчим і несучу до канапи.

Тріщать постріли, смачно цокають кулі об стіни...

Данило тихенько підходить до мене... В руці його ще димує мавзер.

Вже так світло, що можна розібрати вираз його обличчя. З невимовним жалем дивиться він на Бронку, на її шию, з якої струмочком ллється кров. Він забув, що через хвилину, другу й його чекає така - ж доля.

— Подушку треба...— шепоче він. Обережно, мов мати, він підводить головку Бронки й підкладає під неї подушку.

Закотилися очі Брончині. З хрипом виривається дихання, високо підводяться груди... Дрібно й голосно стукотить серце.

Роздираю сорочку. Біле тіло, молоді, дівочі перси... Під лівим соском тримтигь живчик, часто, часто... Хрипить Бронка.

Цмокають кулі...

Ще світліше стає.

— Сашко, дай пару обоймів...— звертається до мене Максим:— є ще в тебе?...— і, кидаючи погляд на Бронку, додає:— бідна дівчина...

Знову тріщать постріли... знову цмокають кулі... Все злилося в один неясний гул. Але голосніше за все стукотить серце Бронки.

— Бронко!...— не чує, не бачить...

Важко дихає, бідна... булькотить щось у неї в грудях. Стукіт серця зливається в дрібну трель... Набере повітря... розкриє широко нетямущі очі, затримтять руки й замовкне... і знов щось забулькотить в грудях...

Я бачу, як синіють нігті на руках у Бронки, пучки вже стали холодні... і рука холодна до ліктя... потім вище й вище... Ще сильний видих... ще частіше забилося серце, але не так вже сильно. Частіше й слабше стає його бій. Здригнулося Брончине тіло й заспокоїлося.

Що це— сонце зійшло? Наче промінь світла пройшов на Брончиному обличчю. З блідо-рожевого воно стає жовто-восковим, неживим... закотилися очі... виширилися зуби...

Трах - трах...— лунають постріли...

Цок - цок - цок— впираються в стелю кулі.

— Бронко, Бронко!...— кричу я.

— Вже не почує...— сумно говорить Данило:— Закрийте їй очі...— і лагідно-соромливо додає:— вам це належить зробити.

— А ну, обойми?— питає Максим.

Віддаю останню.

І знову: трах - трах...

— Прощай, Бронко...— кажу я, закриваючи їй очі. Ех, хоч-би заплатити за твою смерть. Але в моєму мавзері лише одна куля... для себе.

— Ну що-ж... мабуть так судилося, щоб збулося твоє бажання— до кінця бути зо мною. Тільки не так ти, бідна, уявляла, як воно вийшло...

Замовкли постріли. Тихо чомусь стало... чому так тихо?..

— Ех, Бронко, Бронко...

І раптом двері в сінях вилітають під напором кількох дужих рук... Я не ворухаюся. Остання куля ще є в моєму мавзері.

Од страшного гуркоту захиталися стіни, з дзвоном повилітали рештки шибок. Зойк і крики в сінцях.

— Наворачивай їх, сукиних синів— гримить Максимів голос.

І знову вибух.

— Ну, здається, пора... Прощай, Бронко...

Підвожу мавзера до голови...

Але що це? Один за одним два вибухи вже на вулиці й слідом за тим голос Максима:

— Ну, гайда, Сашко... на вилазку...

Кривавий туман засліплює очі. Життя, чи смерть, чи не однаково? Прощай, життя!..

*

Свище вітер в вухах. Коні—як птахи. Що-раз ближче й ближче ліс, рідний, свій... І що ближче він насувається, то жвавіше починає битися серце... Тьмяніший стає образ бідної Бронки, сильніше охоплює жадова життя. Ось і гущавина лісу...

Максим стрибає з коня.

— Мабуть, зліземо. Тут пішки краще.

І через хвилину додає:

— Трохи таки не вскочили...—Потім грозить кулаком вбік містечка:— а дівчини я вам не подарую, бандісти прокляті.

*

Осипалося листя з дерев. Багато його упало. Та не одна й голова покотилася з широких пліч за цей час. Снігом вкрилися свіжі могили. Під одною з них навіки заспокоївся й Данило. Ще зелене листя ліси вкривало, коли ворожа куля вкоротила йому віку.

Викопали хлопці могилу в полі. Поховали без попа, без червоних прапорів, без пострілів. Ворог близько був, щоб не почув... Присяглися над трупом завязаного товариша боротися до останнього. Доки всіх панів не виженуть, зброї не класти.

В головах кущ калини червоної Максим посадив. Прийде весна, соловей прилетить, пісню заспіває над Даниловою могилою. Пісню, що такі, як Данило, з серцем одважним, чулим і до краси й до горя людського, розуміти лиш можуть.

Може, хто почує... Може, згадає, як за волю трудящих люди боролися, гинули...

Морози насунули. Люті, жорстокі. Вже тяжко по лісах ховатися. Та вже й потреби такої немає.

Додому німці йдуть... скинули у них кайзера. Тепер у них нове слово з'явилося — „Спартак“.

Зустрінуться з повстанцями, пучкою в груди показують: я—спартак, ти—більшовик, разом—геноссен-товариші.

Під Фастовом стоїть потяг. Жовтоблакітні прапори над ним віють, біля вагонів січові стрільці почесну варту несуть.

... Директорія.

На вокзалі гармидер, метушня. Брязкають остроги, шаблюки, чути голосні балачки. Скрізь вітром засмажені обличчя, рушніці...

Недалеко і фронт... Київ обклали, селян кличуть гетьмана скидати. І лавами пруть селяни.

Возами підвозять харчі... селяни, баби везуть...

На базарі на санках стоїть дідок без шапки, на всі боки кланяється.

— Підходьте, товариші-граждани, хто проти гетьмана воювати йде! Напекла, насмажила моя баба печеного, вареного й паляниці є... Треба, каже, чим можемо, допомогти. Прийміть наш дар з бабою на святе діло. Підкріпляйтеся...

А шапки давно вже нема: юнакові-бідакові, що тіло тільки здорове мав, щоб на діло визволення трудящих віддати, а покрити його не було чим—подарував старий.

На майдані унтер молодь муштри вчить.

— Воно, конечно, по нашому настоящому ділу можна було-б і без цього обійтись. Тут первое дело не муштра, а щоб з вінтовки неприятеля поражать без промаху. Но промежду прочим і без муштри, коли по Хрещатику церемоніальним маршем іти, один, можна сказать, позор получиться.

— А скоро-ж будемо марширувати по Києву?

— А ти його візьми... йди спершу на позицію!..

— Та я оце тільки сьогодні прийшов звідти. Сьогодні рано нас змінили.

— Ну й що? — запитують кілька чоловіка.

— Що, синочки, в похід зібралися? — Низенький дідок з бровами густими, як вуса, підходить до юрби. На ньому салдатська шинеля, рушниця, за поясом три ногани, з півтузіня ручних гранат... Зверху жовтоблакитної великої кокарди, начепленої на сіру смушкову шапку, висить червоний бант.

Це галичанин-доброхочий, що прийшов з січовиками.

Діда добре всі знають... Сам Петлюра на нього увагу звернув. Не знає дід страху. Як мара, проходить він через сторожу, через офіцерські пікети, іде до салдатських бараків. Палка його промова, палючі слова, до самої глибини селянського серця доходять вони. І коли раз думали, що вже загинув дідок, довго не вертався, він несподівано з'явився перед військом директорії на баскому коні, махаючи червоним прапором, а за ним сотня кінноти, гетьманських сердюків.

— Дозвольте, товариство, до вас пристати, разом з вами гетьмана воювати, — вклонилися сердюки.

Доповіли самому Петлюрі. Подивився він на молодців, зморщився, скривився, побачивши червоного прапора, але нічого не сказав... згодився...

З комендантської частини не раз молоді хлопці до діда сікалися:

— Нащо ви, діду, оту червону ганчірку чіпляєте?

А дідок очима іскри сипле, на всі боки повертається, як срібло живе рухливий:

— А щоб такі йолопи, як ти, не забували за революцію. Оце жовтоблакитне — це національна ідея — я її на лоба почепив... зрозумів? А це червоний бант — пролетарська революція, проти панів... Право трудящих вище за національне право. Тому над жовтоблакитним я наставив червоного... Розумієш тепер?

— А мені осавула казав...

— Дурний твій осавула... — обрізує його дідок.

— Червоний то більшовицький, а наш жовтоблакитний... — не сміливо зауважує один з хлопців.

— Йолоп ти... — коротко відповідає дід: — Який це наш?

— Та наш — український...

— Я-ж казав — йолоп... Освіти, свідомости у тебе нема... Українці — то є нація. А більшовики хіба нація? От я, скажемо, галичанин — ... значить, українець. Проти панів — значить, більшовик...

— А як-же Петлюра? — не сміливо зауважує один з молоді: адже-ж він проти більшовиків...

- Тепер, брате, і більшовики й Петлюра проти гетьмана...
- А українські червоні партизани хіба за більшовиків?
- А ти думав, за гетьмана?
- Та як-же вони з Петлюрою? У нас на лівому флангу стоять червоні партизани, а ви кажете, що вони з більшовиками.
- Я сам, синку, червоний партизан. Ось бачиш.
- Дідок тиче під носа своєму співбесіднику шапку з червоним бантом.
- А як же Петлюра?.. То, виходить, ви його зраджуєте...
- Дідок призірливо, з почуттям власної гідности, дивиться довго на хлопця...
- То ти думаєш, що Петлюрі служиш. А я не Петлюрі, трудящим служу. Думаю, що й Петлюра трудящим служити мусить... Нині б'є він гетьмана — ну й добре... А що далі буде, поживем—побачим...
- А й справді побачимо...

Біля директоріанського потяга жовтоблакітні прапори... Біля директоріанського потяга старшини в жупанах, січовики в масках... Біля директоріанського потяга, постукуючи нога об ногу, почесна варта в дірчавих чоботях упівголос, щоб не перешкоджати директорії державними справами займатися, виспіває:

Як прийшли гайдамачки
та з Петлюрою,
А в гетьмана мороз
поза шкурою.

Але що далі, то інша стає картина. Менше жупанів. Густіші червоні стрічки. А проти „Червоного Трахтирю“ сидять наші хлопці біля вогнища і скільки духу є співають:

Ето єсть наш последний,
Решетилівський бой...

- І скільки разів я тобі говорив — не решетилівський, а решительний... навчительським тоном зауважує один співак... Зайдем в Київ, то ти й там будеш решетилівський співати?
- А що, хіба скажеш, ми не здорово під Решетилівкою билися?
- Мало хто де бився?..
- Ну, то нехай знають і про Решетилівський бій...
- Одначе всіх боїв не переспіваєш. А прийдемо до Київа, то там решительний всі знають, а „решетилівського“ й не чули...
- Хай почують!..
- Ото ка-зна чого завелися, — вступає в розмову Максим: — решетилівський, чи решительний хіба не однаково? Ти перше Київ візьми, а там видно буде, як співати...
- Може-як раз „Ще не вмерла“ заспівають, — вставляє хтось з хлопців.
- От то-ж бо й то... — згоджується Максим: — Тут, брат, не про те тепер думати треба: решетилівський, чи решительний... А як взагалі наш інтернаціонал зустрінуть. Як ти, Сашко, гадаєш?

Я думаю, як і Максим.

— А чи не дременути часом у Київ на розвідку? Облога то не наше діло. Та й хто його знає, чого тая директорія чекає.. Може дочекаємося, що нас і до Києва не пустять. Тут брат головне діло...

Знову я думаю, як і Максим.

— То що, я піду? — питає він...

— Вдвох підемо: ти та я.

— Гарзд...

*

В Києві порожньо. Ті, хто за директорію, забралися, щоб не потрапитися на зуби гетьманцям. Ті, хто за гетьмана, тікають з німецькими ешелонами, щоб не потрапити до рук петлюрцям.

На квартирах лібералів — громадських діячів прибито картки: „немає вдома“. На дзвоник або просто не відповідають, або вийде якась похмура тінь літньої жінки, допитливо роздивляється й на запитання, чи скоро повернуть господарі, виразно відповідає: „тепер вже мабуть скоро“... Покаже рукою в бік, звідки голосно гупають гармати й додасть:

— „Коли оці замовкнуть“...

Для них кінець гетьмана питання вже вирішене... ось тільки часу не знають...

Не вірять в його панування й на базарі.

Діди й баби, що невідомо яким побитом проїздять крізь фронт гетьманців, розповідають про страшну силу петлюрівського війська, що наступає на Київ.

Оповідать, як розброюють німецькі ешелони, говорять пошепки, що й сам гетьман вже втік, що зосталися лише офіцерські сотні, які вийдуть разом з останніми німецькими ешелонами. Тому тільки не йде зараз Петлюра, що Київ шкодує, щоб бою на вулицях столиці України уникнути...

Повезуть базарні відомості по хатах, вітальнях, по салонах. Складають міцну громадську опінію, якої не годні перекинути ані гетьманська преса, ані бадьорий вигляд гетьманського війська. Може тому, що він занадто вже бадьорий.

Гетьманські старшини їздять на візниках по-двоє, по-троє, наповнюють ресторани, кав'ярні, кіно, театри... Скрізь музика, скрізь лється вино, чути жіночий регіт.

Дивними, „хатніми“ здаються постріли гармати, що звідкись лунають... Ніхто не звертає на них уваги...

Гімназисти, реалісти в формі ходять з перекинутими через плече рушницями, випинають колесом груди... Говорять про варту, про позиції, палють цигарки й пускають дим не в рукав, як звикли до цього, а просто в небо. Всі змобілізовані і, здається, нікого нікуди не посилають...

— А таки прийде Петлюра... — тихенько балакає двоє...

— Авжеж прийде...

— Що-ж будемо робити?

— Хі, хі, хі... щось будемо...

— Тавжеж, щось будемо... хо-хо-хо.

- Це так „мобілізовані“ українці розмовляють.
Інакше російські офіцери.
- Какає там Петлюра!
- Вся Україна, говорять, поднялась...
- Какає Україна — Малоросія!..
- Пусть Малоросія, а только скверно, брат, выходит.
- Чево скверно? В штабе говорили — пять новых полков послали...
- Да в ту же ночь половина на ту сторону передалась, а половина никуда не годится, назад прибежала...
- Да что ты?..
- Ей-богу.
- Вот подлецы!..
- Подлецы то они подлецы. Ну, а ты сам, почему не на фронте, а тут в кафе с бабами?
- Ну... я, брат, другое дело. Я в штабе...
- Всі кадрові офіцери попали в штаб. А всі штабні тиняються без діла, сидять по кав'ярнях...
- Боже царя храни! — несеться то з одного, то з другого ресторану.
- Шапку долой, хохлацкая образина!.. Пей за единую, неделимую.
- Сам бачив, що тут він, — розпинається на вулиці якийсь цивільний перед юрбою обідраних „захисників фронту“: — в палаці сьогодні парад юнаків приймав, дякував за службу такою чистою українською мовою. Ще юнаки йому „слава“ кричали...
- А чому-ж так кажуть, що він в мішку з картошкою, що німці вивозили, втік.
- Та хто-ж це міг бачити? Подумайте тільки: хіба хто таке міг бачити? Що він в кожний мішок заглядав, розв'язував? Ось на параді його можна було бачити, я й бачив...
- А може то й не він був, а хтось другий?
- Як же то не він? Отак я стояв, а так як ви, вибачайте, він. У чорній черкесці, срібна шабля, з чингалом... Та ось юнак іде... Спинають юнака, розпитують.
- Так... приймав парад... Блідий такий був, усі помітили... голос тримтів від піднесення...
- З перепоею!..
- Або з переляку!..
- Затни пащеку! — гримає юнкер...
- Сам затни... Коли він такий хоробрий, чому на позиції не виїде, козакам не покажется?... Аджеж за нього вмирають... ґ
- Подумаєш, і справді „вмирають“... Всі тікають...
- Тікають... по три дні не ївши... А чому-ж ви фронту не держите, коли другі тікають?
- А хто-ж тоді гетьмана захищати буде? хто порядок підтримуватиме?..
- Теж защитники... Від кого захищати? Гетьмана від народу захищати. На біса кому такий гетьман здався, що його треба захищати від народу, що його обрав?

— Та хіба народ його вибирав? Пани обрали, а народ виходить по-старому: торговала кирпичом, а осталась не при чем.

В центрі міста явка директорії.

Поважно сидить старий громадський діяч. Слухає, що йому говорять... Діла серйозні — майбутній кабінет міністрів намічують. Треба й того не забути, цього нагородити. Де-ж таки — стільки, бідолаха, неприємностей мав.

Похмуро дивляться гострі, розумні очі... чомусь не радує передчуття близької перемоги.

— Не надовго це буде... — ділиться він своїми міркуваннями: — Тут головне, курс правильний взяти треба. Бачив я робітників... Зубами клацають від злості. Ще гетьмана не скинули, а вони вже й під директорію копають.

— Видушимо... — зухвало говорить молодий ще чоловік з тупим обличчям: — Слово чести, видушимо... Якби мене призначили за отамана міста, я-б... слово чести...

— Ви так і передайте директорії, — поважно звертається старий до одного з юнаків: — що вже тепер треба негайно вживати заходів. Настрій робітників дуже непевний. Маю відомості, що з арсеналу що-дня вивозять винтовки, запасуються набоями... Більшовики працюють, рук не покладаючи...

На окраїнах, в робітничих кварталах все припишло. Пройдуть двоє, кинуть один одному виразний погляд і підуть далі. Де-не-де на ріжках патрулі стоять удень. Зате падають сутінки — й всі вони зникають: — небезпечно. Тоді збираються купками робітники, новини оповідають, радяться...

— Не Петлюру, своїх чекати будемо...

— Проженем гетьмана, не помилуємо й Петлюри...

— Як ми його помилуємо, він нас не помилує.

— Авжеж не помилує.

Небезпечно ходити по вулицях. Трапляється, що когось з знайомих стрінеш, з тих, що ще місяць тому за два квартали обійшов би. А тепер... спинимося, поздоровкаємося, поговоримо й тихенько розійдемося. Нікого вже не спокушає нагорода, не вірять, що пощастить її одержати. Та й те сказати: сьогодні нагороду дістанеш, а завтра головою заплатиш... рошоту немає.

Ходимо з Максимом, прислухаємось, придивляємось. В усі щілини Максим пролазить, все його око бистре, вухо тонке підхоплює.

— А здорово працює петлюрівська розвідка, — робить він висновок: — кому-кому, а нам в першу чергу сипати почне... я вже бачу... Кажуть, що наших хлопців і до Києва не допустять... А, Сашко?

— Думаю, що не допустять...

— Що-ж буде?

— Почекаємо... побачимо...

*

З вечора, з Демієвки, з Звіринця, з Поста Волинського потяглися поодинокі постаті, або й цілі групки по 3 — 4... „захисники фронту"... Серед вулиці кидали зброю, набої й розходилися по хатах. Цілу ніч

ішли. А рано на базарі дядьки оповідали, що петлюрівське військо готується до вступу.

Цілий день тріщали автомобілі, роз'їздили по місту грузовики, одвозячи на вокзал військове майно.

Враз зникли всі офіцери й військові.

Кавказького виду чоловіки, озброєні до зубів, позаймали пости... Це міська дума зорганізувала тимчасовий комітет громадської безпеки.

Вдень стало відомо, що ясновельможний гетьман втік в невідомому напрямі. Ввечері вступив передовий загін, а на другий день урочисто вступала директорія.

Повні вулиці святочної юрби. Скрізь жовто-блакитні прапори, ганки обвішано килимами, портретами Шевченка.

— Ще не вмерла Україна...— гукають.

— Слава... Слава...

Проходить кіннота.

Молоді, вродливі обличчя. Привітна осмішка у всіх на устах грає. Селянські діти вступають, думають, що боротьбу закінчили. А може й не думають? Може просто очманіли від юрби, від овацій? Може п'ють молодими грудьми отруйний напій кривавої слави, й туман цієї слави одганяє думки про майбутнє?

Квітками закидають, руками, хустками махають...

Пройшла кіннота.

За нею суне піхота — січові стрільці. Струнки, високі, в чорних шинелях, в залізних касках.

— Слава січовикам!..— гукає юрба.

— Слава, слава!

Коливаються жовто-блакитні прапори, блищать очі.

— Де-ж він, мій голубчик?— шепоче старенька бабуся:— Дайте мені його, голубчика, подивитися. Царя не дав господь побачити, то може хоч на нього сподобить милосердий поглянути...

— Дивись, бабка, дивись...

— Та де-ж він, мої рідні?

Шикуються військо на Софіївському майдані, біля пам'ятника Богдана Хмельницького.

Білі, червоні квіти мигтять у повітрі, голосніші вигуки.

Коли враз задзвонили в усі дзвони. Одчинилася широка брама Софії, з корогвами, з співами вийшло духовенство в золотих ризах... голосніш загула юрба. На майдан в процвітанні автомобілях в'їхала директорія, а серед неї „сам“ батько Петлюра, стоячи, кланявся на всі боки...

Ентузіазм охоплює юрбу. У всіх радісні обличчя, як на великдень, всі гучними криками вітають „батька“. Наче забули про тих, хто м'язистими руками прогнав офіцерню, що гранила бруковані вулиці Києва. Йй, цій юрбі, треба було „героя“, вона й увінчала лавровим вінком постать, що фактично значіння в повстанні проти гетьмана не мала, постать, висунену випадково наперед.

Механичний осередок, прапор, до якого стягаються сили, зробила юрба своїм героєм.

Радісні, святочні обличчя і серед них жодного обличчя робітника.

— Дивись,— підштовхує мене Максим:— Пізнаєш?

За автомобілем Петлюри група кінноти на добірних конях, в жупанах, сивих шапках, з кулеметними стрічками через плече, всі уквітчані жовто-блакитними стрічками й кокардами.

Це почесна варта директорії, з „найвірніших“ старшин. Серед них вирає прекрасним буланим конем кремезний чолов'яга, в чорній черкесці, в шапці з червоним верхом. Обличчя бліде, штучно-суворе... Рукою він стримує коня, а острогами тихенько лоскоче йому боки. Гарячий кінь перебирає ногами, гризе вудила, робить спробу стати дибки, а їздець робить вигляд, ніби заспокоює його.

І кінь і їздець притягають погляди юрби. Їздець почуває це, й ще більш грає конем.

— Пізнаєш? — шепоче Максим.

Кінь кинувся вбік, на юрбу... Юрба одступилася... Їздець підвів очі й мя зустрілися поглядами.

— Тарас Сухий!

Злісно дивиться Тарас. Підводить нагая й грозить у наш бік.

— Ще зустрінемося!.. — мурчить Максим: ще справа не скінчена...

— Слава, слава!.. покриває юрба Максимові слова. Підхоплює й несе нас все далі й далі, слідом за автомобілем батька Петлюри.

Цілий день я блукаю по місті.

Цілий день дивлюся на січовиків, на петлюрівців, на натовп...

Тарас Сухий тут, значить, і Гануся десь мусить бути.

— Що вона хотіла мені сказати тої пам'ятної ночі? Бронка знала, та не встигла сказати... В могилу понесла Ганусину тайну. Чи я коли дізнаюся про неї?

Пекуче бажання довідатися, про що Гануся хотіла тоді сказати, опановує мене.

Неясна надія, що мусить щось статися, жене мене все вперед і вперед. Деякі жіночі постаті звертають на себе увагу. Я наганяю їх, заглядаю в обличчя й відхожу розчарований...

Спустилися сутінки. В брамах стояли люди в убраннях робітників і про щось жваво розмовляли.

— Тепер, брат, держись... це почище гетьмана буде...

Я блукав по вулицях, як мені здавалося, без жодної мети і що-хвилини напружено чекав чогось.

І ніч я провів тривожно.

Рано прийшов Максим. Вигляд у нього похмурий...

— Старається твій приятель... отой провокатор... бандист...

— А хіба що? — спитав я, почувуючи, що великого інтересу його слова у мене не викликають...

— Вчора вже з третьої години почав арешти... Почище гайдамаків старається... По зубах наганями били, нагаями частували.

Мені пригадалися уривки з вчорашніх розмов.

— Він? — спитав я, позіхаючи.

— Він, стерво... Їздить на автомобілі й хапає. Я, каже, цю більшовицьку сволоту раніше своїм чоботом розчавлю, аніж вона голову підійме. Сам його бачив, та й люди розказують. А сьогодні

вночі, кажуть, одного робітника знайшли повішаного на лихтарі Бандісти... Максим з пересердя аж сплюнув:— Я так думаю, що він до нас з тобою добирається.

— Ти думаєш?— спитав я й знову відчув, як це мало мене тепер цікавить...

— А ти думаєш ні? Ще на отих зборах ти йому сала за шкуру залив. Вже цього він тобі не подарує... А потім він же... з твоєю дівчиною одружився. Ну, а вона, як я розумію, теж зуба на тебе має. Не знаю вже, чим ти їй дошкулив... Певне, й чоловіка під'юже. А така все може зробити, як схоче...

Я думаю про те, що Максим почасти має рацію. Дійсно, така, як Гануся, багато чого може зробити, якщо схоче. Де-ж вона? Хоч-би довідатися, чого вона хоче.

— Знаєш, Сашко, я думаю, нам тут немає чого сидіти. Ми свою справу зробили. Пора й до хлопців. А то їх до Києва не пустили — не знають, що робити.

— Почекаймо, Максиме... Адже-ж і ми ще нічого не знаємо.

— Чого чекати: щоб той низькобровий на лихтар повісив?

— Та треба ж інформацій дождати...

— То я й діжду, а ти їдь...

Я не хочу їхати. Я пояснюю Максимові, що хочу після лісу надихатися повітрям міста, хочу стряхнутися, бо я-ж таки здичавів...

Максимові не подобаються мої речі. Але я проти здорового розсудку, не дивлючись на картання Максима, залишаюся в Києві.

Я хожу з кав'ярні до кав'ярні, обхожу всі ресторани... І весь час напружено чекаю... Вже вечір надходить. Яскраво світять електричні лихтарі на вулицях, сновігають санки, автомобілі. І раптом мені здалося, що в одному з автомобілів промайнуло знайоме лице. Строгі класичні риси жіночого обличчя, трохи скуйовджені чорні коси, що вибилися з-під сивої шапки, поруч високого стрункого січовика.

— Гануся?! Чи я знову помилився...

Автомобіль під'їхав до театру, залитого сяйвом електричних сонців. Дві постаті легко вистригнули з нього, біля входу на хвилину затрималися, певне показували квитки й сховалися за шкляними дверима.— Вона — Гануся...

Я підхожу до каси.

— Покинь, Сашко,— умовляє мене Максим, що цілий день ходить тінню за мною:— Аджеж тут як удень видко. Ще пізнає хто.

— Не пізнають!..— весело відповідаю я.

— Положим, що вигляд у нас не той, не лісовий — погоджується Максим, оглядаючи наші елегантські пальто. Але дивись... з вікон театру нас як на долоні видно. Хоч-би коміра наставив.

— Ну і що-ж, що видно?—ще веселіше відповідаю я:— Ми в самий театр підемо.

— Ну, ну...— бурчить Максим, і я ніяк не розберу, іронія чи щось інше вчувається в його словах:

— Тільки дивись, як що трапиться, я не винуватий...

— Знаєш, Максиме, роздратовано звертаюсь я до нього: як у тебе такий настрій, то йшов-би ти краще додому спати. А я хочу музики послухати.

— То й я хочу,— сердито мимрить Максим, і ми стаємо в чергу до каси.

Мені трохи ніяково перед Максимом, але я мовчки дивлюся йому в спину. Поволі посувається черга. Ось вже тільки два чоловіка перед нами. Я вже поліз рукою до кешені витягнути гаманця, коли раптом виростає перед нами висока постать. Підходить до Максима й бере його під руку.

— На хвилинку, добродію.— Одводить його на два кроки.

— Ви — Кравчук? — питає його тихенько невідомий.

— Трохи помилилися, добродію,— одповідає Максим і своєю широкою спиною старається захвати мене від співбесідника.

Я бачу, як обличчя невідомого кривиться в осмішку.

— Не смію настоювати,— насмішкуваго говорить він:— Але це однаково. Можете не називати себе.

І ще тихше додає, так тихо, що я скорше догадуюся з руху його вуст, ніж з голосу:— Коли у вас єсть підстави, що роблять для вас неприємною зустріч з комендатурою, раю вам не ходити до театру... буде перевірка документів — облава... Та й п'єса нецікава... Бувайте здоровенькі...— він легкою ходою одходить вбік.

— З викрутасами об'яснив,— розводить руками Максим,— але доволі зрозуміло. Виходить, Сашко, що музики вже в лісі послухаємо.

Я не хочу слухати музику в лісі... Взагалі, зараз я не хочу в ліс... Мене вабить місто, вулиці, театри, музика... Я хочу слухати її тут, в театрі... І не стільки слухати, як бачити... Не п'єсу... ні...

Та Максим не чує мене. Майже силоміць одводить мене од театру й веде на квартиру.

Поки Максим оповідає нашому господареві про „чудний випадок“, я читаю листа, одержаного від товаришів. Інформація про загальний стан і пропозиція негайно повернутися до свого загону.

Максим не може сховати свого задоволення. Він погано себе почуває в місті, серед бандитів...

А я? Я просто схиляюся перед покликом, перед наказом.

Невесело, порожньо на душі....

Думаю: я міг її побачити, міг говорити. І не бачив, не говорив... Не довідався, про що вона мені хотіла сказати тоді...

— Чи доведеться ще побачити? Чи довідаюсь колись? — думав я, простуючи з Максимом по темних вулицях околиць Київа, обминаючи патрулі...

— Мабуть вже ніколи...— шепотів мені якийсь голос.

Темна ніч здавалася ще темнішою, після яскравого світла міста... після проміня надії, що спалахнув на мить сліпучим сяєвом і враз загас...

Назустріч невідомому йшли ми з Максимом, як не раз ходили... І тільки в голові манячила настирливо думка:

— Не побачу вже ніколи.

*

Як тяжкий сон, промайнули і часи Директорії. Ми стали при владі.

Але, як море після бурі ще довго не може заспокоїтися, ще довго ходять високі вали, так і селянство України лавами кидалося з одного до другого боку.

Терпило, Зелений, Струк, Соколовський, інші „батьки“ ще билися: хто за „Народню Республіку“, хто просто так. В Холоднім Яру збиралися на „з'їзд“ повстанці, щоб оголосити „четвертий український інтернаціонал“.

„Хай живе Радянська влада, але без комуністів“, — написано було на їхніх прапорах.

А ми повісили на стіни рушниці, розбрелися по різних установах. Та часом доводилося знову братися до зброї, одбивати наскок якогось „батька“ ...

Часто-часто ми зустрічалися з Максимом.

В шкурятній куртці, з замученим обличчям, він годинами просиджував у мене, мовчки дивлючись у стінку й думаючи про щось. Потім зривався з місця, стискував руку і йшов.

Тепер він командував одним з загонів для боротьби з бандитизмом.

— Хороші серед цих бандистів часом люди трапляються, — говорив він. Одважні, сміливі, навіть чесні є. Ну, конечно, в запалі... там у кого батька вбили, кому хату спалили... Простити не можуть... не понімають... А тут, конечно, куркульня, пани... У них своя вовча думка... попи автокефалісти теж розпалюють... Кажуть, що ми проти України... Не признають... ну йдуть за ними... Та ось я тобі колись покажу...

Ми працювали в губерському місті.

Стояли гарячі липневі дні. В повітрі було тихо й спокійно... Природа відпочивала від недавніх бур...

Але по місту була розлита тривога. Вона неслася з центру, звідти, де колючим дротом було обнесено подвір'я, де стояли вартові з похмурими обличчями, де кам'яні стіни ховали в своїх підвалах за залізними ґратами страшну таємницю.

Купка людей біля комендатури. Все більше жінки. Страшна тривога, смертельна туга на їх обличчях. Тут і з точеними обличчями дівчата й літні молодіці в темних хустках... дочки, дружини й матері тих, хто тепер за ґратами. Кілька лобатих, довговусих чоловіків в мережаних та вигаптуваних сорочках... Тут і старенька бабуся з села, яку підтримує під руку сивий дідок.

Хреститься бабуся... Лагідними очима дивиться на всіх дідок.

— Синочки тут у мене... двоє... — оповідає він: — Прийшли — забрали... А вони ні сном, а ні духом... Старший в -осени женитися збирався, до хазяйства стати... Меншенький теж біля нашого господарства порався. Тільки пішов худобу напувати, а тут його й забрано... Я й кажу бабі: „Хіба - ж вони злодії... Поїдьмо, об'яснімо“... Третій день дожидаємо... Ще слідство кажуть, не закінчене. Я їм, дійствительно... харчів привіз... що - дня ось ношу гаряченького... Твій син, кажуть, — до постановку входив... Я, кажу, брехня... у нас такого за двадцять верстов близько й чути не було... А вони: іди, каже, дед, ти нічево не понімаєш... Може я і не понімаю. Але якби це й правда, що, скажемо, раз зайшов до того постановку, хай йому цур, то невже за це за ґрати садовити? Невже це гріх такий тяжкий?..

— Мовчіть, діду!.. краще буде... — суворо кидає йому чоловік у вишиваній сорочці.

— От і ви кажете: мовчіть. Я й мовчу...

— А скажіть, паночку, — звертається бабуся до довговусого: — Що тому буває, хто до постанкому ходив?

Двигають щелепи у довговусого, пронизують його очі бабуся і потім він одвертається вбік. І хто близько стоїть, стараються не зустрітися поглядами з бабусяю.

Зловісна тиша нависла. Що-хвилини збільшується напруженість, напруженість мовчання. Вчувається, що крики, зойк просяться... плач і сльози... та стримують себе люди.

Стукнули двері в комендатурі... З листом паперу вийшов чоловік з блідим суворим обличчям. з листом паперу. Кинулися ближче до нього, повитягали голови, щоб краще слухати... і знову тихо стало.

На автокефальній вдарив дзвін на вечерню...

Кілька рук підвелось: хрестяться... Кладуть хрести й дідок з бабусяю.

Щось вичитувати починає чоловік.

— Передачу приймають...

— Непийвода!

— Тут...

— Журбенко!..

— Ось де я...

Тиснуться ближче... Миготять в повітрі кошики, клуночки... І враз дикий пронизуватий крик... Жіночий крик...

Ще суворіше обличчя у чоловіка, що вичитує... Ще біліші стають точені обличчя.

— Ще вчора йому приносила...—чути шепіт. Ще вчора прийняли...

— Значить, сьогодні вночі...— починає молодиця й не докінчує.

— А мій, мій?!— шепоче стара жінка: О, господи, о, боже многомилостивий!.. Хутко, хутко хреститься... Застигли сльози на очах, з яких визирає море одчаю й надії.

З клунком повертає од дверей вусатий чоловік.

— Ну що? — запитує його другий, в якого вже прийняли передачу.

— Бачите!..— показує очима на клунок: — не прийняли.

— Може... перевели кудись... — після короткої павзи промовляє чоловік. Обличчя йому змінилося, голос непевний, тримтячий.

— Тоді-б так і сказали...

Очі усатого дивляться кудись угору... рукою він гладить свою шию...

— Перевели!..— нарешті голосно вимовляє він: — Іменно — перевели! Цілу Україну хутко переведуть... Ех!

Низько падає голова на груди... Непевною ходою відходить він.

Жіночий крик висить у повітрі. Когось одпоюють водою. Ось прожогом кидається якась жінка, закриваючи обличчя хусткою, за нею друга, третя. Більше заплаканих очей...

Сумно б'ють дзвони з автокефальної... Пустіє вулиця. Тільки дідок з бабусяю — стоять ще перед дверима.

Дідок забув надіти шапку, в руках у нього клунок з передачею.

— Чуєш, стара, сьогодні не прийняли... ходім.

— О... такої... А я-ж їм пиріжечків напекла, поки гаряченькі, то й їсти-б... Тепер посохнуть..Хоч-би спитав, коли приймуть...

— Та я питав...

— А вони що?

Мовчить старий... Потім через силу:

— А вони... нічого...

— То як же тепер?... — розгублено дивиться бабуся: — пиріжки посохнуть... Ну то що-ж воно буде?

Тримтять білі дідові уста...

— То й нічого... Ходім звідси... Ходім, стара... віку доживати. Стареча сльоза котиться по зморщеному обличчю.

— Ходім, може... завтра приймуть...

Спокійно заходить сонце за лісом. Спокійна, тиха природа. Зірка привітно замигтіла. А в місті тривога.

— Повстанком відкрили, — шепочуть обивателі: — Ще-б два дні, й край був-би більшовикам. Все вже готове було.

— Сорок чоловіка за одну ніч розстріляно.

— Всіх ватажків захопили...

— Та хто його зна: чи окошиться на цьому?

— О, господи, господи... — хрестяться обивателі.

Під лагідним світлом місяця біліють стіни міста.

Похмуро дивляться ліси... Щось ховають...

Багато людей не спить цієї ночі. Багато сліз лється.

Не спить і Максим. Він оповідає про Повстанком.

Страшний удар готувався для Радвлади. Величезну організацію викрили. Поміщики, офіцери керували справою. З закордоном, з Деникиним зв'язок держали. Добре, що пощастило своєчасно ліквідувати, а то були-б чимало лиха наробили: вже й час повстання був призначений.

— Оце тільки погано, що чимало селян в цю справу втягли... Є і не куркулі... Мало сознательні. Ех... скільки ще говорити та об'ясняти їм треба... А тут доводиться, замість слова, кулю йому в голову... А пани та попи на цьому стараються... Хочеш завтра на їх роботу поглянути?

Другого ранку зайшов до мене Максим і повів до автокефальної церкви.

Пахло ладаном, свічки перед іконами, українською мовою промовляв під молитви, українською мовою журливо відповідав йому хор.

Біля крилосу купка жінок в жалібних убраннях. Чорні, жовто-гарячі та блакитні стрічки на чоловіках, вишивані сорочки й українські спідниці на жінках.

І над всім цим наче нависла тінь вчорашнього, страшного...

Україна стародавня, Україна, про яку в піснях співають, з дівчатами, мов тополя, з парубками чорнобривими, з серцями козацькими.

Моляться.

Заворушилася юрба... Розступаються, дорогу дають... Це молода вдова. В позаторішню ніч її чоловіка, відомого діяча, розстріляно. Не дивляться ні на кого її очі, бліде, суворе її обличчя. Не помічає вона тієї поваги, з якою розступається перед нею юрба. Поваги до горя її великого, до чоловіка її, що в очах цієї юрби став мучеником, героєм.

Попик голосно промовляє слова молитви, чорні ризи нагадують про загальну жалобу. Ось він виходить на амвон й стає на коліна І всі стають на коліна. І враз тихо.

Це почалася молитва за Україну, за український нарід. Кожне слово її лунає по церкві. Як грудки землі, що кидають на труну дорогого небіжчика.

Зворушують серця тих, хто тут зібрався слова цієї молитви... На роз'ятрені душі падає вона, журбою сповита...

— Врятуй, боже, нашу Україну, врятуй нарід наш многострадальний, — шепочуть уста...

А попик читає. Тримтячим, надхненим голосом вимовляє він про тяжкі страждання народу українського, подібні до страждань улюбленого сина божого, він говорить про його тяжку хресну путь, подібну до шляху на Голгофу...

Чорна сукня молодої вдови красномовно й мовчазно страшно про це свідчить. Згадуються всі, кому ще вчора передачу носили і хто тепер невідомо де лежить, закривши навіки очі. Згадуються сльози матерів, горе дітей, безвісні могилки.

З тими, з постріляними з'єднують слова молитви.

Вище й вище підноситься голос попика. Тяжку журбу по тих, ого вже немає, викликає він і... не прощення, а ненависть до тих, то їх стратив. Рух проходить по церкві.

І раптом з чийось жіночих грудей виривається ридання. Здрігнулася юрба... Тяжкий стогін пронісся... З другого кутка хтось істерично схлипнув, ще, ще десь... Здається, ціла церква ридає.

Замовкли слова молитви. Застигла з простягнутими вгору руками фігура на колінах в чорній ризі...

Тільки плач. Зрошає він душі, як весняний дощик заоране поле...

Та що зросте на цьому полі? Хто жатиме ці сходи.

— Чуєш? бачиш?... — шепоче Максим: — Ось де працюють... ось де політпросвет... Ех!...

Закінчується служба.

Поважні й задумливі виходять люди... Не лагідні їх обличчя. Похмурі очі, блискавками кидають.

І раптом дві жіночі постаті...

— Гануся!

Сухим вогнем світять її очі... Чорна сукня щільно охоплює стрункий стан. Гордий, непримиренний вираз обличчя... Суворо-спокійно зустрічає вона мій погляд.

— Гануся! Ти... ви... що ви тут робите?

— А вам це до чого? — сухо відповідає за неї її компаньйонка, в якій я пізнаю її сестру.

— Гануся, — ще раз скрикую я.

Сестра нахилиється до неї, щось шепоче й тихенько відводить. Потім спиняється й говорить до мене:

— А ви що? Горем нашим прийшли милуватися? Чи може скривавленими руками сльози наші витерти хочете? Ми в жалобі... Але співчуття ворогів наших нам не треба. Прощайте.

— Андрій Галка, голова повстанкому — брат її, — шепоче мені Максим: — позавчора його розстріляно.

За гроші французьких та англійських капіталістів насадила на Київ з-за Дніпра Добровольча армія, а з Фастова сунулися галичани та петлюрівське військо.

І ще не встигли вийти з міста останні червоні частини, ще обоз Червоної армії гуркотів по вулицях столиці, коли почали рватися над нею ворожі шрапнелі.

Хто завтра вступить перший? Петлюра чи Деникин? Це питання хвилювало обивателів. Вже з вечора почали ладнатися до зустрічі. Забігали офіцерські дами, з садків почали викопувати скрині, витрушували убрання, чистили срібний посуд.

А ранком на Лук'янівці, Печерську вже деньчики в салдатських погонах наставляли самовари на порогах кухні, прожогом кидалися покоївки до крамнички за папіросами для барина. У відчинені вікна виглядали чоловічі фігури в розтібнутих сірих кітелях з ексельбантами, в золотих погонах...

На думській площі юрба... Зараз будуть зустрічати „героїв“... Потяглася з боку Васильківської кіннота. Затягнуті в австріяцькі мундири, добре вишикувані, їхали галичани, виграваючи кіньми.

Юрба кричить „Слава“, але доволі стримано.

Не подобається ця стриманість верхівцям.

Незадоволено вони дивляться; на іншу, гарячішу зустріч вони чекали.

— То не нарид, то вулиця нас зустрічає, — презирливо кидає старшина до одного з юрби, очевидно, старого свого знайомого.

За галичанами загони з правобережних українців.

Шикуються на площі.

А з Лютеранської з'являються перші лави деникинського офіцерського загону. Теж починають шикуватися.

— Уррра! уррра! — ревом проноситься по натовпу.

— Слава, — ріденько лунає біля січовиків.

Пильно дивимося ми з Максимом навкруги.

Бачимо, як над дверима думи високо піднявся й заколивався жовто-блакитний прапор.

— Слава!... слава... — гуде юрба.

— Слава! слава! — з усіх сил кричать два петлюрівських козаки, що повставали на стремена. В очах їм одбивається тріумф, що вони відчувають: український прапор над дверима думи... Значить, українська буде влада.

— Ще не вмерла Україна, — залунав спів з тисяч дужих козацьких грудей.

Але в той же час сотні рук простяглися до жовто-блакитного прапору. Заманячили в повітрі палиці, кулаки, залунала лайка. Похитнувся жовто-блакитний прапор і спустився долі.

Увірвалася пісня.

— Ганьба! — загули, закричали січовики: — Ганьба!

А на місці жовто-блакитного вже грає на сонці трьохкольоровий.

Здивовано дивляться козаки. Віри не ймуть власним очам, переглядаються... Прапора їх стоптано. Вони більшовиків гнали, з більшовиками бої вели, деникинці на готове прийшли, а тим часом...

— Наш прапор вгору! — кричить молодий козак. Запалали його очі, весь вигнувся наперед, кулак простягає: геть трьохкольниковий!

Наче слухняна його поклику заворушилася юрба і з криками „слава“ посунула до дверей думи. Крики, зойк... переходять в дикий рев... Хвилини й падає, немов скошена стеблина, трьохкольниковий прапор. Плавко, гордо піднісся в гору й високо над головами заколивався жовто-блакитний.

Огневицями світять очі козаків, щоки палають, кулаки стискаються. От тільки, що зі строю виступити не можна, а то-б самі до бійки пристзали. Може вперше доводиться їм бути за свідків, а юрбі за учасників боротьби.

І раптом з боку царської площі тріснув сухий постріл. Юрба кинулася в брами, за думу, в перевулки... Частина попадала, або посідала на землю.

Ще, ще постріл і над думою упевнено заманячив трьохкольниковий. І ніхто вже не простягає руки, щоб його зірвати... Жовто-блакитний лежить на бруку. Ось перші лави загону, звідки пролунали постріли, наблизилися до нього. Ось офіцерський чобіт наступив на нього...

Стоять козаки... дивляться... власним очам віри не ймуть.

Прорізала повітря команда — повертати назад.

— Як повертати? — світиться здивування й протест в очах козаків. Уступити? Так... без бою?... Витягнулися їх постаті, напружилися... Пригнулися до лук своїх сідел... наче тигр до стрибка приготувався... Сурмить сурмач... Настирливо... Сурмить, команду повторює. Прядуть вухами слухняні коні...

Глянули в вічі один одному нерозуміючими, розгубленими очима, махнули рукою:

— Ех!.. — і одразу похнюпилися...

— Геть з клятого міста!

Стукотять гармати, цокають копита коней по брукованих вулицях... Тягнуться геть петлюрівські частини до Берестейського шоссе. Швидче звідси!

Звалилося колесо з гармати.

— Спинятися не треба!.. Хутчій!..

Наче від ворога, що на плечі насадає, тікають петлюрівські частини.

Від кого? Чи не від тих киян, яких від національної неволі, від більшовиків звільняти йшли? Чи не від власного розчарування? Виходить, значить, що не за визволення з національної неволі, а за щось инше проливали вони свою кров. За що-ж? За трьохкольниковий прапор, що в'ється над думою?

*

На базар ще не долетіла чутка про події на Думській площі. Перекупки, чоловіки на возах ще переживають передостанні новини, вражіннями ранку діляться.

— Виходить, значить, прогнали таки більшовиків.

— Хто прогнав, не чули?

— А хто? Звісно, добра армія.

— А не Петлюра?

— Ну... і Петлюра теж...

— А скажіть, чому вона добрая, та армія? — питає один з чоловіків. І чи то вона сама себе так називає, чи може люди її так охрестили? А як люди, то за що?

— Бо для народу вона таки дійсно добрая... — пояснює якийсь чоловік в галіфе з червоними кантами.

— Для народу? — перепитує чоловік: — А може для панів?

Чути крики „ура!“

Кілька генералів на прекрасних конях... позаду варта...

— „Сам“ їде, місто оглядає... — проноситься по юрбі.

— Де там „сам“... Це його генерали...

— Ура! ура!

В повітря летять шапки, квіти...

Назустріч кавалькаді з-за рогу виринає елегантський екіпаж. Тисячні рисаки, кучер — сажень в плечах... Гарно одягнена жінка з двома кавалерами сидить в ньому.

— Диви!.. Відколи такого не бачили... Я думав, що такі вже давно перевелись, а вони... — резонує дядько з возу.

— Десь мабуть в бесті свого часу дожидали... ну й дождали — одповідає йому другий.

— Та це-ж наша графиня!.. голосно вигукує якась молодиця: — Ось і синочки її обидва... Які красуні...

— Еге!.. красуні... Добре пам'ятаю, як вони козаків викликали, для порядку на стайні людей пороли... Либонь і року немає...

На обличчю у графині з'являється радісна осмішка. Помолодшало немолоде обличчя... Затягнута в білу рукавичку рука замахала білою хусткою в напрямі до генералів. Спинилася кавалькада. Оточили генерали мальовничою групою екіпаж, зазвучали незнайомі на невідомій мові слова.

— Німці, мабуть, — рішає хтось з юрби: переодягнені...

— Та це-ж, кажу, наша графиня...

— Ех, ви!.. — презирливо звертається до них чоловік з червоними кантами: це просто наші такі пани, говорять між собою, як усі благородні пани, по-французькому.

— Диви, диви!.. — руку їй цілують...

— Оце так!.. Найбільші генерали руку цілують... — дивується голосно дідок.

— Одне слово, добрая армія... — хмикає під носа дядько...

Наближається маніфестація. Трьохкольникові прапори, жінки в яскравих убраннях... чоловіки в кокардах, у багатьох з них вже з'явилися наплечні знаки: судові, інженерські.

— Ура! ура!.. — гукають.

— Кому це вони ура кричать? Графині, чи енералам? — дивується молодиця.

— Свободі радуються... — повчаючи пояснює галіфе з кантами.

— Еге-ж!.. — іронічно підтверджує чоловік в убранні робітника: свободі руки цілувати...

— Кому цілувати? — не розуміє молодиця.

— Та вже-ж бачили кому... не вам в кожному разі, гражданка...

— А ви - б, господін хороший, — звертається до нього галіфе: —
лучше було - б, якби забули про такі вираження, вроді гражданка...
І вопче лучше - б не виражалися!

— Ну, конечно, — відповідає робітник: Добра армія в два щота
выведе всяке гражданство!

— А ви чого на добру армію? Що вона вам зробила? Комуністи
були лучші?

— Та ті вже рук не цілували тим, хто нашого брата поліцією
травив.

— Якого вашого брата?

— Нашого, — трудящого! не вас.

— Кого не нас? — наседає галіфе.

— Одвжжітьс од мене...

— Та й справді, чого присікалися до чоловіка: адже - ж він вам
нічого... — пробує заступитися молодиця, але галіфе не зважає на неї.

— Кого це нас? га? Я тебе питаю, кого це нас? Говори... ко-
муніст проклятий... — починає вже кричати галіфе...

Збирається юрба... Частина з маніфестації прямує до них.

— Говори немедленно, кого це нас? — на всю горлянку кричить
галіфе.

Обличчя робітникові трохи зблідло... Очі засвітилися, руки сту-
лилися в кулаки...

— Ти думаєш, тебе тут ніхто не знає? — упівголос відповідає
він: — а хто жандарем на станції служив?

Непокійно забігали очі в жандаря... Він на момент пірнув погля-
дом в юрбу, потім глянув на трьохкольникові прапори маніфестації, що
вже наблизилася, на генералів... і раптом очі йому засвітилися вогнем
хижака.

— Я за царя й родину служив, а тепер за добрую армію!.. А ти
думаєш, я нічого не знаю із твоїх вираженієв... комуніст про-
клятий?

Густішає натовп.

— Що таке? — питають в задніх рядах.

— Ти думаєш, я тібя не знаю, кто ти єсть? — Галіфе хапає
робітника за комір.

— Залиш — пробує випростатися робітник. Та не так то легко
видертися з дужої руки жандаря.

І враз обличчя робітника змінилося. В очах відбилася свідомість
чогось страшного, що ось - ось зараз мусить скоїтися. Уста зблідли й
затримтіли...

— Та заступітьс - ж хто - небудь!.. — хрипко звертається він: —
що - ж ви, не люди?.. Товариші... гукає він...

— Ага... ось коли попався... — Рука жандаря міцніше впива-
ється в комір: — товаришів згадав... Чекіст проклятий!..

— Чекіста вловили!.. — іскрою проноситься по товпі...

— Чекіста вловили!.. — безглуздо осміхається якийсь парубок...

Два гімназиста з гарно одягнуеною жінкою пробиваються крізь юрбу.

— Давайте нам його... чекіста...

— Я не чекіст! — пробує говорити робітник: товариші... — голос
його переривається...

— Ааа, — кричить юрба.

Десятки, сотні людей кидаються на нього. Махають в повітрі жіночі парасолі, чується вереск, дикий, хижий, що переривається окремими вигуками...

— Бий чекіста... бий падлюку...

— Сволоч... сволоч... верещить літня жінка в модному капелюсі, з букетом квіток в руках, топаючи несамовито ногами. Дайте мені його... я йому очі повиймаю, я йому жили повимотую... Сволоч... Комуністична сволоч...

Всього кроків на сорок стоїть панський екіпаж, оточений генералами з почесною вартою... Графиня стає на ноги й дивиться крізь золоту лорнетку. Обличчя її не виявляє жалю... По голосних криках вона розуміє, в чім справа: розправляються з чекістом.

— Тяжка, але заслужена кара... — нарешті вимовляє вона. Ніздрі їй роздуваються, вона наче втягує з насолодою повітря, з якого несеться верещання жіночих голосів, стогін, удари по м'якому...

— Я думаю, — звертається вона до генералів: — наш добрий нарід прекрасно сам справиться з своїми ворогами... не треба тільки йому заважати.

А юрба, наче живий клубок, наче купа хробаків, ворушиться на одному місці. Ось дехто вже починає видиратися з натовпу.

Красно одягнена жінка через силу проштовхується. Рукави її жакета розідрані, капелюха немає, волосся скуйовджене. В руках у неї парасоля зі скривавленим кінчиком. Вираз нелюдської пожадливої жорстокості застиг в куточках її напіврозчиненого рота, заховався в великих нетямущих очах... вона хитається...

— Ура, добра армія!.. — хрипко кричить вона: — Я йому в око, в око... парасолею проткнула чекістське око, щоб знав...

Піна вкриває її уста... очі божевільні...

І де не глянеш — скрізь той же вираз божевілля на обличчях, скрізь дикі вигуки:

— Ура, добра армія!..

Лежить в куряві майдану грудка пошматованого людського м'яса, що за кілька хвилин була ще людиною...

Оглядаючись на неї, тікають дядьки до своїх возів, хрестяться...

— Чоловіка убили...

— Хто?

— Пани убили, тут... на генеральських очах.

— Защо?

Немає відповіді. Неспокійно дивляться очі на всі боки: чи не підслухав хто, чи не помітив захищеної думки.

*

Валками потяглися вози з непроданими овочами, борошном... Поганяють дядьки своїх коників...

При виїзді з міста збилися до купи, застопорилися, змішалися з петлюрівськими частинами, що відступають.

Висипали люди з хат, поставали на брамах, гомонять, шумлять, як ліс од вітру...

Це робітники, жінки їх, діти.

Суворо-насмішкувато дивляться вони на петлюрців:

— Скатертю дорожка!

Ідуть петлюрці мовчки, не дивляться в боки: соромно чомусь.

— Чому так хутко, пани, поспішаєте? — виринає з купки людей, що стоїть біля брами, чийсь глузливий голос: — Мало погостювали... мало. Чи, бува, доброї армії не злякалися?

Не дивляться в боки січові стрільці... червоніють під грядом глузлих слів обличчя.

— Просимо: зостаньтеся! — запрошують з натовпу: — Сюди йшли непрохані від більшовиків рятувати, а тепер просимо — залишайтесь, від доброї армії земляків порятуйте!

— Радійте, паночки: тепер ваша добра армія нас, робітників беззбройних, на вулицях вбиває.

— Коли вас добра армія просила, ви йшли, тепер ми просимо — визволяйте...

— Хіба не до смаку вам, паночки, з нами компанію водити?

— Спасибі вам — визволителі!..

— Ідіть скорше... — несеться з другої купки: — не затримуйтеся, панове визволителі... а то добра армія нажене — шомполів дасть...

Дала вже...

— Та ми ще допоможемо...

— Щоб не визволяли...

— Зрадники...

Прорвався застій... рушили... Стукнули сотні закаблуків по шоссі, густіша стала курява.

— Добре їм деникинці нашкипидарили... Тепер мабуть аж в Кам'янці спиняться, як пекти перестане.

— Хо, хо, хо!..

— Визволителі.

— Ха, ха, ха!..

— Скільки від Деникина дістали, щоб робітників бити?

— Сховайте ті гроші, бо ще вкрадуть...

Неначе схиляються голови січовиків.

Лише один не витерпів... Виступив з лави й прожогом кинувся до юрби, звідки сипалися насмішки.

Грізно дивляться його очі. Сказати щось хоче, та слів не знаходить. В безсилій злості переводить він погляд з одного обличчя на друге... Скрізь холодні, насмішкуваті, недобррозичливі обличчя, ні один погляд не спускається перед ним.

Раптом він виймає з пахви свого багнета й з усієї сили вганяє його край дороги біля стовбчка. Б'є закаблукою раз, другий... доки не зрівнявся він з землею.

— Я за ним ще вернуся! — хрипким голосом кидає він до юрби.

— Я за ним ще прийду! — ще раз обертається він, наздоганяючи своїх і погрожуючи кулаком.

— Тоді вже наша влада буде! — кричить йому Максим: а ми, братішка, з бандістами не знаємося... не пустимо...

— Не буде вашої влади! — істерично викрикує чийсь голос з автомобіля, що враз спинився.

— Не буде більшовицької, а ні деникинської... буде наша — влада Української Народньої Республіки... — несамовито кричить з автомобіля молодий юнак.

Саме проти нас стоїть автомобіль з юнаком. Я дивлюся на його обличчя... З ним ще троє... Один, у касці січових стрільців, обернувся на другий бік.

— Мітюжок... — іронічно вигукує хтось: — Не треба! чули вже!!.

— Хай живе народня республіка! — гукає юнак.

В руках його з'являється жовтоблакитний прапор.

— Трясьця на твою республіку!.. — голосно відповідає якась жінка в українській вишиваній сорочці: — Забирайся з нею під три чорти! Деникину на послугу твоя республіка!..

— Хай живе отаман Петлюра! — ще несамовитіше гукає юнак, вище підіймаючи прапора.

— Деникинська шлюха, польська курва твій Петлюра! — гукають з натовпу.

Грудки землі летять в автомобіль, в прапор, грудки мокрої грязюки.

Голова в січовій касці обернулася. Жіноче обличчя з чорними косами. Гнівним поглядом обводить вона натовп, і ми зустрічаємось очима.

— Гануся!

Червоною фарбою заливається Ганусине обличчя. Вона щось хоче сказати, але пущена чиеюсь рукою грудка грязюки забруджує їй обличчя.

Регіт, злобний, глузливий розлягається по натовпу.

— Гади! — кричить Гануся.

— Шлюха! Петлюрівську шлюху багном!.. — гуде юрба.

Гануся безпорадно закриває руками обличчя, наче дитина від тяжкої образи й опускається в автомобіль. Стукає мотор. Сморід бензину, дим... автомобіль рушає...

— Улю, лю, лю, ата, та, та, — несеться йому вслід.

Я бачу, як постаті в автомобілі обертаються. Мені здається, що обернулася до нас і залізна каска... витягнулася рука, блиснуло щось... Кілька сухих, коротких пострілів пролунало з автомобілю...

— Падлюки!.. — заревла юрба й кинулася навздогін. Але раптом спинилася.

З-за рогу вискочила кіннота... Деникинський роз'їзд...

Спинили коней... дивляться вслід останнім лавам петлюрівців...

— Здорово... — оскиряється донський козак, один з роз'їзду: Більшовиків, значить, прогнали... Петлюра сама втекла... Значить, тепер єсть освобождений город Киев, который мать городов русских...

І козак зухвало дивиться на юрбу.

— Ходім, Сашко, тягне мене Максим.

— А й справді ходім, — підтримує його один з товаришів: — Я тільки що з Хрещатика. Там юрба комуністів б'є.. Тепер по хатах треба пересидіти...

*

З міста доносилися музика, часом залітали вигуки людських голосів. То панство, що визволилося з-під більшовицької влади, справляло свій тріумф, мстилося за пережиті хвилини страху...

А з боку шосе не долітало жодного звуку. Мовчки, без пісень, хутко ступали січовики, похнюпивши голови. Тікала козацька старшина, тягнула за собою маси селянські. Об чім думали вони, чому голови позвішувалися на груди?

А з ними й Гануся. Як жива вона стояла перед очима. З войовничим виглядом, з гордими очима... залитим брудом обличчям і зблідлими від образливого слова устами.

Чи зрозуміла вона, що грудка грязюки була пущена рукою тих, про кого вона думала, що визволяє від ненависної більшовицької влади, що ганьблिवе слово сказали ті, від кого вона сподівалася на вдячність за визволення?

Чи зрозуміла вона це? Чи навчить це її чогось?

В місті гриміла музика... В місті справляло триумф переможне панство.

В робітничих кварталах на околицях панувала тиша. Не світілися вікна.

В тиші, в темноті, трудящі зустріли панське свято та готувалися до боротьби, нової боротьби за своє визволення.

І нікому не було діла до образи, нанесеної нерозумній жінці. Не викликала ця жінка ні в кому ні співчуття, а ні жалю.

Іде вона кудись в незнану далечинь... блукає манівцями.

Чи вийде колись на певний шлях?

З ворогами нашими, з моїми ворогами потонула вона в п'ятмі ночі, поринула в царство темряви.

— Чи вирине з нього? Чи піде колись з нами до світлого майбутнього?

По вулицях вже засновигали зловісні тіні. Запрацювала вже деникинська контр-розвідка. Думки про знущання, муки, смерть навівають ці тіні...

Але прогнати одну думку вони все - ж безсилі...

— Де вона, жінка з забрудженим обличчям і зблідлими від жаху образи устами? — Що на неї чекає?

*

Кілька років минуло. Небагато, здається, а так багато змінилося. Не раз за цей час я згадував за Ганусю, не раз думав, що не доведеться вже більш побачити.

Але... одного разу на сходах відбудованого великого будинку, залитого сяйвом електричного світла, переповненого молодю юрбою здорових, бадьорих, дужих, що світло й радісно дивляться в майбутнє, серед цієї юрби побачив я колись таке знайоме мені обличчя.

Це було на святі будівництва нового життя поновленої людськості. На святі молоді культури звільнених трудящих, де мовою українського селянина, українського робітника виголошувано слова волі, слова любови й братерства до всесвіту, де раділи з перших паростків української культури, що почала розвиватися під захистом червоного стягу робітничо - селянської влади.

Тут писалося нові сторінки книги життя, світлими фарбами замість тих, що позаливані були колись кров'ю. Кров'ю, що щедро лилася ніби то за право рідної культури, рідної мови...

І ніхто жодним словом не згадував про колишнє, про страшне минуле... Тільки Гануся своїм личком нагадала... викликала старі образи. Наче далеко десь заграла чарівна музика. Наче теплим вітром її донесло... і разом з нею тривогу.

— Ну? — питає Гануся й зовсім по-старому голосно сміється: — Раді, що побачили?

Чи радий я? Я не знаю. Так, здається, давно це було — остання наша зустріч. І стільки спогадів зворушилось. Пахнуло таємницею з гущавини лісової, застрекотіли в вухах кулемети, виплило біле обличчя Бронки, Данилова могила пригадалася... Чи радий я?

— Чого ви тут? — несподівано для себе питаю Ганусі.

— На вас подивитися... — В згуках Ганусиноного голосу прибавилися нові нотки... та й дзвіночок надтріснув.

Ми сходимо по широких сходах. Небо, як п'ять років назад, дивиться на нас своїми зорями. Із скверика долітають голоси й тихий регіт. Життя спокійно, безжурно тече, як хвилі великої річки в ясну погоду. І тільки Гануся з далекого минулого принесла з собою спогади про неспокій, боротьбу, про брязкіт заліза, кров і смерть.

— Чи радий я?..

Гануся нецеремонно бере мене під руку.

— Ну скажіть, чи згадували ви за мене.

— А ви як - би хотіли?

— Щоб згадували...

— Чому?

— Щоб нерівності уникнути: бо я вас частенько згадувала.

— Добром чи лихом?

Гануся скося дивиться на мене.

— Не будьте цікаві, бо й так вже скоро зістаритеся!

— Не буду...

— А кортить? — Гануся сміється й зазирає мені в вічі. Нові рухи... штучно омизливі... Видно наслідок нової засвоєної манери. Уся вона, здається, повита якоюсь таємницею.

— Чого ви тут? — знову мимоволі вилітає у мене.

— От неймовірний... Адже - ж я сказала — вас побачити!

— Звідки ви з'явилися?

— З минулого...

— Чого - ж вам треба?

— Забрати вас з собою.

— Куди?

— В минуле... хочете...

Я не хочу сказати — так, але чомусь не наслідуюсь відповісти — ні...

Поки вагаюся, Гануся сама вирішує справу.

— Спершу ми будемо їсти морожене...

— В минулому? — іронічно запитую я.

— Ні, в майбутньому, — обрізує Гануся й мрійно додає: — потім майбутнє перетвориться в дійсність, а дійсність в минуле.

Останні слова вона вимовляє в дверях кав'ярні.

— Ось перше перетворення вже одбулося, — говорить Гануся, ковтаючи морожене: — Те, що було майбутнім, стало дійсністю. Телер, коли хочете, помандруємо далі — назад.

— Яким же чином?

Гануся замислилася...

— Ви знаєте, ми всі, та й я... частенько робимо мандрівки в минуле... Доби нашого життя проходять в ньому, часто тільки минулим ми й живемо. А потім виліземо, глянемо... страшно стане... і знову назад до свого минулого... що вже ніколи-ніколи мабуть не вернеться...

— Хто це: ми всі?

Гануся не відповідає. Очі в неї стали задумливі, сумні... наче, справді, вона нічого не бачила, крім свого, милого їй, минулого...

— Це так легко... Треба тільки згадати якийсь момент з минулого... пригадати якесь слово, що промовляли, пригадати інтонацію й голосно проказати його, як колись... І тоді все виросте раптом перед очима, як було колись... і ті-ж самі почуття прокинуться й запанують над вами... Спробуйте... хочете?

Я не вірю в Ганусин спосіб... Але почуваю її глибоку віру в нього. Якось чудно ця віра починає впливати на мене... Але я не можу спинитися думками ні на одному моменті минулого, не можу пригадати жодного слова з минулого... все біжить в моїх спогадах, один образ змінюється другим, не можу зосередитися. Гануся притягає занадто багато уваги в дійсності, щоб я міг перенестися думками до минулого. Вона так змінилася, стала така неподібна на ту стару Ганусю, що я знав колись, на мою Ганусю. Омизливі нотки в голосі, нездоровий блискіт очей, занадто червоні уста, занадто елегантська сукня, замість звичайного убрання, що колись так пасувало Ганусі й, нарешті, що мені здається цілком неприродним,— напудрене обличчя...

Гануся, вичікуючи, дивиться на мене.

— Ех, ви!..—нарешті презирливо кидає вона:—Краще їжте морожене!

Від інтонації Ганусиною голосу мені стає трохи соромно. Мовчки я доїдаю морожене. Потім запалюю цигарку...

— Дайте й мені!..

Мабуть моє обличчя виявляє надзвичайне дивування.

— Вам?—неймовірно перепитую.

— Навчилася... не дивуйтесь...—кидає Гануся:—Та хіба тільки цього навчилася?...—виклик і сум вчулися мені в Ганусинім голосі...

— Чого ще?—хочеться мені запитати... я чую, що й Гануся чекає на це запитання й утримуюсь від нього. Напудрене обличчя, елегантська сукня, занадто червоні уста утримують мене. Я не знаю, що відповідь Гануся, але боюся її відповіді й не хочу її.

Проходять хвилини мовчанки... кожен думає своє... Коли раптом:

— Ну, а тепер скажи, Сашка, мене ти любиш?

Я здригаюся... я готовий розсердитися... Але Ганусин голос, такий знайомий мені, минулий й голос продовжує:

— Тільки орли дивляться просто на сонце. Тільки люди подібні до орлів дивляться просто правді в вічі. Колись я тебе вважала за орла... Скажи правду: любиш?

Як тихо стало в кав'ярні... Так тихо було, коли я п'ять років назад на це Ганусине запитання одповів — „ні“...

Ганусині очі — таємниця. Вона дивиться на мене, а я не знаю, кого вона бачить... Не знаю, чи чекає вона відповіді тепер, нині, чи може прислухається до голосів минулого?..

— Ну що? — м'ярко й нетерпляче вимовляє Гануся: — я чекаю...

Щось незрозуміле робиться зо мною. Давно забуте почуття підіймається з невідомої глибини, росте, опановує... Так яскраво пригадується незабутня ніч, я наново відчуваю пережите вже хитання, хочеться викреслити колись сказане ні. Я хочу щось сказати... сам не знаю, яке слово зараз зірветься з моїх уст...

А Гануся вже регоче... Тільки не радісний цей сміх...

— Злякалися?.. Не бійтеся... Це я просто пригадати вам хотіла... Ви не забули?..

— Ні... не забув...

Личко Ганусі засвітилося.

— Ви все пам'ятаєте... що тоді було?..

— Так... здається, все.

Очі Ганусі мрійно дивляться в далечінь... в далечінь минулого.

— Пам'ятаєте... я зустріла вас тоді на кладовищі... Це було так несподівано... А потім... Чому тоді ви не знали всього?..

— Чого, Ганусю?

Вона не чує.

— Я хотіла вам тоді все, все розказати. Мені здалося, що ви прийшли тоді, як світлий казковий принц, щоб вивести мене з темряви... я готова була йти за вами на край світу...

— І замість того ви прогнали мене.

— Через дрібничку, через випадок... В вашому погляді, в тоні вашого голосу, коли ви питали про цукроварню, мені вчулося, що ви прийшли не для мене, а для тієї... другої... що ви її кохаєте...

Захмарилося личко Ганусі.

— Як я потім гризлася... Якими довгими були ці хвилини до вечора, коли я наважилася ще раз прийти до вас... на хвилину... На таку хвилину, що вирішують долю цілого життя... Ну й вирішила... А я йшла до вас, щоб сказати, що піду з вами, тільки з вами...

— А як же чоловік, Ганусю?

На мить очі Ганусині блиснули гнівом і одразу потухли.

— Чоловік? — перепитує вона сумно: — Так, це правда... у мене був чоловік... Тарас Сухий... Але, коли я тоді йшла до вас, до Бронки... у мене ще чоловіка не було...

— Як? — майже скрикую я: — Адже - ж ви сказали, що прийшли повідомити мене про ваш шлюб...

— Так, я сказала... але... неправду... Що ви на мене так дивитесь?.. — Уста Ганусині кривляться в болісну осмішку: — не могла - ж я сказати вам, що люблю вас, що хочу йти за вами, коли побачила вас в обіймах другої... Я не знаю, чого я тоді хотіла... я хотіла зробити боляче й вам і... їй... А може ще сподівалася, що це непорозуміння... хотіла викликати вас на правду... ну і викликала... од вас довідалася, що ви любите... не мене, а другу...

Так і було... як оповідає Гануся... Я сам, ніхто інший, тоді відповів їй... вона запитала, а я сказав — ні... Випадок... каже Гануся...

Мені здається, хтось грізний, неблаганний прийшов... і дивиться на мене... суворо дивиться...

А Гануся оповідає.

Тяжкі то були часи для неї, перед тим, як ми зустрілися... Брата втратила, батька загубила... зневір'я до своїх почало рости... Бачила сваволю гетьманців, насильство гайдамаків, чула стогін трудящих... ясно ставало, що правда не на боці тих, з ким вона була... А Тарас не давав їй спокою. Він обсипав мене поклепами, дискредитував нашу справу; говорив про смертельну образу, що я йому наніс, присягався кров'ю змити її, надокучав їй своїм коханням і благав стати його дружиною... не дивлючись ні на що... А вона думала за мене... в мені шукала порятунку... За тим ішла до мене, шукаючи мене у Бронки і замість того довідалася, що... я люблю Бронку...

— Адже-ж збрехав я тоді!..— несамовитим шепотом виривається з моїх уст...

Знову болісна осмішка, що складається протягом довгих годин настирливої безпорадної думки, кривить Ганусині уста... Серце в'яне від Ганусиної осмішки.

— Так ось, тільки через цю брехню я пішла до Тараса й згодилася стати його дружиною...— Чуєте, Сашка? тільки через цю брехню...

Той неблаганний, що прийшов, здається, ще грізніше, ще суворіше дивиться на мене. Щось одповісти я мушу, але вуста німіють перед його грізним поглядом, перед болісною осмішкою Ганусі...

А вона оповідає... другого дня довідалася про нашу пригоду, думала, що й мене забито, перевірилася незабаром, що це вигадка... і так боялася, що я можу подумати, ніби то вона стала причиною нашої пригоди... Ця думка часами ставала страшнішою за саму смерть.

— Ви не думаете, що то я винна вашого провалу... і Брончиної смерті? А, Сашка, не думаете?

— Що ви, Ганусю...— поспішно відповідаю я.

Пильно дивиться на мене Гануся... важко дихає... нарешті:

— Ви можете зараз же арештувати, або убити мене... Я цього винна... Це я сказала Тарасові, де ви перебуваєте... Я сказала, що він може помститися, як колись хотів, може кров'ю змити образу. Він зараз же вискочив, потім повернувшись, з злісною радістю сказав, що вже помстився... Я зомліла... а він скористався з цього... дістав свою нагороду... забрудив мою душу й тіло.

Прості Ганусині слова, але жахом вони сповнюють душу... холодно, страшно стає.

А Гануся оповідає.

До всіх мук додався страх за моє життя. Кожна чутка за мене викликала злість Тарасову. І кожного разу, коли вона бачила на його обличчю радість, вона тримтіла від страху почути звістку про мене... Забрали Київ... Від Тараса вона знала, що я там... Тарас лютував... Одного разу вона побачила мене в вікно театру... З нею був петлюрівський старшина, закоханий в неї. Його вона благала попередити мене, він не хотів, одмовлявся... потім згодився... за нагороду. «Прихильністю» своєю мусила заплатити Гануся за моє життя.

— Чи можете ви простити, Сашка?

— Що простити?

— Все... і пролиту кров і засоби боротьби... й... засоби рятування...

Я думаю над Ганусиними словами...

— Ви переможці...— з утомою в голосі говорить вона: тепер ви сердечні, добрі... Ви багатьох прощаєте... невідомо тільки, чи щиро...

— А ви щиро потребуєте нашого прощення?..

— Так щиро, як ви прощаєте...

Що хоче сказати Гануся?

— Але знаєте... не той борець, хто поборе, а хто викрутиться.

— Це ви до чого?

— Так... ні до чого... Я хотіла сказати, що може не стільки вини на нас, скільки на випадку... Ось через що я тепер не з вами?.. через випадок... А винні виходимо ми... Ви можете мені простити?

— Мені нема за що прощати вам, Ганусю...

Павза.

— Мені душно... хочу на простір, на повітря...

Вулиця повна святочної юрби... Човгають ноги по широких панелях, чути гомін, сміх... Світить електрика, дзвенять трамваї...

Гануся з цікавістю дивиться навкруги...

— Зовсім, як у європейському місті. Неначе нічого не було, ні війни, ні руїни...

Вона тулиться до мене... Мені здається, що наша розмова наблизила мене до неї... і вона вже не уявляється мені такою чужою, як в перші хвилини зустрічі.

— Не хочу тут бути, — говорить Гануся: — Тут однаково, як у Варшаві... або в якому іншому місті закордоном, — похапливо додає вона: — Не почуваш свого рідного. Ходім на Дніпро, на човен... може він розвіє мою тугу...

Хлюпають лагідно хвилі старого Дніпра, вогники човнів перерізають темряву. Що далі від берега, то гущіша чорна стіна: не розбереш—берег то чи хмара... Легко дихається... повітря повне вогкості, прохолоди...

— Ой був собі в Січі козак

По прізвищу Чалий.

Породив він сина Сава

Козакам на славу.

заспіває повним голосом Гануся.

І голос змінився. Дужчий він став, але щось ніби тріснуло в ньому, потьманішав він. Такий голос міг-би належати колишній великій артистці, що пережила свою славу. А тепер він дивно гармоніює з колишньою козацькою славою, дивно пасує до хвиль постарілого Дніпра. Давно ця пісня складалася, постаріла вона, як і голос Ганусин... та й Дніпро вже не той став, що колись був...

Оповідатиме Ганусина пісня-дума про те, як Сава з панами зв'язався, як з панянкою одружився, як син у нього народився... малий Сава. Не знає Сава, чи правдивим шляхом пішов, сумнів мучить, чи лиха не зробив братам своїм, з панами злигавшись... Може Сава малий, як виросте, помилки батька свого виправить? — думає Сава. А на дворі коні тупочуть... гості приїхали. Гнат Голий — побратимом був, това-

чишем, тепер як ворог з ним б'ється, зрадником називає... З добром ри лихом приїхав? Як побратим. чи як ворог?

Лється Ганусина пісня-дума. Оповідає про стару пригоду, що сотні років назад одбулася, а наче про сучасне співає, наче Гнат Голий, Сава великий та й малий Сава добре їй відомі.

— Чим частуватимеш нас, Саво? питає Гнат. Ніяковіє Сава, вклоняється низько, на хрестини до сина просить, за кумів бути. „Ой не пити нам з тобою меду-вина, Саво, не кумувати“, — відповідає Гнат. За шаблюку гостру хапається, братньою рукою удару смертельного завдає, за зраду карає, сльози утирає: „Краще, брате, тобі в землі сирій лежати, ніж на глум козацтву пробувати“...

Закінчила Гануся свою пісню-оповідання. Замовкла.

Хлюпочуться хвилі Дніпрові, тихенько посувається наш човен.

— Краще, Саво, тобі в землі сирій лежати, ніж на глум козацтву пробувати... — повторює Гануся.

— Як ви думаєте, чи легко було Гнатові Саву убити? — питає незнацька вона: — Побратимом був, любив його...

— Громадська справа була дорожча Гнатові за особисті симпатії, — тихенько відповідаю я.

— Так, тільки кожний розумів її по-своєму. Сава полював на Гната, а Гнат на Саву. Сава думав, що на його боці правда, а Гнат, що на його... А де була правда, й досі невідомо...

Тихо, зовсім тихо стало на Дніпрі. Замислилася Гануся й раптом:

— А що сталося з малим Савою, Сашко?

— Невідомо, Ганусю.

— Мені здається, — роздумливо говорить Гануся: — що багато тепер розвелось Сав і Гнатів... у багатьох і Сави малі єсть... От і ми з вами... Могло б так статися, що один з нас зробився Савою, а другий Гнатов? Правда, Сашка... могло б?

— Можливо... — погоджуюся я...

— А хто-ж з нас Сава, а хто Гнат?

— Сава ляхам панам передався, Ганусю, проти трудящих пішов.

— Сава при владі став — перебила Гануся: карні загони організував, православну віру — українську культуру помогав нищити...

Нотки гострої образи вчуваються в Ганусинім голосі.

На весла налягаю, гатку обійти треба. Крутить всда, голосно дзюрчить біля човна, наче сердиться за щось. Коливається наш хисткий човник, от-от, здається, перекинеться... Вїхали в тиху заводь і заспокоїлося все... А попереду знову гатка... знову вода крутитиме, знову захитається наш човник... Не море бурхливе, не океан життя людського, а лише Дніпро старий. А скільки тут біля берега човнів розбилося об гостре каміння, скільки людей загинуло, плавців необережних. Ось манячить зловісний камінь на краю гатки... скільки людських офір принесено йому. Так це - ж тільки гатка на річці... А в життю скільки таких гаток?

— Як ви думаєте, малий Сава виправив помилки свого батька? — запитує Гануся?

— Невідомо, Ганусю.

— Так, це осталося невідоме... Багато залишилося невідомого в минулому... а ще більше в майбутнім. Це страшно.

— Що страшно, Ганусю?

— Невідоме... Саві мабуть було страшно вмирати, бо він боявся, щоб Сава малий не продовжив його помилки... ви не думаете цього, Сашко?

Гануся дістає кешенькового лихтарика, засвічує його. Потім здіймає з шиї медальйона на золотім ланцюжку й простягає мені.

— Подивіться... це теж малий Сава... Мабуть на те й на світ народився, щоб провини свого батька виправити... або може не батька, а матери... — останні слова Гануся закінчує невеселим сміхом.

Голівка хлопчика років чотирьох дивиться на мене з рямців медальйону. Дивно якось риси його дитячого обличчя нагадують Ганусю... і ще когось... Кого саме, не можу розібрати...

— Це ваш син? — питаю в Ганусі.

— Я хотіла його виховати, щоб він продовжував діло свого батька... але... — Гануся замовкає.

— Що-ж сталося?

Гануся немов не чує.

— Бо я любила й люблю його... їх... сина й батька.

Нащо вона мені розповідає про це? — ворушиться недоброзичлива думка до Ганусі. Щоб знову вколоти, ущипнути мене. Ні... я не чув навіть, що вона сказала. І голосом самим звичайним запитую:

— До речі... де він тепер, ваш чоловік... Тарас Сухий, так, здається, його прізвище?

З байдужим виглядом берусь за весла й починаю грести дужче... Своєчасно... понурий камінь на гатці вже недалеко... Вже захлюпотіла, закипіла вода під човном... Зловісне й понуре це хлюпотіння, як голий пісок на березі й низькі куці лоз.

— Тарас ненавидів цю дитину... — нарешті вимовляє Гануся: — Тарас ненавидів і мене за неї.

Похмуро-зловісні води Дніпра, похмурніший силует гатки з великим каменем, а ще похмурніший Ганусин голос...

— І я не знаю, де він, мій малий Сава... навіть не знаю, чи живий він.

Ми зрівнялися вже з гаткою. Гануся випустила правило. Човен став боком... хвиля б'є в нього... от, от перекине... Треба виправити... і я з усіх сил працюю веслами...

— Ви не слухаете. Вам це не цікаво?

Невже Гануся не помічає, що тепер треба зосередити увагу лише на човні... Божевільна... вона підводиться з місця й пересовується на лаву біля мене... Підіймає лихтарика, засвічує його...

— Однаково... Ви мусите слухати...

— Почекайте хвилину, — хочу сказати Ганусі, але її рух в човні знову одкинув його ближче до страшного каменя. Керма піднялася вгору, стало важче правити... Не можна загубити жодного моменту, бо перекинемося... З усіх сил загрибаю правим веслом.

А Гануся наче нічого не помічає.

— Дивіться... — вона підносить до моїх очей медальйона, засліплює мене світлом свого лихтарика: — Ви бачите... в другій половині дитячі кучері...

Я не бачу нічого... я гребу...

— Це його кучері... Тарас не любив його й за них.

Сам він був чорнявий, а кучері малого Сави — русяві... як у вас...
Раптом перестаю гребти й дивлюся на Ганусю.

— Так... за це його не любив Тарас... А ще більше за те,
що він народився через три місяці після того, як Бронку вбито...
Я не думаю про човен... не помічаю, що нас несе просто на
камінь... Я дивлюся на Ганусю.

— Він зародився в ту ніч, коли на арсеналі повстали робітники...
Пам'ятаєте?. Коли ви проспали свою Ганусю...

Невже це правда? Безглуздо дивлюся на Ганусю й на камінь,
куди нас несе хвиля... Через півхвилини ми ударимося... блиснула
свідомість і погасла... Руки заніміли...

— Про це я вам хотіла сказати тоді ще, а ось говорю тепер...
коли вже пізно... Пізно, Сашка?

— Ні, ще не пізно, хочу я скрикнути... коли тільки нас зараз не
розіб'є об камінь.

Неподоланна жадова життя охоплює мене... жадова боротьби...
Дужим ударом весла я затримую хід човна... як-раз своєчасно... Менш
ніж через секунду ми були-б борюкалися у воді... Ще б'ю веслом по
воді... На вершечок він подався вперед... Аби тільки виплисти з цього
місця вбік, на п'ять, шість кроків... І з усієї сили я борюся з оск-
женілою течією...

А Гануся наче нічого не помічає...

— Ти мовчиш, не відповідаєш...

Вона низько нахилиється до мене... Мені важче грести... але
я боюся їй щось сказати... Не зрозуміє і зараз-же щось страшно
скоїться... Ще півхвилини й тоді...

— Коли я zostавалася з ним сама, я цілувала його і звала Саш-
кою... — чую над вухом шепотіння Ганусі... — чуєш?.. Сашкою...
Але ти мовчиш. Тобі це однаково... Ну то слухай ще... я всіх, кого
цілувала, звала Сашкою, в пам'ять мого навчителя... Пам'ятаєш?..
Тобі й це однаково? Їх було у мене багато, я всім казала, що люблю...
чуєш?.. Я їх цілувала ось так...

Ганусині уста вп'ялися в мої. Руки охопили мою шию, весла
випали...

Помутилося в голові... забулося все... руки потяглися до Га-
нусі... І в цей час човен з силою вдарився облачком об зловісний
камінь, черпнув води й нахилився. Від штовхана я перехилився на
облачок, мені здалося, що Ганусині руки підштовхнули мене, я випав
у воду, а човен одійшов від гатки... Поринув у темні хвилі, виринув
і ударився головою об щось тверде, мабуть об днище човна... й по-
ринув знову.

Коли виринув удруге, мене течією однесло від гатки й несло прич
від берега. Я напружував усі сили, щоб наблизитися до нього. Мій одяг
тягнув мене на дно.

— Де Гануся? Мовчить темнота... Тільки вода дзюрчить... тільки
чорною смугою грозить беріг.

— Ганусю! — кричу я й з усіх сил пливу до берега...

— Перекинулася, потонула... — жахом наповнюється свідомість.
Не хочеться боротися з хвилями... Все однаково...

І раптом з ночної їмли я чую ... чи справді чую, може то галюцинація? ..

Зелена рута, жовтий цвіт,
Не піду за тебе, піду в світ.
Бодай тебе, любий, чорт забрав,
Як ти мене любив, та не взяв

Потім щось захлюпало по воді... Може веслом хто ударив, а може .. Більш я нічого не чув...

З великими труднощами доплив я до берега.

До світа лежав на піску в мокрій одежі. Не було сил встати.

Потім, як розвиднілося, хитаючись, пішов...

На Дніпрі жодного човна.

Велика річка Дніпро... чимало крові-сліз несуть його води, чимало розбитих човнів ховає він у своїх глибинах, чимало уламків викидає на беріг... Вередливий він... то грізний, то милостивий...

Куди - ж він заніс мою Ганусю?

Одкраяв, забрав у мене назавжди, чи тихесенько висадив на берег?

Чи зрозумів він її тайну, чи її тайна залишилася нерозгаданою для всіх, а може й для самої Ганусі?

Я не знаю, чи довідаюся колись про це.

Я просто чую страшну, нелюдську втому.

Немає в мені почуття образи...

Тільки сум... та жаль...

Так шкода мені Ганусі... шкода малого Сави, про якого я так несподівано довідався на те тільки, щоб одразу його загубити і... чомусь шкода самого себе.

ФЕРДИНАНД ФРАЙЛІГРАТ

ХЛІБА

Коли крилом вітряк не крає
Сухе повітря мертвих сил,
Коли по пастівні блукає
Невантажений осел,
— До хати вовчою ходою
Заходить голод, лютий звір.
Мов перед бурею близькою
В повітрі щось гуде, як вир:
„Вам, деспоти, втишити не сила
Народній гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам!
Із сел той голод, гість нелюбий,
Ворітьми входить у міста.
Його не спинять ваші труби
І ваших бубнів тра - та - та,
І що йому ота картеча!
— Це птах прудкий: на мур злетить,
Щоб, бурі грізної предтеча,
Свій чорний прапор застромить.
Вам, деспоти, втишити не сила
Народній гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам!
На бій виводить військо голод,
Ну, кличте наймитів своїх!
І в нас є зброя: важить молот;
Повитягаємо на них
Лопати, що загрузли в рудах,
І коси знесемо з полів.
О, навіть у дівочих грудях
Уже клекоче бурно гнів.
Вам, деспоти, втишити не сила
Народній гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам.
В руках у нас — серпи, рушниці,
Невже - ж ми винуваті в тім?
І вже та гільотина сниться,
Що ріже голови усім.

Блисне наточена сокира,
Що жахом серце полонить.
Хай віддають життя офіри,
— Їх кров кричить в останню мить:
„Вам, деспоти, втишить не сила
Народній гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам!“
Нам треба хліба, хліба треба,
Як і повітря, і води.
Хіба - ж нам не послало небо,
Що просим: земле, уроди!
О, як нам тяжко довелося!
Невже не вдосталь тут землі?
Ще спітимо колись колосся
Під сонцем і на цій ріллі.
Вам, деспоти, втишить не сила
Народній гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам!
Земля — пустеля ще нещасна, —
Від колосистого зерна
Могла - би бути злотопоясна
Від рівника до бігуна.
Зораймо лан землі святої,
З нас досить військових натуг,
І ми різучу, гостру зброю
Перекуєм на тихий плуг.
Вам, деспоти, втишить не сила
Народній гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам!
І що нам кризи і дебати,
Коли загув пчолиний рій!
Невже ту зброю знов кувати,
Щоб битись за своїх царів?
Нарід підвівся бурним шквалом,
Росте, гуде голодний гімн.
О поверніть на землю ралом
І хліба вдосталь буде всім.
Вам, деспоти, втишить не сила
Народній гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам!

Переклав Освальд Бургардт

Т. СТЕПОВИИ

Буржуазні соціологічні школи¹⁾

РОЗДІЛ III

ОРГАНИЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА

ПОПЕРЕДНИКИ ОРГАНІСТІВ. ПЛАТОН. ГОБС. КОНТ.

За творця органічної теорії суспільства справедливо вважають Спенсера¹⁾.

Спенсер визнає Платона і Гобса за своїх попередників. В „Основах соціології“ він згадує „Республіку“ Платона. В цьому творі Сократ, введений Платоном, каже, що „держава“ така, як і люди, бо в основі держави лежить людський характер. Але не вважаючи на це, Платон думає, що держави, яких характер визначається властивостями громадян, все-ж таки самі визначають характер громадян, їх розум, пристрасті, бажання і соціальні стосунки.

Що до Гобса, то він, як і Платон, дивиться на соціальний організм не як на природний, а як на штучний. До того-ж він вводить поняття соціального договору, що наче-б то обумовлює існування урядових установ і надає вищій владі потрібного авторитету. Гобс вважає, що цей штучний організм є не що інше, як велетень Левіафант, штучна людина, яка перебільшує своїм обсягом природних людей, що для їх користі його вигадано. Для Гобса верховна влада — це штучна душа, різні установи — штучні суглоби, нагороди і карі — нерви і т. д.

Конт вже не вважає суспільство за штучний організм — для нього суспільство — це організм, який розвивається (а не раз назавжди зроблений). З другого боку Конт не порівнює суспільного організму з яким-небудь індивідуальним організмом, а каже, що основні засади організації того і другого однакові.

Але Конт суперечив сам собі, коли говорив, що цей організм можна штучно переорганізувати за рецептами його позитивної філософії. Це цілком слушно зауважує Спенсер²⁾, і ми звертаємо увагу на це, бо в цьому основна особливість погляду органістів на суспільство. Ця особливість цілком логічно вибігає із їх теорії: — закони

---

¹⁾ Див. „Черв. Шл.“ ч.ч. 5—6, 7—8.

²⁾ Вмер 1902 року.

³⁾ Див. „Основания социологии“. Петербург, 1898 рік. ст. 371.

суспільства — це закони природи; „штучна“ зміна суспільного ладу (всякі там революції) для організмів суспільних шкідлива. Тому вона розцінюється, як щось чуже. Це хвороба, що веде не до вищої організації, а до смерті, до розкладу.

Про це ми згадаємо, коли перейдемо до критики органічної теорії.

АНАЛОГІЧНИЙ МЕТОД

За Спенсером ми не можемо вивчати людське суспільство методами, якими вивчаємо інші фізичні тіла, т. ц. методами спостереження, експерименту та індукції, бо ми самі є складові частини суспільства і не можемо вийти з нього, щоб з боку досліджувати. Отже суспільство не є конкретний предмет, який ми сприймаємо. Але в соціології, як і в інших науках, метод повинен бути об'єктивний. До того - ж в суспільстві ми спостерігаємо взаємовідношення, що дають підійти до нього об'єктивно. Для цього треба знайти в нашому об'єктивному досвіді такий конкретний предмет або матеріал спостереження, що давав-би нам можливість прослідити аналогію, подібність у взаємовідношенні частин, у структурі і функціях між цим об'єктом спостереження і суспільством. Таким об'єктом є організм, а принципом розвитку організму і суспільства є принцип диференціації та інтеграції. Аналогічний метод для Спенсера — це ті „ліси“, з яких він користується для будівництва цільного будинку соціологічної індукції. (Основи соціології, стр. 371).

ПОДІБНІСТЬ МІЖ ОРГАНІЗМОМ І СУСПІЛЬСТВОМ

На суспільство Спенсер дивиться як на особливу систему (entity) яка, хоч і складається з окремих (discrete) одиниць, але протягом віків і поколінь зберігає наслідування і певну цілість. Коли хто-небудь залишає певну суспільну функцію, то його заступає інший, і, таким чином, суспільні функції виконуються далі. З організмом суспільство має такі спільні риси або ознаки подібності:

1) Подібність явищ росту: і в суспільстві і в організмі спостерігається велике збільшення маси, а також подібність в розмноженні як біологічних так і соціальних організмів (інтеграція).

2) Подібність в явищах ускладнення структури разом із збільшенням обсягу, ц. т. розвиток від простого до складного, зріст фізіологічного і соціального розподілу праці і збільшення спеціалізованих органів як у біологічному так і в соціальному організмі (диференціація).

3) Подібність взаємозалежності частин, ц. т. зростання взаємного впливу до взаємної обумовленості, бо і в біологічному і в соціальному організмі зміни в різних частинах взаємно визначають одна другу (mutuality): в біологічних організмах зміна однієї тканини тягне за собою зміну в інших, а в соціальних організмах зміна в одній класі відбивається на інших класах.

4) Як у біологічних, так і в соціальних організмів життя цілого перевищує життя складових одиниць — клітин і людей. Можна вбити окрему клітину, і весь організм буде жити (і навпаки).

В соціальний організм Спенсер включає крім людей також свійські рослини і тварини.¹⁾ Це дало привід іншим органістам включити сюди і машини і, взагалі, матеріальну культуру. До чого це привело, ми побачимо далі.

РОЗБІЖНІСТЬ МІЖ ОРГАНІЗМОМ І СУСПІЛЬСТВОМ

Спенсер крім чотирьох пунктів подібності установлює і чотири пункти розбіжності між організмом та суспільством:

1) Суспільство не утворює конкретної цілості, ц. т. не має зовнішніх форм, а лише таку єдність, що складається із самостійних одиниць (discrete). Правда, у нижчих організмів форма теж невиразна.

2) Суспільство не творить цілості, де між окремими членами існує фізіологічний зв'язок, як між клітинами організму. Правда, члени суспільства не відокремлені один від другого абсолютно, а зв'язані між собою елементами фавни і флори.

3) Суспільство складається з рухомих одиниць, а організм з одиниць зв'язаних. Правда, Спенсер обмежує значіння як попередніх так і цього третього пункту, бо як - раз 4-й пункт подібності каже, що кожна функція організму існує незалежно від того, хто її виконує, ц. т. виконавець міняється, а функція і орган залишається. Найголовніший пункт розбіжності, на якому базується Спенсерівський індивідуалізм, — це пункт 4-й.

4) Процеси диференціації не доходять в суспільстві до такого ступня, що (як це спостерігаємо в організмах) одні клітини цілком зосереджують на собі функції чутлості і думання, а решта губить ці функції. В біологічному організмі свідомість концентровано в одній частині, а в суспільному організмі вона розлита по всьому „агрегатові“, ц. т. всі одиниці соціальної системи приблизно однаково здібні відчувати задоволення і страждання. Коли в організмі частини існують для цілості, то в суспільстві цілість в інтересах індивідів. Тому соціальний організм не можна порівнювати з яким-небудь певним типом індивідуального організму, чи то буде рослина чи тварина.

ФІЛОГЕНЕТИЧНИЙ ЗАКОН РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Беручи все це на увагу, Спенсер далі, користуючись з аналогічного методу, шукає подібності в процесі розвитку „організму взагалі“ з одного боку і суспільства з другого. Цю подібність перш за все він знаходить в спільності закону онто- і філогенезу для обох типів організмів. Кожен вид в своєму розвитку стисло повторює історію свого роду — так само і кожне нове колоніальне суспільство

¹⁾ Фізичні і духовні особливості людських одиниць, а також їх повсякденна діяльність складаються до певної міри під впливом тих тварин і рослин, що, живучи за допомогою людей і в свою чергу допомагаючи жити людям, глибоко зв'язуються з суспільним життям і тому навіть являються предметом пеклування законодавства через те ці нижчі істоти не можна справді виключити із поняття суспільного організму“. (Спенсер: „Основания социологии“ 1898 р. ст. 285.

нашвидку повторює історію всієї культури. Як у біологічній так і в соціальній еволюції ми спостерігаємо деяку деформацію в порядку і послідовності розвитку органів. Так у ембріона може виявитися онтогенетично раніш орган, що філогенетично з'явився пізніше — так само і в колонії ми маємо не тільки скорочення, але й переставлення в порядку розвитку¹⁾. Які-ж є ці закони суспільного філо- та онтогенезу. За Спенсером виходить, що вони цілком аналогічні біологічним законам.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ФУНКЦІЙ ТА ОРГАНІВ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ТА СУСПІЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ. ФУНКЦІЇ ТА ОРГАНИ ДОБУВАННЯ, СПОЖИВАННЯ, РОЗПОДІЛУ І РЕГУЛЮВАННЯ

В організмі клітини спеціалізуються таким способом, що спочатку з'являється розподіл праці між зовнішніми клітинами (система клітин, що захоплює харч) і внутрішніми клітинами (система клітин, що завоює харч).

Згодом між ними з'являється третя система — розподільча (сосуди, що разносять харч по всьому організмові), а далі, на вищих щаблях — система регулятивна, що контролює і направляє працю всіх інших систем.

Те саме маємо і в суспільстві в процесі його філо- та онтогенезу. В розвиненому соціальному організмові ми маємо таку досконалу спеціалізацію, що, наприклад, функцій законодавця, судді й инш. не можуть виконувати успішно рудокопи і землекопи. І в організмові, і в суспільстві ми маємо розподіл функцій між тканинами зовнішніми (добування) і внутрішніми (споживання). Диференціація добувальної і обробної з одного боку (I), споживчої з другого боку (II) функцій породила третю функцію — розподільчу (III), а далі регулятивну (IV).

Коли з'явилася функція, тоді розвивається відповідний орган (тканина, система). Ці органи виникають як в індивідуальному, так і в соціальному організмові. В індивідуальному організмові це будуть для функції (I) — система м'язова, а також спеціальні органи захоплення харчу (руки, зуби і т. и., коріння, листя і т. и. — сюди-ж у вищих тварин належить кістяк, а у рослин — стовбур), для функції (II) — у рослин — відповідні клітини в листю і в корінню, а у тварин — харчовий тракт, для функції (III) у рослин — судинна система, у тварин система кровообігу і лімфатична, для функції (IV) — нервова система (у рослин лише натяки на регулятивну систему в апаратурі листа).

¹⁾ Так прим. Вагон з його величезними залізо-обробними заводами, з його просторими установами для довозу й вивозу, з його великанськими доками і численними засобами сполучення, виріс в цій формі протягом декілька років, тим часом, як цей тип промислового розвитку вперше з'явився аж у кінці великого числа віків і повинен був пройти в своєму розвитку через силу послідовних відмін... Далі, що до зміни порядку в онтогенезі, то Спенсер звертає увагу на Сполучені Штати — де всяке місто, засноване на Далекому Заході, після того як визначено в натурі майбутні вулиці і площі, негайно будує собі готель, церкву і поштову контору, хоч у ньому ще мізерне число будинків; там-же залізничні пробігають через пустелі, забігаючи поперед потреб майбутніх поколінь („Основання соціології", ст. 301).

Для соціального організму відповідними органами являються підприємства видобутної та обробної промисловости (I), апарат торгівлі і сполучення¹⁾ (II), держава (IV).

Як ми знаємо вже, Спенсер підкреслює, що він для аналогії бере організм взагалі, але на ділі він порівнює суспільство з твариною, а не з рослиною, — при чому з твариною переважно структурно-нижчого типу. Тут ми помічаємо, що в суспільстві для функції споживання (II) неможливо без фокусів штучної аналізи знайти аналогічного органу.

Може здаватися, що сюди підходять установи обробної промисловости, але промисловість, як така, є перш за все та галузь господарства, в якій суспільство добуває і перероблює продукт природи перед тим, як розподілити і спожити, тим часом як організм добуває готовий продукт і, споживаючи його, тим самим перероблює, ц. т. аналізує (тварина), щоб синтезувати, або зразу синтезує (рослина). Отже аналогія тут кульгає і нічого не доводить. Шукавня аналогії в цьому напрямку довело декого з учнів до того, що вони функцію суспільного споживання вбачали у... вихованні, а відповідні органи — в школах. Але для того, щоб конкретно показати штучність органічної теорії, ми розглянемо спеціально четверту функцію суспільного організму та її орган — регулятивну систему, бо на ній Спенсер будує типологію суспільних організмів.

РЕГУЛЯТИВНА СИСТЕМА

Регулятивна система суспільства — це є державний апарат. Роля цього апарату аналогічна ролі нервової системи організму з тим лише винятком, що нервова система, як ми вже знаємо, переймає на себе чутість і відповідь на роздратування, властиві живій клітині взагалі, тим часом як у суспільстві такої централізації нема (дивись вище другу розбіжність між суспільством та організмом). В суспільстві держава — ц. т. регулятивна система існує для інтересів окремих клітин, а не цілості, як в організмі. Всякі спроби держави установити сталі закони — ведуть до неминучого фіаско, бо правителі змушені через якийсь час касувати закони і пристосовувати їх до нових

¹⁾ Система розподілу аналогічна з судинною системою організму:

Постійне збільшення вимог торгівлі породило в додаток до звичайних шляхів — залізницю, яка замість одиночного каналу для руху в двох напрямках, має звичайно вигляд подвійного каналу т. е. для двохлінейного руху в той і другий бік. Це аналогічно з кровообіговими трубками у вищих тварин, причому трубки одної системи несуть кров від центру, а трубки другої системи несуть її до центру. В закінченій судинній системі найбільші судини бувають і найпростішими, другорядні, що від них відходять, уже не такі прості, а їх розгалуження ще більше покручене й нарешті волосні судини кривіші за всіх... Головні лінії сполучення взагалі найпростіші, ґрунтові дороги вже не такі прості, а сільські дороги ще більше покручені і т. в. аж до колії, що блукає між ланами. Тут існує рівнобіжність ще чуднішого характеру: судинна система такої розмірно розвиненої тварини, як деякі молюски, має таку особливість: центральні частини її розвинені так добре, що мають м'язові оболонки і з середини вибукувані „бруковим“ епітелієм (pasement epithelium) в той час, як кінцеві частини залишаються недосконалими, а дрібенькі відкриваються тут в ласинах самого первісного типу. („Основания социологии“ ст. 315 pasim 317).

обставин. Отже, не вважаючи на свою органічну теорію, Спенсер є яскравий індивідуаліст і ворог регламентації (див. його „Вивчення соціології“ і инш.), тим часом як сама теорія повинна була його привести до визнання „примату“ цілого над частинами і одночасно штовхнути в бік сталі державної організації проти соціалізму. Непослідовність Спенсера виявляється не в тому, що він був запеклим ворогом соціалізму (як побачимо, ворожість до соціалізму вибігає із усього характеру органічної теорії),— а в тому, що він, прийнявши органічну теорію, обмежував роль регулятивної системи.

Правда, він міг-би сказати, що й в організмі спостерігається боротьба одних клітин проти других, але все таки ця „протилежність інтересів“ тканин зовсім немає нічого спільного з протилежними інтересами клас. В цій аналогії між організмом і суспільством саме в галузі регулятивної системи (ц. т. в своєму основному принципі розподілу і класифікації соціальних організмів) Спенсер стає найгірше непослідовним. Замість розставляти організми що раз вище й вище за ступенем централізації і підвищення організації регулятивного — нервового у організмів і державного у суспільства — апарату (як того вимагає теорія), Спенсер протиставляє два типи організації регулятивної системи — тип хижацький (централізований) і тип промисловий (децентралізований).

При цьому, всупереч всяким аналогіям, Спенсер вважає другий тип за вищий від першого і бачить прогрес суспільства в переході від централізованого хижацького типу до децентралізованого промислового типу. Як відомо, прогрес організмів як-раз ішов у протилежному напрямку — шляхом переходу від децентралізованої нервової системи до централізованої. Отже тут аналогія цілком нищиться завдяки тим розбіжностям між організмом і суспільством, що їх зформульовано вище.

ХАРАКТЕР ХИЖАЦЬКОГО І ПРОМИСЛОВОГО ТИПУ РЕГУЛЯТИВНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Коли хижацький тип підпорядковує життя одиниць інтересам цілості, то промисловий тип має на меті дати можливість кожному індивіду реалізувати свої інтереси. Генезис централізованої нервової системи у організмів, таким чином, не є за Спенсером аналогічний генезисові централізованої державної системи суспільства. Проте тут Спенсер збивається на шлях аналогії і виводить форму централізовану із децентралізованої¹⁾, а останню із суспільства, що зовсім немає регулятивної системи. З другого боку, щоб підтримати свою анти-органічну класифікацію регулятивних систем, Спенсер звертає увагу, що в організмі ми маємо дві регулятивні нервові системи.— Одна

¹⁾ „Подібно до того, як в індивідуальному організмі нервово-м'язовий апарат, що веде боротьбу з оточенням, зароджується завдяки цій боротьбі і в цій боротьбі розвивається, так само і урядова військова організація суспільства є наслідок воєн між суспільствами і в цих-же війнах розвивається, або сказати точніше, цим шляхом розвиваються ті частини урядової організації суспільства, що обумовлюють усіх суспільного співробітництва в боротьбі з иншими суспільствами“. („Основи соціології“, 327).

система центральна, а друга — вегетативна, при чому остання (*nervus vagus* та *nervus sympathicus*) як - раз регулює діяльність дуже важливих для господарства організму органів і регулює самостійно, цеб-то незалежно від центральної. Але ця аналогія надто штучна, бо таким чином можна зробити висновок, що організм з більшим розвитком вегетативної системи повинен був - би стояти вище, ніж організм з високо розвинутою центральною системою, бо треба для Спенсера, як для теоретика буржуазії, щоб королівська централізована влада була обмежена парламентськими представниками торгових домів, банків, агентури і т. д.

Отже ми бачимо, що хибний є самий принцип розподілу, на підставі якого Спенсер класифікує всі народи на прості, складні і подвійно складні суспільства, при чому кожен тип суспільства має регулятивну систему випадкового, весталого і тривкого характеру.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ

Отже Спенсер в даному разі сходиться з шляху аналогій і просто установлює контраст між централізованим — військовим типом і промисловим типом регулятивної системи¹⁾. Тут він цілком виявляє себе як стовідсотковий буржуа. Що до перспектив розвитку суспільного організму, то Спенсер гостро виступає проти соціалізму, проти революції за еволюцію. Проте він виразно не говорить, куди буде розвиватися соціальний організм. В деяких місцях (див. ст. 365) він, наприклад, залишивши осторонь всякі аналогії, говорить про поворот Англії до військового типу (зріст озброєння, армії, імперіялізму і т. вн., факти втручання держави в приватне життя, опіка, філантропія і т. д.), з другого боку він натякає на еволюційний таки розвиток в якусь нову форму (ст. 360), з третього боку — каже про зменшення здібности до змін і припинення дальшого зростання і нарешті занепад і смерть даного типу регулятивного апарату і про акти розділу соціальних організмів, подібно до розділу нижчих організмів.

ВИСНОВКИ

Із всього сказаного ми бачимо, що, почавши з аналогії, Спенсер в процесі її поглиблення сам її зруйнував, додаючи від себе всякі анти-аналогічні соціальні та класові міркування і похапцем зв'язуючи їх як-небудь з основною теорією. Від цього його аналогія стала схожою на той граматичний закон, або на ті старі державні закони, які сам Спенсер критикував за те, що в дійсності в них є більше винятків, ніж правил — і що сам закон по суті стає винятком, бо дійсність його скритикувала. Сам Спенсер повинен був констатувати, що суспільство не є аналогічне організмові і як-найяскравіше він це

¹⁾ „Контраст між військовим і промисловим типом найшов свій вираз у зміні переконання — наче б-то індивіди існують для добра держави — в зворотне переконання, що держава існує для добра індивідів. Подібним чином контраст між промисловим типом і тим типом, що правдоподібно із нього згодом розвинеться, знайде свій вираз у зміні переконання, ніби - то мета життя є праця — в зворотне переконання, що мета праці є життя“. „Основання соціології“ ст. 360, вид. 1898 р.)

показав не тільки в загальних висновках, але й на конкретному розгляді державних форм. Коли-ж він дійшов до питання про основну причину виникнення того чи іншого типу регулятивної системи, то тут замість шукати відповіді в аналогіях, він знову відкидає її геть і висуває звичайнісіньке твердження буржуазної расової теорії — що причиною розвитку є раса, яка виникла під впливом географічного оточення¹⁾.

ІНШІ ПРЕДСТАВНИКИ ОРГАНІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Тепер, після розгляду теорії Спенсера, нам треба спинитися на „учнях“, що роблять висновки із Спенсерівської теорії і поглиблюють її.

Але ми не будемо розглядати тих учнів, що просто розвивали далі на ґрунті аналогії між організмом і суспільством цю аналогію і скрізь шукали відповідних „органів“ суспільства, що їх можна було-б зрівняти з органами організму.

Такі органісти як Лілієнфельд, Шефле (див. наприкл., багато-томну „*Von und Leben der sozialen Körper*“ останнього) не дали нічого принципово нового, а йшли собі шляхом матеріялістичної аналогії суспільства і організму, приймаючи серйозно цілковиту то-тожність того й другого і розробляючи цю аналогію, при чому в поняття суспільного організму ступнево ввійшли не тільки фауна і флора, але й штучне і природне оточення, так що суспільний організм розрісся до розмірів якогось планетарного велетня. З другого боку із обрію нашого вийдуть і ті, хто, — як напр., Фульє, — від органічної теорії залишає одчу лише назву — організм, а на ділі вкладають в це поняття зовсім чужий для об'єктивної (що до методу) органічної теорії суб'єктивний зміст — поняття договору і називають суспільство „договірним організмом“ (Див. Фульє: „Современная наука об обществе“). Отже в основу для розгляду органічної теорії (крім Спенсера) ми візьмемо тих „учнів“, що під впливом критики з боку інших буржуазних теорій суспільства були змушені, захищаючи органічну теорію від нападів, відмінити її, аби пристосовувати до поглядів інших сучасних буржуазних теорій, а це значить, що при пануванні расово-психологічних теорій в буржуазній соціології вони повинні були надавати цій теорії більш психологічного вигляду. Такими органістами є Вормс (ми розглянемо його книгу „Суспільний орга-

¹⁾ „Основания социологии“ ст. 356. Петербург 1898 р.).

„Перш за все ми маємо тут вплив певної раси, що її характер складався починаючи від тих доісторичних часів, коли відбулося розселення людського роду і диференціяція різних гатунків людини. Цей особливий характер надто трудно піддається змінам. Він в кожному разі повинен відмінити різним чином нахил до прийняття того чи іншого типу (мова йде про військовий і промисловий тип держави). Далі ми маємо тут вплив безпосередньо минулого способу життя... Ці рештки віджитого ладу перекручують в більшій чи меншій мірі, діяльність законодавства, що існує в даний момент. Далі ми повинні ваяти на увагу особливості місцевості, де живе дане суспільство, ц. т. характер країни, ґрунту, підсоння, флори і фауни, бо кожна з цих умов впливає тим чи іншим способом на суспільний розподіл як войовничого так і промислового характеру, а тому співдіє або протидіє тим чи іншим способом суспільному розподілові як войовничого так і промислового характеру, а тому співдіє або протидіє тим чи іншим способом розвитку того чи іншого типу“.

нізм*) і Новіков, що захищав органічну теорію на інтернаціональному Конгресі буржуазних соціологів в 1898 році¹⁾.

ВОРМС ПРО СУСПІЛЬСТВО

Вормс підкреслює в своєму основному творі („Общественный организм“), що між організмом та суспільством є лише подібність а не тотожність. Суспільство є надорганістична система.

Не треба соціологію змішувати з біологією. Але треба з'ясувати, що вона повинна взяти із біології і що вона повинна шукати сама в собі.

Суспільство — це є сукупність організмів або істот, які працюють разом, живуть за спільними законами і під спільною владою і утворюють господарські та духовні союзи. Держава додає до цього ще союзи юридичний і політичний.

Людина не може жити поза цим союзом — поза суспільством вона губить свій людський образ. Економіка, політика, мораль, релігія, наука, всі ці явища свідчать про те, що людина стає сама собою тільки в суспільстві. Тут Вормс цілком стоїть на ґрунті соціального детермінізму, вважаючи, що людина є продукт суспільства.

ЛЮДИНА — ПРОДУКТ СУСПІЛЬСТВА

Особа користується з усього розумового розвитку суспільства, в якому вона живе. Справедливо можна сказати, що людина в більшій мірі є продукт суспільства, а ніж останнє — наслідок її діяльності. Суспільство існувало завжди і зовсім не склалося поволі із окремих осіб — як - раз навпаки — особа з'явилася із суспільства. У первісній людині все зводилося до суспільного життя. Про це добре свідчить історія культури. Суспільство робить нас тим, чим ми є нині.

На основі цих поглядів Вормс розгортає убійчу критику свободи волі. Для органічної теорії, що хоче дослідити суспільство об'єктивно, це само від себе розуміється — бо в біології не можна після Дарвіна триматися телеологічних поглядів — і тому суспільство, як аналогічну систему, треба розглядати з точки зору природної причинності.

РІЗНИЦЯ МІЖ ПОГЛЯДАМИ НА СУСПІЛЬСТВО У СПЕНСЕРА ТА ВОРМСА

Як ми знаємо, Спенсер в поняття соціального організму включав також свійські тварини. Вормсові це непотрібно, бо він вважає, що зв'язок між членами суспільства не стільки матеріальний, скільки духовний, психичний. Тут уже виявляється та особливість, що відрізняє Вормса, а також Новікова, від тих органістів, що продовжували поширювати аналогію в бік що - раз більшого включення

¹⁾ Див. його доповідь: „La théorie organique des sociétés“ і критику, а також Defence — захист теорії на згаданому конгресі в „Annales de l'Institut international de sociologie“ т. III, IV і V за 1898-9 роки.

в поняття соціального організму не тільки фауни й флори, але й машин і т. и. аж до географічного оточення в широкому розумінні цього слова, вважаючи все це кісткою, мертвими частинами соціального організму. Вормс вважає, що коли стати на точку зору Спенсера, ц. т. включити свійські тварини в поняття суспільства тільки тому, що вони допомагають людині в боротьбі за існування, тоді доведеться включити сюди все, що допомагає їй боротися. Таким чином яка-небудь фортеця теж буде частиною суспільства і буде відповідати покровним клітинам організму. Тоді треба буде включити (як це й роблять деякі представники органічної теорії) — залізниця, що відповідають кровоносній системі, телеграфні дроти — нервам, машини — м'язам і т. и. Цього робити зовсім не треба, бо, як сказано — зв'язок між суспільством не фізичний і не фізіологічний, як в організмі, а духовний.

ПРИКЛАДИ ОРГАНІЧНИХ АНАЛОГІЙ У ВОРМСА

Але всі ці застереження не рятують Вормса від звичайнісінької спроби, замість аналізу по суті самих соціальних явищ, шукати штучної аналогії, яка тільки заважає правильно зрозуміти своєрідність цих явищ.

Так, наприклад, для Вормса майстерня, де працюють члени сім'ї, сама аналогічна залозі, що виробляє свій продукт в своїх клітинах і виділяє його через один канал. Додання чужих учнів-хлопчиків до такої сім'ї відповідає утворенню нового шару клітин в залозі. Об'єднання кількох робітничих родин в одній майстерні нагадує об'єднання кількох простих залоз в одну складну і, нарешті, скупчення великого числа робітників веде до утворення фабрики, заводу, що є аналогічний такій залозі, як наприклад... печінка.

КЛАСОВІ ВИСНОВКИ ІЗ ОРГАНІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Таким чином, ми бачимо, що в основному Вормс стоїть на ґрунті чистої аналогічної органічної теорії, і його поправки до Спенсера, власне кажучи, не вносять нічого нового в картину аналогії, а тим менше — в самий метод. Тому цікаво тут на прикладі Вормса показати класову суть органічної теорії, тоб-то її суто-буржуазний характер. Це полегшить нам дальшу критику цієї теорії.

Вормс належить до ліберальної буржуазії, тому він вважає, що надто велика нерівність між людьми це є хвороба соціального організму, яку треба лікувати¹⁾.

¹⁾ „Коли буде рости різниця між наймачами та наймитами, починаючи від торговлі та промисловості до хліборобства і чистого розумової роботи, то суспільство кінець-кінцем розділиться на два прогилежні і ворожі табори і моральна одність народу загине. Де шукати ліків? З одного боку в тіснішій участі промислових класів і в жисті робітників, з другого — в низці реформ, які дали б робітникам можливість звільнитися, стати й собі головою або швидче зробили б з усіх робітників — хазяїв, що працюють за свій рахунок, або принаймні перетворили б їх в товаришів хазяїв, які робили б для своєї користі“. (Соціальний організм вид. 1899 р. ст. 144).

ХОРОБИ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ

Який же характер мають ці хвороби? Тут органічна теорія суспільства виступає у всій своїй повноті.— Вона ж визнає закони класової диференціації та закони природи і вважає всяку спробу знищити соціальний розподіл за насильний акт, направлений проти життя всього суспільства, бо воно, як соціальний організм, не може жити без відповідних тканин чи органів — без торгівлі, без держави, ц. т. без судинистої та регулятивної системи і т. и.

В спробі дати діагностику соціальних хвороб Вормс розпускає всі віжки і пускається галопом верхи на аналогіях.

Так, наприклад, функція харчування, приготування харчу — це є продукція, розподіл харчу — торгівля, червоні кров'яні тільця — купці і т. и. Коли розподіл неправильний, ц. т. коли є хвороба кровообігу, треба накласти лігатуру на кровоносні суди — це значить коли в суспільстві ненормально іде торгівля, то ролю лігатури грає митниця, яка зупиняє зайвий довіз або вивіз товарів. Нерви, що управляють судинами це (вегетативна система) — банкири і хазяї, очі — торгові пристава, духівництво, аристократія, серце — це біржа. Центральна нервова система — уряд, адміністрація. Далі ідуть такі аналогії, як шукання жіночого і чоловічого початку в суспільстві, при чому ролю жінки в розмноженні соціальних організмів грає пригноблене суспільство, в яке проходить чужий елемент із владущого суспільства і запліднює його, подібно як живчик запліднює яйце. Суспільство-батько завжди належить до вищої категорії ц. т. має вищу культуру.

Установивши такі закони, Вормс розглядає хвороби кровообігу, що треба лікувати митом, каже про жирове переродження, про хвороби органів репродукції, ц. т. страйки або прогули, про хвороби органів постачання, коли гальмується хід урядового апарату і т. д.

Щоб далі не просити в читача пробачення за поверховість, треба тут зразу зауважити, що взагалі у всьому способі викладу у Вормса помітний живий і поверховий характер французької буржуазної науки — противно до систематичности й „архитектурности“ викладу у Спенсера, який репрезентує методи англійської буржуазної науки. Дуже трудно якось упорядкувати цей фонтан красномовного цокотання і тому наш виклад Вормсовських поглядів такий нерівний.

СПОСОБИ ЛІКУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ХВОРОБ

Наголосивши отакого про всякі хвороби і про старість соціального організма, Вормс переходить від діагностики до терапії (іменно до терапії, а не хірургії). Ліки не повинні бути політичні (деспотизм) або юридичні (втручання держави в договір між приватними особами) — не можна з успіхом також вживати духовних ліків, як от релігійних, ідейних, моральних — це не допоможе, бо людина потребує перш за все не проповіді, а хліба. Отже треба забезпечити за кожним мінімум харчування. Це перша умова розвитку кожної людини. Вормс обстоює за помірковану нерівність, за нерівність в певних межах.

Само від себе зрозуміло, що Вормс відмовляється від революційних, хірургічних способів лікування, які рекомендують лікарі-марксисти. Він їх називає гомеопатами, бо, на його думку, марксистів чекають, поки середня класа промисловців щезне сама-собою і тоді настане революція.

Критикуючи цю „марксівську“ теорію, він запевнює, як і належить це робити доброму буржуа, що середні класи будуть існувати і розвиватися. Запорука цьому — прогрес дрібної техніки, який дозволяє працювати ручним способом і тому робить непотрібним скупчення робітників у великих масах. Для лікування соціальних хвороб нерівності треба вживати „алопатії“, а не „гомеопатії“ — цеб-то дати робітникам змогу ставати самостійними продуцентами і таким чином звільнитися залежності від капіталістів. Робітники дійдуть в цьому процесі визволення до того, що постають самі хазяями — не особистої, а „колективної“ власності. Для цього потрібне не скасування власності, не насильство¹⁾, а лише деяке напруження і передбачення і добра воля з того і другого боку, ц. т. реформа. Еволюція, а не революція, солідарність клас, а не громадська боротьба. Ці пісні нам добре знайомі. Утопізм дрібного буржуа як-найяскравіше накреслюється цим програмом лікування. Цей утопізм такий уже нам знайомий, починаючи від Прудона і кінчаючи сучасними реформістами, що ми на ньому не будемо спинятися. І не могло бути иншого програму у ліберального буржуа. Таким чином, органічна теорія в руках Вормса виявляє свою класову роль. Вона йому як-раз знадобилась на те, щоб доводити конечність солідарності між класами пролетаріату і буржуазії — це ж тканини одного організму! Кожен повинен „проїнятися переконанням“, що він не може жити без других, достоту так само, як і клітина без організму і праці інших тканин. На цьому побудована теорія солідарності всіх клас суспільства²⁾. На ґрунті цієї-ж теорії Вормс виступає проти надто великого розподілу праці і надто великої нерівності, вважаючи, що нерівність класова є природне явище³⁾. Безпринциповість його поглядів, відсутність певних вихідних точок, гнучкий емпіризм — невигідно відрізняють „учня“ від „учителя“.

Треба знищити почуття ворожості і конкуренції — треба ставитися один до другого з почуттям солідарності. Мистецтво і наука, література і язик не повинні боротися між собою. Люде мистецтва і літератури повинні підтримати солідарність своїми словами, і взагалі повинні самі навчитися солідарності, яку вони мають проповідувати.

¹⁾ „Для суспільства зробити переворот — значить роздирати себе своїми власними руками“ (ibid 152).

²⁾ Після розгляду історичного матеріалізму, конгрес буржуазних соціологів приступив ретельно до обґрунтування принципу солідарності, присвятивши йому багато часу і уваги (дивись *Annales de l'institut international de sociologie* т. 10 і далі).

³⁾ „Треба кинути трохи (підкреслення мос. Т. С.) землі в рівчак, що відділяє класи. Це, звичайно, не значить цілком порівняти майно, це неможливо, бо такий „розділ“ прийшлося б що хвилини повторювати“ (про володіння засобами виробництва як основою багатства і бідності Вормс нічого не знає Т. С.) ... і несправедливо, бо нерівним зусиллям (капіталіста! Т. С.) повинна відповідати і нерівна нагорода, і некорисно, бо це відняло-б і у виробництва один із його рухових засобів“ (ст. 159).

Ми не маємо на меті вичерпати всі форми і методи цієї блаженської проповіді солідарності між всіма людьми без різниці клас — сказаного цілком досить, щоб схарактеризувати органічну теорію суспільства як буржуазну ідеологію, що має на меті захистити, обґрунтувати класовий інтерес владущих.

КРАЙНІЙ СТАН В РОЗВИТКУ ОРГАНІЧНОЇ ТЕОРІЇ. ОСОБЛИВОСТІ ПОГЛЯДІВ НОВИКОВА НА СУСПІЛЬСТВО

Коли у Вормса ми маємо під легкою і підфарбованою красномовними фразами формою суто-буржуазний зміст, то Новиков — русько-французький соціолог і одеський фабрикант — нічим принципово від нього не відрізняється. Але все-ж без нього картина розвитку органічної теорії не була-б закінчена — і не тільки тому, що Новиков виступав, як згадано вище, на конгресі буржуазних соціологів у Парижі в 1898 році з обґрунтуванням органічної теорії і захищав її проти критики з боку психологічного напрямку бурж. соціології (див. *Annales de l'institut international de sociologie* т. IV і V), а головне тому, що у Новикова виразно виступають риси розкладу Спенсеровської теорії, що його сам Спенсер підготував, підкреслюючи четвертий пункт розбіжності між організмом і суспільством, а власне — свідомість кожного члена суспільства. Спенсер на цьому, як ми бачили, будував свій індивідуалізм і цим суперечив своїй теорії. З другого боку він включає в суспільство фауну і флору — нижчі живі організми, а дехто з його учнів (Шефле наприклад) ще більше матеріялізували соціальний організм, включаючи до нього, як ми знаємо, і техніку, ц. т. неживі елементи. Новиков навпаки — зовсім дематеріялізує суспільство під тиском критики психологістів. У нього зв'язок між членами соціального організму стає цілком і виключно психичним, і в цьому погляді він іде навіть далі за Вормса, який схилився до матеріялістичних аналогій. Отже Новиков — це крайній етап в еволюції органічної теорії. За цим етапом суспільство в руках Фюльє робить скік: воно губить всі прикмети матеріяльності, стає „договірним організмом“, і таким чином органічна теорія цілком переходить в нову групу — в групу психологічних теорій суспільства.

СУСПІЛЬСТВО — ПСИХИЧНИЙ ОРГАНІЗМ

Ми вже не раз мали нагоду підмітити, що органічна теорія суспільства намагається охопити в загальних законах диференціації та інтеграції всі явища природи і суспільства, ц. т. дати об'єктивну філософську картину розвитку всієї природи в широкому розумінні. Це найбільше стосується Спенсера, який дав багатотомні „принципи“ біології, соціології і психології. Тут Новиков іде за Спенсером¹⁾. Атоми утворюють молекули, молекули — протоплазму, протоплазма — клітини, клітини — організми, організми — об'єднуються у

¹⁾ „Соціальний організм — це просте продовження біологічного організму; обидва мають однакову природу“ („*Annales*“ т. V Defence ст. 124).

вищі асоціації — в суспільство. Соціологія для Новикова тільки продовження біології.

Отже, як і Спенсер, Новиков біологізує соціологію. Але це він робить не так, як Спенсер. Визнаючи перелічені вже пункти різниці між організмом і суспільством, Новиков найбільшу увагу звертає на 4-й пункт і визначає суспільство як психичний організм. Для Новикова по-перше нема об'єктивної категорії просторони, яка обумовила собою різницю в формі, в розташуванні і в зв'язку елементів організму з одного боку і суспільства з другого. Для Новикова просторинь не має ніякої ваги, бо вона є категорія нашого розуму, а не об'єктивна властивість природи¹⁾. Це „кантіанство“ Новикова становить методологічну основу для психологізації суспільства та його складових частин: родини, класи, племені, держави, нації. Суспільство для Новикова має не топографічний, а психичний протяг²⁾ — це зовсім звучить інакше, ніж „дискретність“ суспільного організму у Спенсера. Для Новикова просторинь зовсім не грає ролі. Люди знаходяться в психичній взаємності навіть тоді, коли між ними нема безпосереднього матеріального контакту. Люди можуть в один час (як сам Новиков своєю персоною був і руським і французом) бути членами різних держав³⁾.

Межі суспільства завжди міняються. Вони мають у собі завжди елемент суб'єктивний.

РОЛЯ ОСОБИ В СУСПІЛЬНОМУ ОРГАНІЗМІ

Поглибивши Спенсера в одному напрямкові, Новиков не може не поглибити його в другому: коли Спенсер був індивідуалістом, ставлячи суспільний організм на послуги його клітинам, то тим більше личило це зробити Новикову. Це одно з найслабших місць органічної теорії, яка повинна була привести і, як ми бачили, привела Вормса до теорії примату суспільства над особою. Для Новикова — навпаки — особа панує над суспільством. Суспільство це засіб, а не метя. Суспільство для людей, а не люди для суспільства. Все, що є шкідливе для громадян, шкодить і нації (само від

¹⁾ Коли фізики говорять про тепло або світло, то вони також утворюють категорії, що відносяться до наших органів. Але вони чудово знають, що ці категорії в дійсності не існують. Вони знають, що ці категорії чисто суб'єктивні і відносяться до людини. Вони розділяють свою науку на оптику, акустику і т. д. для зручності розташування, але вони стоять категорично на тому, що під цією зовнішністю криється єдність природних явищ. Електрика, яка безпосередньо не впливає на наше почуття, найбільше звільнена від антропоморфичної помилки. На жаль, в соціології ми цілком загрузли в цих помилках. Ми безпечно вважаємо, що нема єдності там, де ми її безпосередньо не помічаємо. Отже просторинь не має ніякого значіння, вона цілком є відносна до нас (*relatif á nous*), бо є категорія нашого розуму". (*Annales* т. III ст. 180).

²⁾ „Територія (*le lieu*), що утворює нації, має психичну природу, а не топографічну. Люди, живучи дуже далеко одні від других, можуть мати свідомість, що об'єднує їх у цілість. Інші люди, живучи побіч, можуть такої свідомості не мати“ (*ibidem* ст. 179).

³⁾ Правда, кажучи про походження суспільства, Новиков підкреслює фізіологічну, а не психичну його основу (У.120), але це не заважає йому назвати суспільство психичним організмом, бо для суспільства є важливий не контакт, а „психична взаємодія“.

себе розуміється, що про класи Новиков мовчить). У Новикова індивідуалізм ще яскравіше, ніж у Спенсера, веде до боротьби з соціалістами, які, на його думку, надають надто великого значіння державі. А щоб обмежити роль держави, Новиков, як органіст, розглядає не роль держави, а роль нервової системи в організмі, і від цієї аналогії не виграла ні біологія, ні соціологія. (Це дуже характерно для всіх органістів). Він зауважує, що мозок не такий вже пан, як це здається. Він може командувати тільки в межах дозволеного. Порівнюючи далі вегетативну функцію організму з економікою, психичну функцію з наукою, мистецтвом, філософією і т. и., Новиков забуває про те, що цим порівнянням він б'є сам себе, бо доводить як-раз не примат особи, а примат суспільства.

АНАЛОГІЧНИЙ МЕТОД В РУКАХ НОВИКОВА — КРИТИКА РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОГЛЯДІВ

Правда, ці порівняння ні до чого його не зобов'язують, бо вони надто гнучкі, кавчукові, і Новиков дуже добре вміє цю гнучкість використовувати, то підкреслюючи подібність, то підкреслюючи розбіжність, залежно від потреби даного моменту. Цей еклектизм і безпринциповість найяскравіше виступають у критиці соціалізму.

З одного боку виходить, що органічна теорія дає готову відповідь проти революції в суспільстві. Адже-ж такий медичний авторитет як Нухлеу каже, що повстання клітин організму проти мозку приводить до параліжу і до смерті. З другого боку, коли це потрібно, то другий медичний авторитет Claude Bernard каже, що справжнє життя організму це є життя його клітин, організм — це абстракція. Мозок не такий вже великий пан над тілом. Його влада характеризується тим, що він шукає приводу як можна менше правити¹⁾. До того-ж кожна клітина має свідомість до певної міри.

Того-ж самого еклектичного методу Новиков тримається, коли йдеться про такі тонкі питання, як власність то-що. Чи повинна існувати приватна власність? Відповіді він шукає не в аналізі економіки суспільства, а в аналогіях з організмом і ставить питання так: чи існує вона у живого тіла? Коли існує, значить, право приватної власності є закон природи і треба його зберегти, коли-ж ні, тоді вона просто аберація людського розуму (*abberation de l'esprit humain* т. III, ст. 193). Те-ж саме і про право передачі в спадщину. Нема чого, звичайно, пояснювати, що Новиков вважає право власності за закон природи. Цей аналогічний метод яскраво підкреслює класове значіння органічної теорії суспільства, чи вона буде матеріалістичною чи ідеалістичною.

ВІДНОШЕННЯ ДО ІНШИХ ТЕОРІЙ СУСПІЛЬСТВА

Еклектизм аналогічного методу знаходить нарешті свій останній відблиск в відношенні до інших теорій суспільства.

¹⁾ Бакунин доводив, що уряди ніколи не згодяться утворити федерацію. Звідси він робив висновок, що спочатку треба знищити (*supprimer*) уряди (*les gouvernements*). Щоб сказали про лікаря, який би пропонував знищити нервову систему в людському роді для того, щоб побороти істерію? (*Annales* т. V ст. 189).

Соціологія за Спенсером є наука, що має найголовніше значіння для людства. Правда, вона ще знаходиться в стадії стихійної індуктивної розпорошеності, в ній існують всякі напрямки — крім органістичного, ще дарвіністичний (расовий), економічний (історичний матеріалізм) і психологічний. Але це зовсім не значить, що вона не наука. З того факту, що дехто з соціологів має неправильні погляди, не можна робити висновку, що соціологія не стоїть на науковій базі, так само, як помилковість законів Воді в астрономії не означає, що астрономія не має ніякої наукової бази. Новиков вважає свою теорію за таку, що єдина може поставити соціологію на наукову височінь. Він прорікає своїй теорії велику будучність і каже, що тільки вона може знищити гідру метафізики¹⁾. Соціологія або буде органістична, або її зовсім не буде. Але з другого боку, коли конгрес буржуазних соціологів у 1902 році розглядав і критикував подану позитивістом і одночасно соціал-демократом Келес-Краусом теорію історичного матеріалізму²⁾, або коли Новикову доводилось захищати свою теорію від нападів з боку цього-ж самого Келес-Крауса, Новиков у своїй *Defence* (див. *Annales* т. V. ст. 93, 157-161), критикуючи „економічний матеріалізм“, визнає, що „економічний матеріалізм“, як і інші напрямки („психізм соціальний“ і дарвінізм), має в собі частину істини. Він є реакція проти поверховості в розгляді історичних явищ (натяк на расові, та психологічні школи), і тому Новиков вважає себе більше прихильником історичного матеріалізму, ніж його противником, хоч на його думку „економічний матеріалізм“ не є теорія в справжньому значінні слова. Це просто огляд (*une simple observation*) („*Annales*“ т. V, ст. 161)... „Тепер історичний матеріалізм не має більше претензії бути єдиним змістом соціології (*la substance entiere de la sociologie*). Це не що инше, як часткова точка зору на історію (*point de vue particulier sur l'histoire*), метод досліду“ (*Annales* т. VIII ст. 93-4).

Правда, історичний матеріалізм зовсім не потребує такого хитрого, данайського спільника, як Новиков з його теорією „психологічного біологізма“, як її влучно назвав один з критиків (Бугле в *Année sociologique* за 1898 рік). Але той факт, що „психологічний біологіст“ робить подарунки історичному матеріалізму хоч-би і в формі одиссейського коня і шукає в ньому „спільника“ в боротьбі проти „психізму“, із яким він сам у спілці, свідчить про непевність позицій органічної теорії.

¹⁾ „Хто може звалити (*abattre*) гідру метафізики? — ораторствує Новиков. — Органічна теорія і тільки органічна теорія... Основні закони біології та соціології однакові, бо остання є просто продовження першої“ (*Annales de l'institut* і т. д. т. V ст. 190).

²⁾ Див. *Annales de l'institut international de sociologie* т. 8-й. На конгресі після доповіді Келес-Крауса (Що таке економічний матеріалізм, т. 8-й ст. 51-99) виступали: Новиков (93-4), Лоріа (99-115), Ковалевський М., Грасері, Кост, Абрикосов, Теніс (прислав листа), Де Грееф (140-183), Уорд, Лімузен (190-5), Фульє (277-218), Тард (284-289), Ескартен і інші. Таким чином у 8-му томі „*Annales*“ сконцентровано всю „мудрість“ буржуазної критики, що намагається відкинути геть матеріалістичне розуміння історії. Треба, правда, зазначити, що „економічний“ матеріалізм в устах позитивіста Келес-Крауса не був зовсім тим історичним матеріалізмом, який ми маємо у Маркса-Енгельса.

Коли таке невиразне відношення Новикова до „економічного“ матеріалізму привело його до спроб уложити союз з Келес-Краусом чи Лоріа, то в відношенні до психологічного напрямку в соціології, Новиков цілком пішов на капітуляцію. Критикували органічну теорію на конгресі 1898 року головні „психологісти“. Виступали на цьому конгресі теж психологісти: Штейн, Штейнмець, Горафало, Лемузен, Кареїв, Еспінас, Тард, Уорд і інші (*Annales de l'institut international de sociologie* т. III—IV).

Всі вони критикували навіть ту психологізовану органічну теорію, яку Фульє більше ніж Новиков потім перешикував так, що від Спенсерівської теорії залишилася одна назва („договірний“ організм). Але навіть теорію психологічного біологізму не прийняли на цьому конгресі. Захищали її лише одинокі голоси Лілієнфельда та Ворса.

Отже навіть серед буржуазних соціологів встановилася думка, що на міжнародньому конгресі 1898 року органічну теорію суспільства розгромлено, розбито вкрай і поховано навіки.

Але Новиков і тут проявив свій електизм до кінця. В *Defence* (т. V ст. 84—167) він запевнює, що його теорія не суперечить психологічним теоріям суспільства. Уорд каже, що суспільство це ідея, а не матеріальна річ (американський журнал соціології, вересень 1925 р. ст. 263). Гарзд, Новиков з цим теж згідний, бо в нього суспільний організм має також суб'єктивний характер. Гідінге каже, що суспільство — це група істот, яка має групову свідомість. Добре, Новиков це приймає. Для Тарда суспільство починається з моменту, коли між людьми починають відбуватися процеси імітації, наслідування. Новиков іде і на це. Він проклямує, що психологічна теорія включається в органічну і що психологісти його компатріоти¹⁾.

Правда, він робить закид психологістам за те, що вони не досить повно беруть суспільні явища, бо добровільно обмежуються маленькою часткою всіх соціальних процесів, але вони не суперечать теорії психічного організму.

Психологія — це фізіологія нервової системи, а соціальний організм — це сукупність живих частин, які взаємно діють на себе і фізіологічно і психологічно. Таким способом виходить, що нема між психологістами та органістами ніяких суперечок — і психологісти і органісти (як і антропо-географісти та механісти, що їх ми розглядали) — однаково беруть свій початок із біологічної расової теорії суспільства.

Поки-що ми це запам'ятаємо, а тепер подивимось як критикували буржуазні соціологи органічну теорію суспільства.

БУРЖУАЗНА КРИТИКА ОРГАНІЧНОЇ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬСТВА

Критика органічної теорії суспільства з боку психологістів базується на тих розбіжностях між організмом і суспільством, які встановив ще сам Спенсер, — особливо на четвертому пункті розбіж-

¹⁾ Див. наприклад „*Annales*“ т. V ст. 167 *Defence*: „Ми прокламуємо, що дослідні і відкриття психологічної школи включаються в наші, що вони становлять, так би мовити, частину нашої території; ми дивимось на психологістів як на компатріотів“.

ности, що підкреслює свідомість людей, як членів суспільства і відсутність Common Sensorium'a — центру суспільної свідомости, який існує в організмах. Так, наприклад, згаданий вище Бугле¹⁾ формулює думку всіх буржуазних критиків, коли підкреслює психичність соціальних явищ і викриває всю відносність аналогії між організмом та суспільством. Правда, висуваючи свою теорію „вибраних“, аристократії — „l'élite“, — Бугле іде за Новиковим в аналогії між Sensorium'ом суспільства і „l'élite“, яка є органом продукції ідей²⁾ і таким чином іде стежкою звичайнісінької расової теорії. Але Бугле обвинувачує Новикова, що він не бачить самостійної творчої ролі ідей — незалежної від установ, органів, всяких подібних матеріальних речей. Еволюція біологічна іде від фізичних істот до істот розумних, ідеальних. Людство іде в цій еволюції від залежності від матеріальних елементів до морального ідеалу. Людство — все цілком нарешті піде під досвідченим керуванням „une élite de gentilshommes sociologues“, — а органічна теорія тягне його до старих варварських порядків, при яких l'élite залежить від мас.

Таким чином за Бугле треба зовсім викинути всякий натяк на залежність l'élite від мас. А ця залежність замикається в назві „організм“, хоч його Новиков і психологізував, скільки можна було. Соціологія знаходиться під безпосереднім впливом психології, а не хемії або фізики. Зводити соціологію до біології небезпечно вже тому, що ця метафізична теорія вносить метафізику і в соціологію, і в біологію і замість наукового розгляду дає тільки художні метафори.

ЧОМУ БУРЖУАЗНІ СОЦІОЛОГИ — ПСИХОЛОГІСТИ ПОВСТАВАЛИ ПРОТИ БУРЖУАЗНОЇ ТАКИ ОРГАНІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Отже всі критики сходяться на тому, що в суспільстві існує залежність тільки психичного характеру і бояться навіть натяку на яке-небудь матеріалістичне пояснення цієї залежності. Органічна теорія як-не-як — а говорить про всілякі органи, судини, системи і т. д., а цього ідеаліст — буржуазний соціолог, поставивши все на карту ідеалу і сили ідейки, що її він проповідує, не може допустити — інакше йому доведеться прийти до сумних для буржуазної класи висновків. Тому не вважаючи на всі спроби Новикова психологізувати органічну теорію, — вона провалилася на міжнародньому конгресі³⁾.

¹⁾ Дивись *Année sociologique* за 1898 рік ст. 127 — 136 і *Revue philosophique* за 1900 рік ст. 335 — 336.

²⁾ „Коли пан Новиков стверджує, що кожна клітина нашого тіла має певну ступінь свідомости, хіба це не значить змішати істини правдоподібні з точки зору метафізики з істинами науково доведеними? І коли він декілька разів настоює на тому, що триумф ідей в мозкові залежить від приєднання клітини, яка нахляє терези так само, як приєднання депутата дає перевагу пропозиції і веде до її перемоги, — можна спитати, чи не є більше метафоричною ніж науковою ця біологія, на якій пан Новиков хоче науково збудувати свою соціологію?“ (*Année sociologique* за 1898 р. ст. 135).

³⁾ В своїй праці „Критика основ буржуазного обществоведения и исторический материализм“ (Основа 1925 р.) Л. І. Аксельрод-Ортодокс, — викладаючи (лекція 4 — Аналогический метод в социологии) й критикуючи (лекція 5 — продовження) Спенсера правильно зауважує, що „ті заперечення“

Конгрес підкреслив різниці між організмом і суспільством (соціальні елементи рухомі, можуть відірватися від цілого, мають свідомість і переслідують свою власну мету) і скритикував спроби Пювікова знайти тут різницю лише в кількості (більш чи менш), а не в якості, не в суті.

З другого боку він констатував, що органічна теорія дає тільки невиразні, широкі аналогії, які не здібні пояснити нічого в соціальних явищах і можуть тільки привести до помилок. Таким чином „організм“ є помилкова теорія і її треба поставити в музей історії наук між нікчемними гіпотезами і небезпечними метафорами¹⁾.

МАРКСІВСЬКА КРИТИКА ОРГАНІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Марксівська критика органічної теорії виходить з того принципового твердження, що не можна закони біології механічно переносити в соціологію. Так, наприклад, боротьба за існування між тваринами трансформується в суспільстві в боротьбу клас, і ця остання боротьба має своєрідні відмінні властивості, нові якості, що їх не було на біологічному щаблі. Про аналогії органічної теорії, можна сказати теж саме, що ми говорили в свій час про механічно-енергетичну теорію суспільства—вона не звертає уваги на перерву тяглости, на скік, на нову якість і зводить соціальні явища до біологічних. Цим вона замість конкретного розгляду соціальних явищ у всій їх своє-

чення, які наводять більшість критиків органічної теорії, не зовсім обгрунтовані просто тому, що сам Спенсер вказує на ці різниці (між організмом і суспільством), бере їх на увагу, а проте приходять до остаточного висновку, що в основній суті суспільство не відрізняється від тваринного організму* (див. ст. 53). Л. І. Ажельрод-Ортодокс далі розглядає критику органічної теорії з боку Михайловського („Что такое прогресс?“), що його критика по своїй ідеалістичній суті не відрізняється від критики зах.-європейських психологістів (див. ст. 59—63). Різниця тільки в тому, що Михайловський критикував органічну теорію во ім'я народницького ідеалу емансипації особи та її всебічного розвитку, а психологісти во ім'я „емансипації“ аристократії, l'élite, „вищих“ класів від „нижчих“ класів. Крайності сходяться.

¹⁾ Див. *Revue philosophique* за 1900 р. ст. 336. Замітка Bouglé. „Теорії виправдуються тим, що вони продуктивні. Коли... органіцизм дасть нам точну відповідь, він правий... Але коли він відповідає на поставлені питання непевними формулами, що не здібні з'ясувати соціальних явищ, а ведуть до помилок,—тоді треба сказати що він є помилковий і його місце в музеї історії наук між безплідними гіпотезами і небезпечними метафорами“.

Кінчаючи розгляд критики органіцистів з боку буржуазних соціологів, не можна для повноти картини не привести резюме промови Келес-Крауса, що взяв на себе місію представляти „економічний“ матеріалізм в таборі буржуазної соціології. Це потрібно ще і для того, щоб з'ясувати відношення навіть цього стерилізованого позитивістичного „економічного“ матеріалізму до органічної теорії. Келес-Краус (див. *Annales* т. IV ст. 288) зауважує, 1) що аналогія між організмом і суспільством (якщо вона іде далі простого констатування функціональної залежності між клітинами організму і рівнобіжно між членами суспільства) являється простою алегорією; 2) що вона нічого не може пояснити в суспільстві і як метод цілком безплідна, 3) що ніякого розуміння соціальних явищ із неї не можна вивести; 4) що вона може прикладатися (коли це допустити), лише до суспільства безкласового, а для класового суспільства не годиться, бо його треба розглядати як паразитичне або взаємнокорисне, мутуалістичне об'єднання багатьох організмів. Далі він порівнює соціологію з дитиною, що трималася за спідницю своєї старшої сестри-біології, а тепер повинна стати на власні ноги.

рідності підміняє їх аналогічними біологічними явищами, яких розгляд все таки не дає відповіді на питання про характер даних соціальних явищ.

Ці загальні принципів міркування ми маємо у Маркса та Енгельса, — проте вони, як і їх учні, не дали систематичної критики органічної теорії.

У Маркса, навіть в Капіталі (т. I-й, розділ V, п. I) єсть порівняння техніки, як елементу витворчих сил, з кістною і судинною системою організму, так само як і порівняння суспільства з організмом, але це тільки порівняння і не більше, і в своєму місці, критикуючи енергетичну теорію, ми наводили слова Енгельса і Леніна про наукову вартість цих метафор, алегорій та аналогій і з'ясували, що вони мають значіння лише методичне для підкреслювання різниці між самими явищами, а не методологічне.

Систематичну критику органічної теорії ми маємо аж тепер у праці Л. І. Аксельрод-Ортодокс „Критика основ буржуазного обществоведения и исторический материализм“ (Основа 1925 рік. Лекція 4 і 5. Аналогический метод в социологии). Аксельрод говорить про теорію Спенсера, як про некритичне механічне перенесення законів еволюції із галузі біології в соціологію. Закони диференціації та інтеграції в Спенсера просто описання процесів без ніякої сирсби пояснити їх причини. Зовсім не доведено, що взагалі всяке суспільство повинне вступити на шлях диференціації, і що соціальна рівність повинна перетворитися в соціальну нерівність тільки тому, що первісне суспільство перейшло в класове. Замість того, щоб аналізувати причини цієї соціальної нерівності, Спенсер просто проводить аналогію між суспільством і твариною¹⁾.

Таким чином поняття інтеграції та диференціації, тривкої і нетривкої рівноваги на думку Аксельрод-Ортодокс є наслідок чистого описування суспільних явищ термінами математики й механіки. Ці аналогії нічого з'ясувати не можуть²⁾.

¹⁾ Л. І. Аксельрод, критикуючи аналогічний метод, дотепно зауважує: „Коли хто-небудь з вас стане на яких-небудь зборах цілком справедливо зацитувати, що сучасна Європа виїшла із стану тривкої рівноваги і до цієї загальної абстрактної характеристики більше нічого не додасть, то це твердження залишиться образним висловом і не більше. Цікавий уважний слухач припше вам записку з питанням, чому, Європа знаходиться в стані нетривкої рівноваги, які сили визначали її минулий стан і які сили, які факти і які явища вивели її з минулого більш тривкого стану. А коли слухач захоче бути уїдлигим — а це буває — то він до того ж зауважить, що Західня Європа не стіжок, який зберігає тривку рівновагу, коли стоїть на своїй основі, і приходить в стан нетривкої рівноваги, коли його поставити на вершок. Це значить, що закони із галузі природознавства, зокрема закони механіки, якщо їх перенести в галузь суспільних явищ, цілком безсилі що-небудь з'ясувати (Критика основ і т. д. ст. 69).

²⁾ Таким чином в своїй органічній теорії суспільства Спенсер ніяких суспільних законів не викриває і він не може їх викрити при загальній поставленні проблеми. Для того щоб відкрити закони, що керують суспільним життям, треба дати відповідь на питання, яке Спенсер поставив: „Що таке суспільство“. Що об'єднує і зв'язує людські індивіди в колективне ціле, які елементи обумовлюють різні суспільні угруповання, іншими словами, що становить матерію суспільства. Без відповіді на ці питання взагалі не можна думати про соціологію як предмет науки, її просто не існує. На ці питання у Спенсера відповіді нема, а тому не

Як ми бачили, ні у Спенсера, ні в його учнів ми не маємо відповіді на питання „Що таке суспільство“, бо замість відповіді всі органісти говорять про аналогію. Суспільства, як предмету досліджу, нема ні у Спенсера, ні у Вормса, ні у Новикова — тим більше нема у Шефле та Лілієнфельда. Отже оцінку Л. Аксельрода теорії Спенсера: „не можна вважати органічну теорію суспільства за соціологію“ — ми маємо право поширити на всіх інших органістів, — цим самим ми робимо непотрібною критику застосування органічної теорії до практичних конкретних питань сучасності — як це робили Вормс та Новиков. Це застосування, як ми бачили, говорить не про що, як тільки про класову обмеженість ліберальної буржуазії і про її паничний жах перед класовою боротьбою.

можна вважати органічну теорію суспільства за соціологію* (Критика основ... и т. д. ст. 70).

Далі Л. І. Аксельрод цілком справедливо зауважує, що коли Спенсерові треба визначити цемент суспільства, він забуває свої аналогії і стає на еkleктичну точку зору, кажучи, що суспільство цементується мовою, релігією, звичаями, нравами, мистецтвом, політичними установами і т. д.

Л. ОЛЕКСАНДРЕНКО

Константин Пекер

НАРИС ЙОГО ПОЛІТИЧНИХ І ЕКОНОМІЧНИХ ДУМОК

„Життя в праці, або смерть у боротьбі“.

(З промов Фр. Відаля й Констант. Пекера перед Люксембурзькою Комісією Праці 1848 року. Ще раніш, під час Ліонського повстання (1831), що вважається за початок революційного руху пролетаріату XIX століття, це гасло маяло на прапорах ліонських робітників).

I. ОСОБА К. ПЕКЕРА ТА ЙОГО ТВОРИ

„Погляди утопістів¹⁾ довго панували в соціалістичних теоріях XIX століття, а почасти панують ще й досі“ — каже в своєму творі „Від утопії до науки“ Фридрих Енгельс.

Не вважаючи на громи й анатеми соціалістів-новаторів початку XIX століття на французьку революцію, самі вони — кість від кости — діти французької революції і не так легко звільняються від її ідеології. Але економічні умови XIX століття були зовсім не ті, що XVIII: новатори-соціалісти на початку XIX століття не просто повторюють, але, змінюючи, перетоплюють у горні ідей XIX століття соціальні снім утопістів минулих століть. Інтернаціоналізм, такий характерний для соціалістів всього світу XX століття, має за свою підвалину утопію новаторів тої доби від Сен-Сімона²⁾ до Пекера, від Фур'є³⁾ до Кабе⁴⁾.

Липнева монархія Луї Філіппа — ось те суспільне середовище, де довелось працювати одному з французьких утопістів — Константину Пекерові⁵⁾. Ця доба вславилася на континенті Європи поширенням машинізації, буйним розквітом промисловости, небувалим зростом міст та торговельних центрів, зменшенням сільського населення і (в зв'язку з тим) кризою робітничих рук по селянських округах. У Франції

¹⁾ На жаль українською мовою про утопістів є тільки стаття Лесі Українки — „Утопія в белетристиці“. (Твори, том 7. Вид. „Книгоспілки“ 1925 року), але й вона освітлює лише белетристичні утопічні твори.

²⁾ Сен-Сімон Анрі Клод (1760 — 1825) — відомий соціальний реформатор.

³⁾ Фур'є Шарль (1782 — 1837) один із видатніших французьких утопістів, що мріяв у своїх численних творах про нову організацію всієї людности фаланстерами.

⁴⁾ Кабе Етьєн (1788 — 1856) — уславився своєю утопією „Подорож до Ікарії“.

⁵⁾ За своїх учителів Пекер вважає біблію всіх народів, ідеологію иррших християн, Руссо, всю французьку революцію, Сен-Сімона, Фур'є.

саме в цей час робітнича класа — під загрозою нових репресій від буржуазної держави — вперше усвідомила своє становище, як класа, відокремлюючись від інших суспільних угруповань в одну могутню масу.

Константин Пекер народився у Франції в Арлі 4-го жовтня 1801 року. Його ім'я стало відоме французькому суспільству коло 30-х років минулого століття, як адента „церкви сен-сімонізму“. Соціалістичний ухил творів Пекера з'єднав йому прихильників серед демократичних угруповань 40-х років. Під час революції 48-го року Константин Пекер був обраний на члена Люксембурзької Комісії Праці. Але державний переворот, що привів Францію до Другої імперії, примусив Пекера покинути назавжди Париж. Після 50-х років припиняється його літературна діяльність. Забутий Пекер доживає свого віку в Таверні Сен-Льє; помер він 27-го грудня 1887 року.

Коло свого першого твору з політичної економії — двохтомової „Соціальної економії інтересів торгівлі, промисловости й агрикультури в зв'язку з розвитком цивілізації під впливом винаходу парових машин“¹⁾ — Пекер працює з 1832 року. Паризька Академія наук, з пропозиції Адольфа Бланкі²⁾, преміює цей твір. На думку Малона, одного з найкращих знавців Пекера, Академія Наук, преміюючи цей твір, не добачила його соціалістичного змісту.

В цьому творі Пекер усі економічні проблеми сучасних йому держав переглядає з точки зору розвитку залізниць. Величезна революція відзначається економікою. За Пекером розвиток залізниць матиме внаслідок утворення великих об'єднань народів, покличе до життя мільйонові армії, спричиниться до воєн поміж імперіями та викличе економічне суперництво континентів. Залізниця, зменшуючи відстані, економічно згущають Францію до розмірів Іль-де-Франсу, Європу до розмірів Франції. На прикладі Місісіпі, що з ріки пустель обернулася в головну торговельну артерію Сполучених Держав Північної Америки, Пекер прорікає, що розвиток залізниць викличе в майбутньому прокопання світових шляхів — Суецького і Панамського каналів і матиме великий вплив на економічну еволюцію російського велетня: густа сітка залізниць економічно як-найтісніше зв'яже шляхи Росії та Європи.

1839 року виходить у світ другий великий твір Пекера — „Про поліпшення добробуту залежно від волі“. Пекер доводить корисність матеріальних поліпшень прикладами з історії цивілізації: народи, що були найкраще економічно організовані, мали найкращі установи й були найвільніші. З історичних спостережень Пекера в цьому трактаті — дуже цікаве його порівняння Іспанії й Португалії XV і XVI століть (які були за тої доби промисловими, торговельними й хліборобними центрами Європи) з сучасним становищем цих держав у XIX столітті, коли вони через економічний і політичний регрес замкнулися виключно в агрикультурних рямках. Про Італію Пекер зазначає, що ідея її визволення та єдності зароджувалась в її найбільш промислових округах. Пекер нарікає на парламентаризм англій-

¹⁾ Видання I-го тому цієї книжки (1836 р.) збіглося з появою брошур утопіста Фр. Відаля — „Про ощадні каси“ й „Утворення майстеровь праці“.

²⁾ Економіст і сен-сімоніст академик Жером Адольф Бланкі (1798 — 1854) — старший брат відомого революціонера Луї-Огюста Бланкі (1805 — 1881).

ський, французький, американський, як на системи, через які дрібна й середня буржуазія утворюють союз із вельможним панством і з владущими класами.

Згодом, Пекер виступає на політичній арені, підіймаючи свій голос за виборчу реформу („Відозва до 240.000“). Наприкінці 1842 р. Пекер випускає свій капітальний твір — „Нова теорія соціальної й політичної економії“. Критика давно визнала, що жоден твір письменників-утопістів не подає так ясно теорії сен-сімоністів про експлоатацію праці, як „Нова теорія“ Пекера. Це — нариси організації суспільства в майбутньому. Мета суспільства — організація праці для панування над природою. Засоби — братерська солідарність і розвиток усіх людських талантів в інтегралі колективу. Треба через законодавство домагатися утворення такої економічної кон'юнктури, яка непомітно забезпечувала б найбільшій кількості людей найбільшу суму благ.

Того-ж 1842 року Пекер пише брошуру — „Про армії та їх відношення до промисловости, морали й волі“, а також видає роботу, присвячену питанням міжнароднього третейського суду, що розв'язуватиме в майбутніх Сполучених Штатах Європи економічні та військові конфлікти поміж сучасними державами („Про мир, його принципи та реалізацію“).

У своїй книжці „Про божу республіку“ Пекер пропонує утворити релігійне братство „філадельфів“, що трохи нагадує „теофілантропів“ Директорії. В Пекеровій „Божій республіці“ економічні потреби викликають організацію промисловости й продукції; полові проблеми розв'язуються через організацію родини та шлюбу, але емоціональному почуванню одведене місце в реорганізації виховання дитини.

З 1849 року по 1850 р. Пекер редагує ефемерний часопис „Порятунок Народу“, де, не вважаючи на втрату посади, перед очима переможної реакції, Пекер не покидає жодної зайнятої колись позиції.

Ось як плямує Пекер сучасне йому суспільство. Для буржуа бідність... це нещастя; ентузіазм та самопожертва — дурниця; батьківщина для нього — це крам, яким він торгує. Коли-б він не боявся масових убивств, він позачиняв-би всі притулки й всі філантропічні установи, бо це дорого коштує. Мрія кожного — збити собі багатство будь-якою ціною. Скрізь іде війна егоїстичних інтересів. Душу жінки зневажають, хоча цінують її тіло. Тільки темнота маси могла допустити маленькій купці монополію на всі багатства. Подивіться на нашу закам'янілу Європу: почуття, ідеї, суспільне виховання, політична економія — все або вмерло, або крутиться на одному місці, все гангренозоване, старе, безсиле, в латках. В соціальному будівництві європейці не так далеко пішли, що до свого розвитку, як племена Арабів та Бедуїнів у політичних відносинах. В сучасному буржуазному суспільстві все віддається капіталові, трохи талантові й нічого праці... Тому воно повно паразитів. В Європі нашого часу — коли неймовірно зростають розкіш та злидні — спостерігається таке з'явище, що чим блискучіша позолота її грудей, тим глибше її ноги в багні... Чи могла уявити собі людина (наприклад, за доби патріярхату) становище, гірше від становища ганчірника-професіонала теперішнього

Парижа, що мусять для свого животіння порпатися ніч-у-ніч по смітниках. Пекло — на думку Пекера — на землі!.. Чи батько-робітник у робітничому середовищі одержує заробітню плату пропорційно кількості дітей? Чи пролетарі не йдуть, замість багатих, на видиму смерть за декілька тисяч франків?

Але пролетарі мусять працювати щоденно 12, 16 і 18 годин, щоб існувати самим та родині, як би велика вона не була!.. Так... чи ні...? Відціль іде варварство та жорстокість сучасного буржуазного суспільства — „Долини сльоз“. Ці слова Пекера нагадують знамениті сторінки трактату Луї Блана¹⁾ — „Організація праці“.

II. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА К. ПЕКЕРА

„Коли ви бажаєте знати, як довго існуватиме ваша республіка, виміряйте кількість праці, що ви зможете ввести в ню!“ („Нова теорія“).

Коли уявимо, каже Пекер, пересічну заробітню плату в 400 франків, тоді власник, що одержує 2.000 франків річної ренти, примушує цілий рік працювати, замість себе, п'ять людей; власник, що одержує 10.000 франків, живе коштом 250-х, а 1.000.000 франків — за кошт 2.500-х індивідів. Скрізь, на старому та новому континентах — ми зустрічаємо ту-ж саму економічну організацію господарів та робітників, капіталістів та пролетарів, — і капіталісти завжди мають можливість привласнити, за допомогою посередньої сили — праці пролетарів, усі нові знаряддя виробництва.

Але всі люди однаково цінні!.. Античні забобони, віра в нерівність рас. Як на засіб поліпшити сучасне становище Пекер указує на проблему зменшення годин робочого дня, що містить у собі підвищення плати робітника. Суспільство майбутнього базуватиметься на однаковій платі за роботу: — правило Пекера — „коли я роблю стільки само годин, як і ти, то я маю право на плату, однакову з твоєю, і на задоволення потреб, рівних твоїм“. Матеріальні вартості ні в якому разі не будуть у суспільстві майбутнього поставлені нижче від нематеріальних — отже, легше можна обійтися без наук і мистецтв, ніж без хліба: коли в Європі спостерігається противне, то це пояснюється, за Пекером, величезними крадіжками в сфері продукції матеріальних вартостей, завдяки кризі перевиробництва. Суспільству потрібна, для тієї або іншої мети, певна кількість хліборобів, моряків, спеціалістів, — і всі вони однаково потрібні. Підлітки повинні одержувати плату, однакову з дорослими. На черзі стане тоді соціальне забезпечення старих і непрацездатних інвалідів в однаковому для всіх розмірі. Все, що хто-небудь буде виробляти по-над норму, буде безплатне й піде на зменшення тягару праці товаришів. Гаслом наступного дня буде найбільша колективізація виробництва при найбільшій індивідуалізації споживання.

Вимагаючи для всіх однакової плати, Пекер розірвав стосунки з сен-сімоністами та їх золотим правилом — „Кожному хистові по

¹⁾ Блан Луї (1811 — 1882) — член Тимчасового Уряду за доби французької революції 1848 року.

його праці“ — принцип, яким прийнято соціалістичний план економіста Родбертуса. В даному разі Пекер приймає погляди пізніших марксистів з тою лише різницею, що в останніх яскравіше, ніж у Пекера, виявився принцип обов'язковості праці для всіх.

Французький вчений Ізамбер гадає, що погляди Пекера на організацію праці мали вплив на Прудона¹⁾ й Карла Маркса.

Право власності, на думку Пекера, це не є „крадіжка“ (як каже Прудон), але все-ж велике нещастя для людности. Визволення — в поступовій соціалізації капіталів: треба почати з соціалізації Французького Банку Національного Кредиту²⁾ та поширити соціалізацію на залізниці, копальні, канали і т. инш., по-перше, організуючи промислову працю, потім торгівлю, щоб закінчити все регулюванням аграрної справи. Право того, хто має, завжди обмежується правом того, хто не має: або власниками повинні бути всі постійно й безнастанно, або ніхто не повинен бути власником.

Окрема людина не має права власності, навіть у царині своїх власних думок. За Пекером, авторського права зовсім нема: все, що створюють окремі людські індивіди, належить усьому людству. На доказ Пекер згадує про відомий парадокс Жан-Жака Руссо³⁾: „Хто їсть у ледарстві, чого не сів — злодій: равтьє, що одержує гроші з державної скарбниці за неробство — не відрізняється від розбихаки, який живе з того, що грабує подорожніх. Принципово нападаючи на право власності та на право спадщини, Пекер гадає, що найнеправдивіше в світі із прав власності, але разом з тим найбільше з погляду історичної ролі — є право передавати від батька до сина найвищу владу в монархичній державі.

Постійне побільшення населення, без сумніву, в усіх країнах загострить аграрне питання й приведе, нарешті, до повної соціалізації землі державною владою. За Пекером, мобілізація великої земельної власності є погроза для дрібної земельної одиниці, так само, як мобілізація великої промисловості й капіталів знищує дрібну промисловість.

Школа сен-сімоністів найяскравіше почувала безліч зловживань, що супроводились комерційними кризами, які не можна відокремлювати від капіталістичного ладу, збудованого на вільній конкуренції. Заперечуючи політику „відчинених дверей“, Пекер відзначає, що свобода торгівлі XIX століття для капіталістів, — це те саме, що воля вчинків сеньорів VIII — IX століть, це є, так-би мовити, прелюдія нового феодалізму, агонія рівності й усіх принципів, усіх заповітів революції 1789 р. Звичайно, однакові економічні передумови викликають однакові економічні наслідки: в Пекіні, як і в Парижі, в Римі, як і в Петербурзі, в Нью-Йорку, як і в Мексиці. Через конкуренцію в сучасному буржуазному суспільстві організатор виробництва спе-

¹⁾ Прудон П'єр Жозеф (1809 — 1865) — один з найбільших представників анархізму.

²⁾ За парадоксальною думкою Пекера, — „Саме існування банків є знак неорганізованого кредиту: що менш довір'я торгівлі, то більша потреба в цій установі“ („Інтереси торгівлі й промисловості“ — т. I, стор. 203).

³⁾ Руссо, Жан-Жак (1712 — 1788) у своїх творах є головний попередник французької революції, як речник нових суспільних і політичних ідеалів.

кульє на примхах, модах і тимчасових потребах споживача: з цього йде перевиробництво в одній царині й непродукційність в інших. Через конкуренцію той самий хаос, ті самі крадіжки, та сама небезпека із сфер матеріальної культури захоплюють сферу нематеріальну — царину наук і мистецтв.

Поміж утопічними напрямками, особливо Фур'є та його школа мали великий вплив на всю економічну систему Пекера. Він був перший¹⁾ серед людей XIX століття, що цілком засвоїв фур'єрівську теорію періодичності економічних криз і катастроф і, в зв'язку з тим, шукав закономірності в історичному русі економічних революцій. Пекер цілком вірно оцінював історичну роль самого фур'єризму: останній, хоча ще не обстоює цілковито націоналізацію власності, — вже підготовляє загибель капіталізму, пропонуючи програму, де він соціалізує знаряддя праці й територію кожного фаланстеру. Однак, самого Фур'є Пекер вважає за винного, тому що в зрівнанні членів фаланги він допустив нерівності в розподілі багатств поміж окремими фалангами. Пекер приймає фур'єризм лише з умовою соціальної солідарності фаланг всієї земної кулі.

Надто цікаві відносини Пекера до свого приятеля й суперника, що до створення утопічних і соціалістичних планів, Франсуа Відалья. Підчас липневої революції 48 року К. Пекер і Фр. Відаль, разом секретарюючи в Люксембурзькій Комісії²⁾ організації праці, звернувся до населення Франції з таким проєктом:

„Просимо організувати 86 колоній³⁾, що будуть, одночасно, постійними майстернями праці й зразковими школами агрикультури і вберуть в себе лишки населення міст, задержуючи по селах селян, які ідуть до міст, шукаючи праці й наймаючись на посади льокаїв“...

Проти руйнної сили капіталізму К. Пекер і Фр. Відаль кинули гасло — „асоціація“. Пекер і Відаль в 40-х роках минулого століття передбачали майбутні економічні катаклізми, що зростають у цілі промислові революції з суперечностей, заложених в самій основі капіталістичного суспільства.

В своїй „Новій Теорії“ Пекер намічає два шляхи соціалізації форм життя... 1) Кожен власник знарядь виробництва в підприємстві, на якому працює кількість робітників, більша за назначену норму, перестає бути їх керівником, як капіталіст, і уступає місце адміністративній раді підприємства, яку мають обирати самі робітники. 2) Припинення переходу землі в приватні руки через дарування або спадщину й мобілізація в державнім масштабі земельного фонду, зібраного за допомогою такого засобу. Для спроби Пекер пропонує націоналізувати африканську колонію Франції Алжир, де земля, під час окупації території французами, через мусульманські традиції, зоставалася зовсім нероздіблена. На підтвердження цієї своєї думки — Пекер (у трактаті „Про індивідуальне й абсолютне право

¹⁾ Вже з 1832 року Пекер стає діяльним співробітником фур'єрівського часопису „Фаланстер“.

²⁾ Членами Люксембурзької Комісії Праці (з 28-го лютого 1848 р.), окрім Відалья й Пекера, були сен-сімоністи — Дювер'є й Казо, фур'єрист Консідеран, прихильник філософії енциклопедистів — Жан Рейно та буржуазний економіст — Воловський.

³⁾ Відаль Франсуа (1812 — 1872) — „Життя в праці“ (Париж. 1848, ст. 269).

власности на землю“) посилається на одну Робесп'єрову¹⁾ промову, де той каже, що „власність кожного громадянина після його смерті повинна стати суспільним майном“.

Характерне відношення Пекера до сучасних йому комуністичних теорій (бабувізму та бланкізму). Коли комунізм такий чужий буржуазній моралі, що, так-би мовити, скандалізує її, то, відповідаючи на це, Пекер наводить слова Блаженного Августина, який каже, що „за доби, коли істина скандалізує, хай переможе істина, не вважаючи на скандал“²⁾. За наших днів Августина оголошено-б бунтарем і демагогом. Проте, Августин казав тільки те, що повинен казати кожен в подібних обставинах.

III. СОЦІЯЛІСТИЧНИЙ ІДЕАЛ К. ПЕКЕРА

Пекер має за ретрограда кожного, хто не приймає утопічних планів, якою-б етикеткою він не прикривався — республіканця, демократа, конституціоналіста або монархіста.

Свої політичні й економічні погляди Пекер зформулював у своєму „Проекті Національної і Всесвітньої Асоціації“, або „Шляхах і засобах що до організації праці“, видрукуваних в його „Новій Теорії“. В передмові до свого „Проекту“ Пекер зазначає, що він зовсім не нарікає на те, що ці шляхи будуть власне ті самі, які обиратиме суспільство майбутнього, ні на те, що їх можна, хоча-б частково, пристосувати для Франції XIX століття. В цьому „Проекті“ Пекер пропонує низку тез, — а вся його „Нова Теорія соціальної й політичної економії“ — лише просторий коментарій до його цікавих і логично точно сформульованих тверджень.

1. Економічні атрибути влади:

Найвища влада встановлює рівновагу продукції й споживання, організуючи працю.

2. Соціалізація території та всіх знарядь праці, що належать до землі:

Національна територія, засоби виробництва та знаряддя праці належать усім, але не кожному зокрема.

3. Форми правління:

Всю Францію треба поділити на промислові округи, аналогічно адміністративним поділам. Виборці від робітничих і селянських комун обирають кантонального представника, виборці від кантонів обирають представника округи, виборці округ обирають представника департаменту і т. инш. до президента кожної країни в соціальному житті майбутнього. Вся Франція з погляду майбутньої економічної солідарності повинна стати величезною мануфактурною майстернею, одною велетенською фермою трудових комун.

4. Регламент праці:

Державний регламент повинен регулювати довгість праці та робочого дня в кожній царині й галузі виробництва — для кожної

¹⁾ Робесп'єр Максиміліян (1758 — 1794) — відомий французький революціонер — якобинець, великий оратор.

²⁾ Грецьке слово „скандаліон“, за доби Августина, римські поганські філософи вживали, як образу перших християн.

спеціальности окремо: тому довгість робочого дня в кожній царині й галузі виробництва повинна бути пропорційною до тяжкості праці.

5. Регламент оплати функцій:

Треба декретувати рівну для всіх оплату праці за витрату нервової енергії, незалежно від важливості або корисності даної праці для суспільства; при цьому годинна норма праці встановлюється окремо.

6. Роля грошей в суспільстві майбутнього.

В суспільстві майбутнього гроші вже не будуть товаром, але обернуться на звичайний паперовий квиток. Перепродаж яких - небудь матеріалів і речей, що з них користуються окремі особи, треба суворо заборонити.

7. Освіта й воля слова:

Освіта буде неплатна, практична, професійна, зв'язана з інтересами промисловості, — і буде провадитися в державному масштабі. Всі науки й мистецтва повинні бути приступні для всіх. Воля преси й слова потрібна тому, що вони захищають суспільство від вибухів, тим сильніших, чим суворіша буде цензура.

8. Структура родини:

Родина залишиться непорушною, але жінка не буде на утриманні свого чоловіка, а всі діти на утриманні й вихованні своїх батьків: як виняток, батьки можуть годувати малолітніх дітей, дістаючи допомогу з державної скарбниці. Суспільство майбутнього поставить за своє завдання максимальне об'єднування людських індивідів у расових відносинах. Полігамія була добою жіночого рабства, буржуазний шлюб є доба жіночого кріпацтва. Жінка нині іде шляхами цілковитої емансипації. Чи переможе у шлюбі майбутнього моногамія, чи тимчасовий стосунок полів, — чи шлюб у майбутньому відкине всі умовності, — це все однаково: непорушність родини та її підвалин буде зруйнована в соціалістичних обставинах майбутнього.

Ці тези можуть стати за вихідну точку, щоб схарактеризувати соціалістичні ідеали Пекерової утопії. Як епітафію до своїх висновків Пекер цитує славнозвісні слова французького письменника Шато-бріяна (1768 — 1848), свого сучасника: „Прийде час, коли зовсім не зрозуміють того, яким чином міг існувати такий суспільний лад, при яким щорічні прибутки одного склались із мільйонів; а інші не мали чим оплатити свого обіду. Вельможний маркіз і великий дідич здаватимуться (нашим нащадкам) казковими істотами, фікцією розуму“.

Античний світ, на думку Пекера, був далекий від соціалізму через загально поширену віру в нерівність людей, що до їх природної організації. В минулому до соціалізму, каже Пекер, іноді наближається організація середньовічних монастирів, — але, звичайно, лише в майбутньому людство знайде найвищі форми комуністичного укладу суспільства. Нові економічні умови майбутнього будуть великою рівночиною всіх кліматів, усіх рас, усіх націй, що створять союз народів Європи, як етап всесвітнього інтернаціонального союзу.

Суспільство в майбутньому буде збудоване не на самопожертвах (вони — випадкові), не на егоїстичній конкуренції (вона — протиспільна), але на загальній праці й на загальній рівності. В суспільстві

майбутнього, замість окремих мастків, за Пекером, буде незчисленне національне багатство, до якого кожен стане через свою активність більш або менш причетним. На чолі майбутнього організованого суспільства Пекер ставить чотири комітети: а) Комітет Морали й Філософії; б) Комітет Мистецтв; в) Комітет Наук; г) Комітет Праці й Промисловости, — і дві колегії: „Раду державних представників“ і „Нараду колегії спеціалістів“, що визначає виробництво й споживання країни. Кожна галузь промисловости й продукції буде представлена через депутатів спеціалістів. Кожного окремого індивіда перед одержанням суспільної праці будуть затверджувати всі члени тієї асоціації, де він гадає виконувати ті або інші функції.

Таке організоване суспільство Пекер порівнює з локомотивою, що їде по рейках.

Взагалі, поступ для Пекера це є закон людства. Нерухомість та застій це — її смерть. І Пекер, ніби на протилежність до своєї песимістичної критики сучасного буржуазного суспільства, малює нам картину, перейняту безмежною вірою в людській поступ, яка була властива більше ентузіястам кінця XVIII століття, прим. Кондорсе¹⁾, ніж економістам XIX в. В історії кожного народу є два роди поступу: 1) частковий, повільний і 2) загальний, одночасний, раптовий. Все це нагадує схему Сен-Сімона, що еволюція людських суспільств має дві стадії: а) добу критичну — революційну й б) добу органічну — реакційну.

Відповідаючи на докори, які супротивники теорії поступу закидають утопістам, що вони, прагнучи об'єднати всю людність, повторюють середньовічні християнські мрії, — Пекер каже, що так звана християнська єдність середньовіччя була повна таких великих і численних ересей та суперечностей, що винятків було більш як правил, тому тільки зовнішня єдність у релігії добувалась шляхом глибокої темноти мас. Вірування й релігії зникають, змінюючи одна одну, але намагання поліпшити свій добробут не зникає в людстві. Оптимістично дивитися на майбутнє, за Пекером, нас примушує кількість благ, з яких суспільство користується колективно (бруки, водопроводи й водомети на майданах, освітлення вулиць і т. инш.). Пекерові — майбутнє людства малюється все менш одноманітним і підлеглим суворій одності.

В історичному розвитку для Пекера відкривається поступове наростання соціального почуття: етапи історії — а) любов тільки до родини; б) до племені; в) до міста; г) до народу; д) до всієї людности. Дальший історичний процес Пекер уявляє ось-як: через об'єднання родин, місцевих комун; округ, департаментів — до загальних народних асоціацій... через народні асоціації Французів, Американців, Італійців і т. инш. — до всесвітнього інтернаціонального союзу. Економічна єдність повинна довершити політичну єдність, що здійснила французька революція 1789 р. І, як досі були хартії вільностей місцевих комун, що регулювали відносини буржуазних середньовіч-

¹⁾ Кондорсе (1743 — 1794) — склав відомий „Жироидистський проєкт конституції“. У в'язниці він за декілька днів до своєї смерті закінчив свої „Нариси історичної картини поступу людського розуму“.

них міст до сіньйорів, так і нові хартії вільності регулюватимуть відносини робітничих мас до середньої й дрібної буржуазії.

Ні на хвилину не зупиняючись, поступ наук і історичного досвіду породить у майбутньому в царині економії вечувані комбінації та зміни. Ми блукаємо нині на межі старого та нового світу. За найголовніші чинники історичного процесу Пекер вважає безупинне збільшення населення й зростання влади людини над природою.

IV. К. ПЕКЕР і КАРЛ МАРКС

1867 року в Гамбурзі видано головний твір Карла Маркса „Капітал“ — том I. У цьому творі в кінці розділу 24, присвяченого процесові початкового зосереджування капіталу, є замітка, де Карл Маркс цілком пристає на Пекерову думку, що увічнення старого засобу виробництва з роздрібленням земельних багатств у руках приватних осіб — рівноважне „декретуванню загальної звичайности“.

Це зауваження Карла Маркса виявляє, що творцеві „Капіталу“ не тільки була відома Пекерова „Нова теорія соціальної й політичної економії“, що стосувалася до тих самих питань початкового грошового накупчення, але й те, що Карл Маркс, за його власним висловом, вважає за „справедливі“ висновки Пекера в цьому кардинальному питанні політичної економії. Як же розуміє Пекер це початкове накупчення капіталу?

Кожна матеріальна культура припускає комбінацію двох елементів: а) праці й б) засобів за- для приложення праці. Для кожного приложення праці потрібні початкові вартості для продукції нових вартостей. І от, цього початкового капіталу, потрібного, щоб прикласти працю, позбулася більшість людей: це ґрунтується на тому, що багатства неоднаково розподілені поміж людьми.

Звідси випливає цілковита економічна залежність одних людей від інших у царині, що сама від себе є основний елемент усякого багатства, а саме в царині праці. Ця економічна залежність утворює знов нерівність у знаннях і в інтелектуальному й моральному розвитку, проводячи гостру межу у всій людності між власниками — капіталістами та невласниками — пролетарями. Для свого існування власники повинні користуватися з праці пролетарів, з другого боку, для свого існування пролетарі або дають змогу використовувати свою працю власникам, або орендують у них знаряддя праці, згідно з умовами, які диктують самі власники.

Пекер, як попередник Карла Маркса, всупереч твердженням Фур'є та більшости утопістів, каже, що добровільна асоціація пролетарів у капіталістичному оточенні — неможлива: пролетар аж доти буде пригноблений, доки капітал має свої права. Характерно, що Пекер передбачає відоме зауваження Маркса й Енгельса про реакційність проти вчителів-утопістів їхніх учнів. Наприклад, система Фур'є має на меті усунути права власности на знаряддя праці; але Консідеран¹⁾ —

¹⁾ Консідеран Віктор (1805 — 1893) — член Національного Зібрання Франції за доби революції 48-го року. Серед французьких широких мас, а так само в робітничому оточенні його ім'я досі популярне, як ветерана французького соціалізму.

учень Фур'є (той самий Віктор Консідеран, що перший серед утопістів передбачав майбутню пролетарську революцію та писав про неї в 30-роках XIX століття словами, ніби запозиченими з „Комуністичного Маніфесту“) — всупереч своєму вчителю (Фур'є) будує цілу систему, щоб виправдати право володіння капіталом і землею.

Досі думки Пекера були однакові з поглядами автора „Капіталу“ ... Але всеж-таки, між Пекером та Марксом, як прірва, лежать традиції великої французької революції, ті саме якобінські традиції, що, за парадоксальним висновком Карла Кавцького, становлять одну з найбільших перешкод до утворення єдиної злученої соціал-демократичної партії у Франції. Пекер гадав, що всі класи, так пролетаріят, як і шляхетство, зазвали на собі поліпшення свого існування від технічного поступу.

Ще за доби Монтек'є¹⁾ історики й економісти Європи любили брати Англію як приклад для своїх економічних висновків через її виключно яскравий й прискорений процес еволюції. На прикладі Англії Карл Маркс (що присвятив у I томі свого „Капіталу“ — з розділи — VIII, XIII і XXIV — становищу робітничої класи в Англії) і Фрідріх Енгельс, (що написав твір²⁾ з тією самою назвою) доходять до песимістичних висновків про фатальне коло криз, що у своїй постійній періодичності ведуть кожне капіталістичне суспільство до економічних катастроф. Навпаки, Пекер підкреслює, що кількість незаможників у хліборобській Англії XVIII століття складалася з $\frac{1}{3}$ населення, але кількість незаможних в Англії XIX століття знизилась до $\frac{1}{6}$ загального числа населення.

Отже, для Пекера цілком не існує „Залізний закон павука“ — абсолютного спадання заробітної плати в зв'язку з зростом виробництва в капіталістичнім суспільстві: цей закон, що Фердинанд Ласаль одібрав в спадок від Рікардо, Маркс і Енгельс так формулювали 1847 року в своїм „Комуністичнім Маніфесті“: „В буржуазному суспільстві“ витрати... робітника зводяться майже виключно до здобування засобів існування, потрібних йому, щоб продовжити свій вік. Вартість праці, як і кожного иншого товару, рівна витратам продукції: що неприємніша стає праця, то більше знижується заробітня плата, зокрема через прискорення ходу машин, частково через продовження робочого дня“.

Друга розбіжність Пекера з Марксом у погляді на зріст населення, як на первісний чинник еволюції людських суспільств. За Марксом — „не закономірність руху населення являє основну причину історичного процесу, але розвиток продукційних сил і закономірність цього розвитку (або занепаду) визначає собою рух населення“. За Пекером — головний, а не другорядний двигач соціальної економіки є постійне збільшення населення, що створює в суспільстві змагання до матеріяльних поліпшень у технічному поступі.

Далі, визнаючи антагонізм клас, Пекер не бере класової боротьби за головний чинник історії. Там, де Пекерові доводиться зіткнутися

¹⁾ Монтек'є Шарль Луї (1689 — 1755) один із письменників енциклопедистів XVIII століття, що мав великий вплив на політичне життя Європи тої доби.

²⁾ „Становище робітничих клас Англії“. — 1845.

з боротьбою клас¹⁾, він ближчий від автора „Капіталу“ до поглядів російського анархіста Кропоткіна, що на тезу Дарвіна: „Боротьба за існування, за як єдиний чинник і стимул природнього добору“ — оголосив свою антитезу: „Взаємна допомога, як найголовніший чинник еволюції органічної природи й людських суспільств“. Цю романтику, що її підхопив Кропоткін від традицій французького яacobінізму, яких він сам був палким прихильником, — романтику, що полишила такий глибокий слід на творчості всіх утопістів, переміг тільки Карл Маркс у своєму „Капіталі“ назавжди й остаточно.

Яке-ж історичне значіння Пекера для нашої доби?

Пекер — перший з утопістів, вірний традиціям англійських економістів, визнавав виключне значіння економічних чинників²⁾ і питань праці. Буржуазний теоретик марксизму професор Туган-Барановський вважає Пекера за батька сучасного колективізму. Відомий знавець Пекера — Малон, що сам був членом Паризької комуни 71 року й випадково увійшов смерті під час масових розстрілів 73 жакних днів, вважає, що утопічний соціалізм Пекера ближчий, ніж звичайно думають, до наукового соціалізму нашого часу.

Доктрина Пекера, радикальніша, ніж державний соціалізм Луї Блана, була історичною потребою тої самої економічної еволюції, що на другий день після видання Пекерової „Нової Теорії“, ставить на черзі проблему боротьби клас і робить історично потрібною появу в світ „Капіталу“ Карла Маркса.

¹⁾ У трактаті „Про поліпшення добробуту“ — Пекер відзначає, що скрізь і завжди, нова владаща класа, тільки визволившись, вороже починає ставитись до тих клас, що раніше були з нею у спільній неволі.

²⁾ Сучасні Пекерові письменники-новатори вимагали тільки усунення права спадщини — наприклад, учень Сен-Сімона — Базар (1791 — 1832).

М. ІРЧАН

Аптон Сінклер

Аптон Сінклер! Кому невідоме нині це ім'я? Чи є ще в світі країна, де люди не були - б знайомі з його творами? Особливо в останніх роках ім'я Сінклера стало незвичайно голосне в цілому світі. А проте, як мало знає світ за його індивідуальне життя! Видається, що з усіх письменників світу про Сінклера є найменше біографічних даних. Про це думав я не раз і рішив відкрити для українського громадянства сторінку життя та праці цієї небуденної людини.

В часі мого листування з А. Сінклером, згадав я йому одного разу про намір написати про нього довшу статтю для „Червоного Шляху“ і просив матеріалів. Нетерпляче чекав опісля на відповідь. Чомусь боявся я. Боявся, що мою пропозицію прийме він не радо. Бо й як же! Недавно, тільки з моїх листів, довідався він докладніше про Україну і українців, а доти в нього були дуже туманні погляди, майже ніякі, про ці справи.

Однак мої побоювання були даремні. Сінклер дуже радо прийняв мою пропозицію, відповів на мої питання і прислав чимало різних матеріалів, з яких міг я користуватися при писанню статті. І ось, ця стаття, з спеціальним призначенням для „Червоного Шляху“, появляється нині не тільки за відомом самого Сінклера, але й за його допомогою.

I

Сінклер - письменник і діловитий американець. — Як відповідає він на листи. — А як відповідають установи Радянської України і редакції. — Деяко від теми. — В чому полягає „американізм“?

Чомусь уже так ведеться, що листування письменників публікують аж після їхньої смерті. В цьому випадку я дозволю собі переступити цей споконвічний закон, хоч не буду в цілості подавати всіх листів А. Сінклера до мене, а наведу тільки цікавіші уривки з них. Можливо, що й це не було - б конче потрібно, але особливо для нас, українців, є в листах Сінклера декілька цікавих рядків і вони напевне втрачені - б на актуальності, якби промовчати їх в цей час. По-друге — листування все таки відбиває бодай частинно характер людини так з позитивного, як і негативного боку.

Перш усього — листи Сінклера — це листи діловитого американця. Коротко, ясно і докладно. Нічого зайвого, ніяких сантиментальностей, ніякого патосу. І ще одне: не зважаючи на те, що щоденна пошта Сінклера велика, ви ніколи не можете нарікати, що на відповідь доводиться вам довго чекати. Просто дивуєшся. Наприклад, я живу

в північній провінції Канади, і від Сінклера, що постійно живе в теплій Каліфорнії, мене ділить приблизно 2000 англійських миль. А все-ж таки на відповідь не доводиться чекати довше, як один тиждень. Канцелярська машина Сінклера дійсно американська. І мимоволі згадую: якби при такому навалі щоденної праці довелось чекати на відповідь від якої-будь радянської установи, то доки 15 рядковий лист перейшов би через всіх машиністок, секретарів, помічників, діловодів і завідателів,—можна сміливо вибиратись з Європи до Каліфорнії і повернутись не дочекавшись відповіді.

Часто чую оклики в честь „американізації“ на Україні. Розумію що цього не можна перевести протягом одного-двох років, але-ж бо по мимо розквіту, з якого можна тільки радіти, ми все ще їдемо волами.

Американізм — це не тільки метушня, рух. Це невгомний темп життя і праці, точність плюс діловитість.

Ось, хоч-би така мініатюрна установа, як особистий кабінет А. Сінклера, що поза великою літературною роботою особисто по лагоджує щоденну пошту (не в технічному розумінні). А його канцелярський штат невеличкий. І все-ж таки ви одержите відповідь на кожного листа незвичайно хутко, протягом декількох днів. Хай, що Сінклер диктує відповіді стенографістці, але все-ж він читає листи і—диктує.

В чому-ж полягає т. зв. „американізм“? Коли хто з європейців опиниться в Америці, то вражає його темп праці і темп життя.

Організація праці в Америці різниться від організації праці інших частин світу тим, що вона до крайности спрощена, зведена до найпростіших форм, до практичності, оформленої гаслом: „малий вклад праці, а найбільша користь з неї“, але рівночасно прискорений темп в свій означений час.

І Сінклер довів розподіл своєї праці до краю. Він не тільки пише літературні твори, не тільки бере участь у громадському житті як політичний діяч, але має час що-дня, окрім прямих обов'язків (пошта, завідування видавництвом, фінансові клопоти), займатись хоч годину-дві спортом. При цьому, ще раз підкреслюю, його штат співробітників, з економічних причин, невеличкий.

II

Лист на Україну, як камінь в океан. — Як інформують Сінклера росіяни. — Перший лист Сінклера. — Що вийшло українською мовою? — Сінклер про поневолену Західню Україну. — Домашній архів Сінклера без українських книжок. — Наші крайності. — Українізація англійської колонії. — Сінклер і робітничі видавництва. — Радянська Україна у вигідному положенню.

Ще в-осени 1923 року, коли я прибув в Канаду, зродилась в мене думка нав'язати зносини з Сінклером. Але—„голіруч“ не хотів я приступати до здійснення цієї мрії і написав на Україну до деяких установ та людей, щоб прислали мені фотографії з постановок драматизованих повістей Сінклера, що в той час ішли з таким великим успіхом на нашій новій сцені, та різні журнали і книжки з друкованими творами Сінклера або статтями про нього. Написав раз, другий і—крапка. Як камінь в Атлантийський океан. Ні словечка. Такої байдужості навіть я, українець, зрозуміти не можу.

Тимчасом інші народи прекрасно інформують про все Сінклера до якого щоденні листи мають штампи поштових установ різних держав світу. Ось хоч - би наші сусіди росіяни. Сінклер одержує з Москви і Ленінграда навіть найдрібніші замітки про нього. Зате про нас — він майже нічого не знав.

Я не виходив з становища якогось українського патріота. Як син трудової нації, нове життя якої вихором понесли баскі коні революції, хотів сказати великому письменникові, що ім'я його не чуже і нашій червоній землі. І здається, що я був першим з українців, що нав'язав ці зносини, бо в своїх листах Сінклер не то що не згадує нікого з моїх попередників, але й виявив деяку неграмотність що до України.

Американці, взагалі, мають дуже скупе поняття про Україну, а декілька років тому назад—майже ніякого. Мимоволі пригадується одна характерна подія. Здається, 1918 року до Білого Дому у Вашингтоні, щирі українсько-американські патріоти, на чолі з попами, чорносотенними редакторами й адвокатами, послали до американського уряду делегацію та прохали „захистити Україну перед більшовицькою навалою“. Американський міністр терпеливо слухав інформаційної промови - доповіді голови делегації. А в промові що друге слово — це „Україна“; і про багатства незліченні і про певний бар'єр—перед більшовицькою заразою для Європи, а то й цілого світу. Міністр більш півгодини слухав цієї промови і вкінці озвався :

— О, ес. Окаріна... Ес, ес... Окаріна... Чув, чув... Прекрасний інструмент!.. (Це він Україну змішав з музичним інструментом „окаріною“).

Цього про Сінклера я не можу сказати, але й він небагато знав про нас. Навіть у своїх „Нетрах“, де напевне дієвими особами були й українські робітники та робітниці, — він вивів їх в деяких випадках під іменем поляків та словаків. Бо не знав.

В першому листі до Сінклера я коротко згадав про постановку „Березілем“ його „Джиммі Гіґенса“, про цікаву статтю проф. О. Білецького (гл. „Ч. Ш.“ ч. 6, за червень 1924 р.), та про ті його твори, що були перекладені на українську мову.

Відповідь була коротка, але щира. Письменника зацікавив мій лист. Між иншим писав :

„Дорогий товаришу!

Я одержав Вашого вельми цікавого листа і, звичайно, дуже вдячний Вам за всі інформації. Буду дуже вдячний, як що писатимете й далі“.

Далі озивається підпривмливий американець :

„Скажіть, будь ласка, чи права публікації для Вашої країни є включені в загальні права СРСР, чи може я повинен зробити окрему умову з видавцями Вашої країни?“

Це найкращий доказ, що Сінклер незнав навіть, що Україна-входить в склад СРСР. Він навіть висловив бажання поінформувати його докладніш про все, що я згодом і виконав. Мовою інформацією про перекладені на українську мову його твори він, видно, не задоволівся, бо пізніше писав :

„Якщо є у Вас можливість, то розшукайте, які ще мої твори вийшли українською мовою. Може Ви переочили. Коли в долученому

тут списку моїх книжок знайдете щось цікавого для себе, що хотіли-б перечитати, то, будь ласка, повідомте мене про це“...

Переглянув я ще раз назви 28 книжок і гірко посміхнувся. З них на українську мову перекладено менше, як є пальців на одній руці. Довелось писати цілий реферат, підкріплюючи навіть цифрами. Перш усього доволі докладно поінформував я його про Радянську Україну, її роль в революції та сучасне буйне життя. Зокрема описав я долю українського робітництва й селянства Західньої України, що карається в тяжкій неволі польської шляхти, румунських бояр і чеської буржуазії. І Сінклер зрозумів. В листі від 24 лютого 1926, він пише:

„Вашого листа одержав і дуже зацікавлений відомостями про Україну та положення на Західній Україні. Я переконаний, що небагом гряне знову велика хвиля революції, і хоч це рівнозначне тим стражданням, що були в Росії—все таки настане велика зміна“...

Безперечно, цих кілька речень Аптона Сінклера про поневолені землі Західньої України для нас цінні, але не тільки тим, що сказані вони на нашу користь. Цінні вони, на мою думку, власне тим, що дають нам змогу пізнати сучасні погляди славного автора, який вірить в одно розв'язання долі трудящих в буржуазних країнах:

„гряне знову велика хвиля революції“...

І хоч будуть страждання, як в Росії,— „все таки настане велика зміна“...

В дальших листах я згадав Сінклерові про передреволюційне життя України, царські утиски, бідний видавничий рух і т. д. Подав причини. Поінформував про театр „Березіль“ і його постановку „Джیمмі Гіґґенса“. Був час, коли гартованський з'їзд обрав почесними членами Гарту Сінклера, Барбюса, Бехера і Гору—і про це я написав. Сінклер радісно прийняв цю звістку. Для нього була це радісна несподіванка. Знає він вже і про пролетарські та селянські літературні організації на Радянській Україні і зацікавився ними.

У Сінклера чималий домашній архів і без сумніву — цікавий. Перш усього зібрані в ньому не тільки голоси різної преси світу про нього (окрім української), але й його твори, видані різними мовами світу (теж окрім української). Є ще автографовані твори найвищих письменників різних країн. Щоб доповнити свою цінну збірку українськими перекладами, Сінклер просив допомогти йому в цьому. На жаль всі мої старання не мали успіху. Досі в архіві Сінклера з українських видань є тільки канадський журнал „Робітниця“ (з його портретами і статтями про нього), „Червоний Шлях“ ч. 6 з 1924 року, в якому надруковано статтю проф. О. Білецького (оддав я свій номер), здраматизований Л. Курбасом „Джیمмі Гіґґенс“, здраматизована Д. Грудиною повість „100%“ (обі останні книжки з тяжкою бідною достав через треті руки) і декілька моїх книжок, якими обмінявся я з Сінклером за його новіші твори. Інші книжки Сінклера українською мовою, хоч їх небагато, я не в силі достати. Писав, просив, закликав і — мертвецька тиша.

А в нас ще багато чудернацького! Кохаємось в крайностях. Наприклад, експедиція одної великої щоденної газети на Радянській Україні (не харківська!) висилає в півмільйонне канадське місто газету і адресує — виключно по-українському. Мало того! Подає лиш

назву міста і назву адресата, без вулиці й числа будинку. І були випадки, що на 100 чисел одно таки добивалось до адресата, розуміється, опізнене на півроку. Тяжко грамотній людині додуматись, що Канада — за океаном, де українського письма й мови не знають. (Але для цього потрібно одну десятю секунди подумати!). Можливо, однак, що це хтось такий, що й не знає про існування Канади і думає, що вона в межах СРСР.

Такий-же результат моїх прохань вислати до архіву Сінклера фотографії з постановок його творів (тим більше, що Україна випередила в цьому відношенні всіх інших) та 2—3 книжки, перекладені на українську мову.

Треба признати, ще Сінклер дійсний джентльмен у відношенні до бідних робітничих видавництв. Він не любить, щоб його твори видавано без його відому і без відповідного гонорару. Але коли видає їх бідне робітниче видавництво, він не ставить до нього ніяких претенсій. Стосується це особливо видавництв у буржуазних країнах, де робітництво тяжко бореться із злиднями.

В СРСР твори Сінклера є державним монополем і коли щонебудь появиться російською мовою, автор не має нічого проти того, як ті твори вийдуть мовами інших національностей, що входять в склад СРСР. В нього є окрема умова з Госиздатом, і тільки з ним має він свої рахунки за російські видання. В цьому випадку Радянська Україна знаходиться в тому вигідному положенні, що не погрібує навіть платити гонорару авторові, а все-ж таки — скільки творів Сінклера появилось досі українською мовою?

III

Біографичні дані про Сінклера. — Портрет Сінклера. — Письменник сам про себе. — Сінклер і його переконання. — Колишній секретар Сінклера, американський письменник Клемент Вуд, про нього.

Хай ніхто не думає, що в цій статті знайде повний матеріал про Сінклера. Для цього мало-невеличкої статті, треба писати цілий том. Чимало цікавого біографичного матеріалу про письменника є в його книжці „Мідяна марка“, але я свідомо не користувався з неї. Сінклер недавно повідомив мене, що „Мідяна марка“ вже перекладена на російську мову і хутко вийде в Росії. Хоч він запропонував мені перекласти цей цікавий твір на українську мову з його поправками до англійського видання, я вважав це зайвою витратою часу, бо раз книжка появиться російською мовою, то багато легше перекласти її на українську, або й користуватися російським виданням. Тому власне для цієї статті я не користувався матеріалом з „Мідяної марки“.

Зате Сінклер прислав мені цікавий матеріал про себе та .відповів на деякі мої питання, поставлені йому в листі. Доки перейдемо до літературної праці Сінклера, поспробуймо познайомитись з його життям. Я особисто ще не мав змоги бачитися з Сінклером, тому й користуюсь описами тих, що зустрічали його і працювали з ним довший час.

Френк Геріс, автор і видавець „Сучасних портретів“, малює такий портрет Сінклера:

„Простийний мужчина, середнього росту, сильно збудований, Сінклер нагадував мені при першій нашій зустрічі Вельса, але його риси були більш звичайні, а чоло ширше. Очі Сінклера повніші світла і лагідніші, не такі відзеркалюючі, але живіші, повні сумніву і думки. Можливо розчаровані, спокійні, докірливі зморшки між бровами вертикальні. Гарне, добре зрівноважене обличчя, піддержуване безпосередньою ввічливою і рішучою манерою, що згладжувала зморшки“:

Ще цікавіше малює Сінклера його колишній довголітній секретар Клімент Вуд, але про це пізніше. Сам Сінклер розказує про себе ось що:

„Уродився я в Балтіморі 1878 року (в полудневому штаті Америки. М. І.). До публичної школи і коледжу ходив в Нью-Йорку, де студював те, що цікавило мене і знехтував те, що не було цікаве мені.

В останньому році школи я одержав відпустку і залишився на кілька місяців дома. Читав, що лучило в руки. Найбільш впливали на формування моєї думки три постаті: Ісус, Гамлет і Шеллі. Але в цьому часі я вже читав Карліла, Бровнінга, Мільтона і Гете. Читав теж Теннісона, але завжди іритувався його буденщиною. Після Шеллі і Шекспіра, моїм улюбленим поетом був Арнольд. Любив я його шляхетну повагу, швидче смуток, але не тому, що й я хотів таким бути, а тому, що це було краще з старого товару. Поверхово читав я й німецьку літературу аж до Фрейтага. Пізніше почав був дещо читати і з французької літератури, але французи мали на мене менший вплив. Однак Золя навчив мене багато думати. Своїми „Нетрами“ я пробував дати зміст Шеллі, а форму Золі.

Головним чинником, що привів мене до соціалізму, було християнство. Я пізнав, що ті, які визнають Ісуса, не йдуть його слідами і не розуміють його. І я потребував цього. Чим більше сумнівався я в божестві Христа, тим важливішою ставала потреба зрозуміти людський бік його вчення. Я написав „Артур Стирлінг“ і „Принц Гаґен“, це гарні, дуже соціалістичні праці, але написав я їх до того часу, доки зустрів якого-небудь соціаліста. Здавалось мені, що я був єдиною людиною, яка знала про це; в двадцять років життя мав я цей тягар в душі. Але, коли заглянув я до Леонарда Аббат і Вилшейра, то переконався, що все це було відоме перед тим.

Я ніколи не сумнівався в соціалізмі. Бачите, я вживаю слово це в широкому розумінні з наміром замінити приватну власність і експлоатацію на суспільну власність і кооперацію. Що до шляхів, способів і т. д., в мене є відкритий погляд, і я зміню його безнастанно. Я є півсиндикаліст і знаю, що кінцева мета—це анархія; таким чином я можу миритися з усіма сектами. Я пробую скомбінувати моральну пристрасть з добрим осудом і знаю, що це тяжко виконати, бо таких небагато, що пробують це...

Пробую бути безстороннім і це легко для мене, бо природньо я захоплений ідеями. Волю бути сам і читати про світові події, ніж зустрічатися з ким-будь. Людей по природі—я не бачу. Це факт, я не помічаю ані їх очей, ні волосся і т. д. Теж, я грубий і не можу зарадити цьому, бо мені все легко наїдає і тяжко контролювати

мені себе. Цим я хочу сказати, що мій розум утікає швидче, доки я знаю, і я ганяюсь за деякими думками в собі самому.

Як був я молодий, коло 18 літ, то був переконаний, що я надхненний. Як-би то не було, в мені був рід демона. Я працював день і ніч і — ззів себе. Тоді пробував я грати на скрипці і практикував по 10 годин що-дня через 2—3 роки. Розумію це буквально: від години 8—12, від 2—6 і від 8—10. Опісля я оженився і мусів працювати над речами, що таїли в собі хоч надію на гроші. Писанням піддержував я себе (в матеріальному значінні; М. І.) від 15 року життя.

Коли було мені 20 років (я мав на думці одружіння), тоді опанувало мене бажання писати серйозні речі, бо довше не хотів вже писати дешевенькі оповідання, луб'яні десять-центові новели, жарти і т. д., якими я промостив собі дорогу в коледжі.

Від 20 до 26 року життя я майже примирив з голоду. Всі мої новели того часу „Король Мідас“, „Принц Гаген“, „Артур Стерлінг“, „Манасас“ і „Герой Капіталу“—принесли мені менше, як 1000 доларів загалом. Я жив виключно на 4 долари 50 центів тижнево в Нью-Йорку і жив з сім'єю поза Нью-Йорком на 30 доларів тижнево. Воно так було, я мусів. Відсіля й походить мое огірчення, обурення супроти бідности. Ніхто не може обдурити мене фразами...

По правді, про Сінклера тяжко сказати, яких він переконань. В Америці більшість комуністів вважає його соціалістом-паціфістом, він-же сказав повище Ф. Герісові, що він „півсиндикаліст“, тимчасом Велику соціяльну революцію в Росії він радісно привітав і часто стає в обороні СРСР. Знову-ж з найновішого листа до мене, де він згадує про західньо-українські землі, Сінклер переконаний, що небавом гряне там велика хвиля революції, після якої прийде велика зміна. Можливо і те, що, як сам каже — „свій поглядя змінюю безнастанно“.

Незвичайно цікаві факти про Сінклера подає його колишній секретар (нині теж письменник) Клемент Вуд. Подаю в цілості його характеристику Сінклера:

„Бура душевних емоцій, що кликотять під самим сподом свого віку, мусить найти вихід в думці, поемі, картині, повісті, пісні, дії. З-поза мільярдовотонових теревенів пробивається декілька голосів, яві здібні зрушити сучасність, що осіла на людських умах, здібні вказати шлях до неминучого дальшого кроку.“

Американський бунт народу не відчував недостачі здібних авторів, які могли представити страшну історію, нелюдяність машини до людини; і між нашими побутовими письменниками Аптон Сінклер стоїть на першому місці з погляду популярної оцінки, як робітничий письменник сучасности. Це першенство добув він смілим виступом проти фальшивости й ганьби теперішнього поневолення.

Походить Сінклер з бойових людей. Його найближчі прародичі були в першій американській флоті, а перед тим в британській флоті. Громадянська війна позбавила їх майна, яке мали вони. Письменник родився в безплідній атмосфері південної родини з великопанськими традиціями, але — без грошей. Він боровся з цим, пишучи трафаретні речі, щоб удержатися в коледжі. Був він ще дуже молодий

і, як сам казав не раз, в той час понаписував стільки всячини, що міг рівнятися кількістю написаного з Волтер Скотом.

Його перша книжка „Весна і жнива“, вийшла, як йому було 22 роки. Два роки пізніше появилось поетичне оповідання „Журнал Артура Стерлінга“, в якому писалось про літератора, засудженого бідністю і вірою в свої ідеали на смерть.

„Принц Га'ен“, невиразна фантазія про те, як світ казиться за золотом, вийшла того-ж року; цей твір був опісля здраматизований і належить до одної з чотирьох п'єс, включених в його „П'єси протесту“.

Другого року вийшла одна з його найкращих праць, хоч одна з найменш відомих, „Манассас“, повість з часів громадянської війни, без сумніву краща, як найкращий військовий твір Вінстона Чайрчіла. Погоня за втікачем рабом, описана в цьому творі, є найсильніше драматичне місце, яке написав коли-небудь американець. Первісно ця повість повинна була творити одну з частин трилогії 60 років. Але з огляду на те, що сталось опісля, можемо дарувати залишення цього плану.

1906 року появились „Нетри“. В той час говорили, що це редактор газети „Апіл ту Різон“ (соціалістична американська газета; М. І.) піддав повістярм гадку написати твір про чикагоські різниці Сінклер осів був в чикагоському містечку, що належало до м'ясного тресту, і мав змогу дістати з першої руки факти про криваве пекло, про жахний бруд, про убійчу працю тисяч безнадійних рабів, що гнили там для того, щоб накопичувати дивіденди для м'ясних магнатів.

Сильнішого опису робітничих страждань, ніж цей, не було й нема. Сторінки „Нетрів“ хапають тепер за серце і вони хапатимуть сто літ пізніше. Після численних невдач, книжка в кінці вийшла в світ і прогрімала по цілій країні. Вдарила вона буржуазію в найделікатніше місце — в шлунок. Один обсерватор сказав, що „Нетри“ привели націю до болю. З цілого навалу заперечень правда Сінклерової повісти вийшла незачеплена. Вона причинилась бодай до тимчасового поліпшення деяких ще страшніших лих системи.

Потім появлялась праця за працею і кожна з них відкривала прокажені місця прогнилого капіталістичного суспільства.

Десять років пізніше вийшла пророцька розвідка „Індустріяльна Республіка“; була то сильна візія. Дальші твори: „Надлюдина“ зображує вищі можливості духа; „Метрополія“ викриває гнилизну нью-йоркських вищих суспільних сфер; „Грошоміняйли“ атакує фінансових баронів країни, а инша з „П'єс протесту“ — „Машина“ — була нещадним засудом ганебної спілки між політикою, фінансовим світом і скомерціалізованим злом. „Самуїл-Шукач“ — це просте пояснення соціалізму в мистецькій формі; „Пілігримство любови“, одна з кращих його праць, обговорює любов і родинні відносини в їдкій форм. В „Сильві“ продовжується те саме, а його пізніша повість „Король вугіль“ намагається зробити для деспотичного феодалізму західньо-вугільних теренів те саме, що „Нетри“ зробили для пекельних різниць м'ясного тресту. Георг Брандес називає цю повість американською паралеллю найкращого твору Еміля Золя „Жерміналь“.

Всі ті твори Сінклера не переживуть змінливого часу. Але „Нетри“ напевне переживуть. Деякі з п'єс та декілька повістей можуть статися раз назавжди скарбом світової літератури.

Аптон Сінклер може ще перевищити знаменитий огонь огидної сторінки з життя різниць Чікаго. Чи зробить він це, чи ні, все-таки вплив, який цей живий потік революційної зливи мав на задубілу самозадоволену американську думку — майже незбагненний. Сінклер потоптав забобони і фальшивість та прослав стежку в саму середину „святая святых“ капіталізму. А це вже щось значить.

Сінклер, як особистість, так само цікавий, як і Сінклер письменник. Він добре збудований, пересічного росту, з юнацьким обличчям і юнацькими манерами. У вільних хвилях виявляє він якусь дивну, а разом сильну магнетичну принадку. Але скоро зверне він свою душу проти якої-небудь суспільної проблеми, його чоло морщиться, і тоді він про ніщо інше не думає, тільки про ту річ, яку повинен атакувати, та про спосіб атаки. Картина одного вечора 1914 року — а був це вечір великого протесту в Карнегі залі проти колорадських страхіть — ніхто не забуде, хто тоді бачив його. Сидів він спокійний, як „мислитель“, але на його обличчі було помітне заморожене, незбагненне напруження. Другого дня почав він своє спокійне пікетування 26 Бродвею, самого серця колорадського клопоту.

Аптон Сінклер має заокруглену філософію життя. Розуміє він важливість дбати про тіло і через цілі роки його щомісячна стаття в „Фізичній культурі“ про дієту або здоровий спосіб життя була одною з премійованих особливостей. Є він великий аматор тенісу. Характерно, що одною з вимог, які він ставить своєму секретареві, є та, що він мусить бути здібний і охочий грати з ним найменше раз на день партію в теніс...

Есенція найвищого повістєписання полягає в тому, щоб ясно і щиро відбивати важливіші фази життя. Все це в Сінклера є. Його велика щирість пробивається в усіх його творах, в яких подає він тільки те, що бачить.

Його теми, це найважливіші теми, що стоять перед сучасною людиною, а сліпуче світло дня, яке він кидає проти темряви сучасної індустрії — рідко було дорівняне ким-небудь.

Сінклер рідко потребує трафаретного героя чи героїні; його герой — це німа, повільно збуджувана праця. Хвороблива індустріальна машина являється нині і тлом і силою, що мусять бути переможені.

Якщо американська повість вже написана, то це в „Нетри“, бо не створено в нас більшої праці, особливо з соціальної точки зору, всупереч до індивідуальної. Так у творах, як і в житті, Сінклер заслужив на те, щоб його залічити до кількох визначних американських голосів, що промовляють за соціальною справедливістю і кращим світом...

Треба знати, що Клемент Вуд писав цю характеристику ще в березні 1918 року, а з того часу Сінклер багато виріс. Я покористувався з матеріалу К. Вуда тільки тому, що він говорить про такі речі, про які тяжко довідатись з інших джерел, особливо про перші твори Сінклера, та про деякі хвилі з його індивідуального життя. Нині Сінклер далеко не той, що був 1918 року. Але про це в окремому розділі.

IV

Доля п'ятох американських письменників.— Сповідь і покута Сінклера.— Приклад його впертості.— „Хай живе життєва правда!“— Мистець-регістратор фактів.— Чому „демократія“ мовчить?— В чому полягає світова популярність Сінклера?

Досі Америка мала п'ятох письменників з оригінальними поглядами і ось що сталося з ними:

1. Стефен Крейн — вмер на сухоти, коли йому було 29 років.
2. Френк Норріс — вмер на апендиситис, як йому було 32 роки.
3. Давід Грагам Філіпс — забитий лунатиком на 44 році життя.
4. О. Генрі — вмер з п'янства, як йому було 48 років.
5. Джек Лондон — заподіяв собі смерть на 40 році.

Залишився Сінклер.

Як людина, це сильний характер. Енергійний, працьовитий, сміливий, впертий і заповзятливий.

Як письменник — оригінальний, відмінний від інших мистців.

Був час, коли Сінклер захитався. Не витримав навали великої хвилі патріотизму і до певної міри захопився військовою гарячкою, коли Америка вступала в імперіалістичну війну. Докладно невідомо, що саме було причиною, що він спам'ятався. Правдоподібно — російська революція. Але цей короткотриваючий гріх, дуже нелюбий самому Сінклерові, був імпульсом до написання прекрасного „Джиммі Гіґінса“ і „100%“. Була це сповідь і разом покута письменника.

Коли в час війни в Америці були заборонені зібрання під голим небом і трьох людей вкупі арештовували на вулиці, Сінклер взявся висміяти „демократичний“ закон. Взяв конституцію Сполучених Штатів, вийшов на вулицю і почав вголос читати. Звичайно, зараз же біля нього зібрався гурток цікавих. І поліція заарештувала Сінклера, але коли переконалась, що він читав конституцію — звільнила. Бо письменник іронізував: „Невже не можна в країні „демократії“ читати громадянам конституцію держави?..“

Це маленький приклад впертості Сінклера, хоч він трапився вже після „навернення“ письменника на правдивий шлях.

До повної рівноваги прийшов Сінклер, здається, аж в останніх роках, після Великої російської революції. Це підтверджують його останні твори, в яких автор чим-раз яскравіше висловлює революційні тенденції. В передвоєнних творах письменник намагався створити ідеальну нову релігію соціалізму, що, правда, було характерною рисою тодішньої соціалістичної американської партії. Сінклер шукав. Він розганявся вперед і коли доводив своїх героїв до пізнання правди і найвищого піднесення — раптом закінчував твір. Френк Геріс, автор і видавець „Сучасних портретів“, жаліє, що Сінклер пише соціалістичні твори, але все-ж про „Нетри“ каже:

„Нетри“ — це високомистецьке досягнення. Якби тільки кінець цього твору був доведений до палаючої революції, а не закінчений так раптово, то була-б це найсильніша американська повість повітів“...

Американська преса капіталу, той наймогутніший самодержавець і диктатор над мільйоновими масами, протягом довгих років

вщеплювала в маси поняття, що більшовики — це дегенерати, люди з чорним минулим, злочинці, відпадки суспільства. Коли та преса малювала більшовика, то це обов'язково був дикув, зарослий, брудний, страшний і з ножом в зубах. І в той час Сінклер не спинався, щоб не сказати слово в обороні Радянських Республік і не висміяти брехні капіталістичної преси. А цього не робив ніхто з американських соціалістів, товаришів по партії Сінклера.

Мотто творчості Сінклера: „Хай живе життєва правда! „І коли ми уважніше переглянемо його твори, то переконаємось, що він ні на крок не відступає від цього мотта. Його твори — це вірне дзеркало життя.

Сінклер дуже скупий на фантазію. Коли прикнути очі і роздумати над прочитаними творами Сінклера, то видається, що автор постійно реєструє різні факти з потрібними цифрами, датами і прізвищами людей, або сидить з ножицями в руках і вирізує з преси короткі дані про несправедливість, насильство, обман, знущання, визиск і т. д. Опісля на основі цих реєстрованих фактів будує твір.

До певної міри воно так. Діло тільки в тому, що ті сухі факти на сторінках творів Сінклера оживають, набувають не тільки силу, не тільки переконують, але й принадають свою, на перший погляд простою, мистецькою формою. Цього хто-будь не зробить.

Перегляньте хоч останні повісті Сінклера або навіть статті. Скрізь в них назви правдивих місцевостей, де відбувається дія, і письменник що-хвилі готовий довести правдивість своїх тверджень. Американська „демократія“ напевне не дозволила б Сінклерові компромітувати її перед світом, якби хоч один розділ в його творі не погоджувався б з правдою. Він же викриває головним чином жахіття, від яких, читаючи, волосся стає дибом. І „демократія“ мовчить. Декілька разів попеклася вона (між иншим з „Петрами“) і більш не пробує. Задовольняється бойкотом письменника, хоч твори його не чужі й для неї. По правді, буржуазія безсила супроти Сінклера, як письменника, і таємниця цієї безсилости найсильнішої в світі буржуазії проста: Сінклер подає життєву правду.

Творчість Сінклера дуже оригінальна. Не можна порівняти її з ніякою иншою творчістю в світовій літературі. Сінклер не тільки письменник. Він рівночасно й політичний борець, непосидючий шукач, що оформлює всі ділянки своєї праці літературними творами. Цікавий він ще й тим, що мало не в кожному творі відриває шматок власного „я“ і дає читачеві в соліднім, викінченім обробленні. Пекло капіталістичної Америки, її нечуваний визиск людини, фальшивість і обман, мусили видвигнути хоч одного протестанта, який не зважав би ні на що і посвятив своє життя для викриваннів всіх злочинів та кривд супроти мас. І цим протестантом став Сінклер. Він злив свою політично-громадську діяльність з літературною творчістю в одне і на цьому виросла його світова популярність. З боку чистого мистецтва Сінклерові можна б чимало закинути, але цим хай займаються ті, яким венависна не тільки форма, але й зміст його творів. Одначе неочіненний Сінклер власне за свій зміст, який по правді є одною роз'ятреною раною на тілі суспільства в нинішній капіталістичній системі. Він безцеремонно зриває зірчасту плахту облудного

демократизму і в повній наготі показує гнилизну його тіла. Сінклер є той геніальний хірург, що переводить незвичайно вдатні операції на очах широких мас. Бо очі тих мас хоч здорові, та затаєні більмом. І ці більма з мільйонів очей здіймає Аптон Сінклер. Хоч не бере він прямої активної участі в політичному партійному житті, рука його мимоволі організує маси. Вистарчяють людині прозріти, пізнати цілу капіталістичну класову машину, щоб почати думати. А твори Сінклера можуть доводити читача тільки до одної мети — соціалізму.

Як я вже згадував, Сінклер майже ніколи не фантазує. Його літературні надбання — це збірка відкриттів, збірка сухих, але жахливих фактів, майстерно оживлених духом автора. Якби ми хотіли вульгарним способом схарактеризувати творчість Сінклера, то мусіли б сказати: його творчість — це кістяк фактів плюс літературне м'ясо, що рівняється вірним, живучим подіям. Письменник незвичайно послідовний в своїх рішеннях. Життєва правда, перший і постійний наголосок всіх його творів, непорушна. Сінклер не відступає від неї ніколи. Він просто не може писати про що-будь інше. Кожний його твір — це дзеркало того періоду часу, в якому живе письменник, який бачить і яким страждає. Деяким творам Сінклера закидають європейські критики застарілість сюжету. Але при цьому забувають вони, що в порівнанні з Європою Америка молода країна і переживає аж у наших часах ті форми громадського й сімейного життя, про які Європа вже давно забула. І Сінклер не міг промовчати навіть цих подій, вони не могли не відбитися в його творах.

Безперечно, імя Сінклера на світову арену винесли його „Нетри“. Ми не помилились, коли скажемо, що власне ця повість звернула увагу цілого світу на Сінклера. І коли Френк Геріс каже, що повість вийшла б сильнішою, якби автор довів був кінець її до робітничого бунту, то цим він тільки показує, що мало знає Сінклера. Не міг Сінклер кінчити „Нетри“ палаючою революцією, коли на ділі її не було. Якби він так написав, то написав би життєву неправду, а в нього це рівнозначне з святотатством релігійної людини. Безперечно, кінцеві розділи „Нетрів“ в порівнанні з цілістю вийшли слабші, навіть нудні, публіцистичні, але за це залишились вони тим, що визнає автор: життєвою правдою.

В чому ж полягає світова популярність Сінклера? Бо немає сумніву, що це один з письменників, ім'я якого лунає по цілому світі. Правда, коли ми для прикладу візьмемо інших великих письменників, як Анатоль Франс, Бернард Шоу і ин., то їхні твори перекладені на різні мови світу, але для широких трудящих мас неприступні вони в такій мірі, як твори Сінклера.

Доки розглянемо масового світового читача творів Сінклера, то перше познайомимось з відгуками світової преси про нього і головами найвизначніших культурних працівників різних країн.

В моїх руках є відгуки і критичні замітки преси всіх п'яťох частин світу про творчість А. Сінклера за останні роки. Наведу тільки деякі з них, що стосуються різних творів Сінклера. І так:

Літературний додаток до об'єднаної Індії й Індійських держав: „Аптон Сінклер — це великий романіст і найздіб-

ніший публіцист сучасної Америки. Його повість „Нетри“,—це одна з найкращих повістей, перекладена досі на 17 мов“.

Бомбейська „Кронікл“: Нам все ще доводиться чекати на те, щоб найшовся якийсь індійський імітатор Аптона Сінклера, який викрив-би, як вороги індійської волі вживають для своїх цілей газетної пропаганди.“

Шангайський „Гаймс“: „Досі Аптона Сінклера уважали за дещо визначного письменника, але його остання праця „Мене зовуть теслею“ є страшна насмішка над християнством і знеславлення його“

„L'Opinion“, Париж, 1921: „Яке місце Сінклера в американській літературі? Це тяжко означити. Для нас він є першорядний повістяр. Всі ті, що читали „Нетри“, ніколи не можуть забути сумного і сильного вражіння від цієї похмурої картини... Сінклера порівнювали з нашим Емілем Зола, що без сумніву справляє нам приємність. Але мусимо додати, що одночасно в такій праці, як „Джиммі Гігінс“ знаходиться багато сторінок, які нагадують нам Анатолія Франса, Анатолія Франса в його найкращих днях... Можна не погоджуватись з ідеями й ілюзіями Аптона Сінклера, але все-таки доводиться визнати його блискучий талант“...

„Das Forum“, Берлін: „Максим Горький, Анатоль Франс і Аптон Сінклер признані як найбільші письменники сучасної світової літератури“...

„Египетська газета“, Олександрія: „Аптон Сінклер ще один раз підніс свій голос в осуді, що хутко пролунає по обох суходолах“.

„Австралійська Гайвей“; Мельбурн: „Мідяна марка“, це найпильніше удокументований, старанно оброблений і незвичайно влучний засуд преси великої країни, який коли-будь був зроблений“.

„Південно-африканський огляд“: Ніхто не здивується, коли перечитає страшні викривання Аптона Сінклера про пресу, яка дійсно є змовою проти народу“...

Я навів відгуки тільки деяких газет світу, бо не місце тут подавати їх в цілості. Але ще цікавіші відгуки про різні твори Сінклера подають письменники так Америки, як і Європи. Наприклад:

Джек Лондон: Ось вона нарешті! Книжка, на яку ми чекали довгі роки! „Хижина дядька Тома“ найманої неволі! Книжка товариша Сінклера „Нетри“! Те, що „Хижина дядька Тома“ зробила для чорних рабів, „Нетри“ зроблять для сьогоднішніх білих рабів. В дійсності це книжка дня. Прекрасні теоризування „Погляд назад“ Белемі дуже добрі. Вони зробили своє і зробили добре. Але я насмілюсь сказати, що „Нетри“, які не мають прекрасного теоризування, є ще вартніша книжка. Вона жива і тепла. Б'є з неї бруталне життя. Написана вона з поту й крові, стогонів і сліз. Вона описує не те, чим людина повинна бути, але те, чим людина змушена бути в цьому нашому світі двадцятого сторіччя“..

Лютер Борбанк: „Ніхто щиріше не сказав правди, всієї правди і нічого іншого окрім правди, як Сінклер в своєму творі „Прибутки від релігії“.

Анрі Барбюс: „Я що-йно перечитав „Прибутки від релігії“; на жаль не досконало володію англійською мовою, тому й не в силі

був просмакувати всю вартість мистецтва й стилю. Але виніс я досконалу уяву про той великий ланцюг (цеп), яким є книжка ця. Це страхотний, незвичайно палкий осуд і людина, що написала це, має немало відваги і має рівно - ж велике серце і талант. Це безперечно запевнює Сінклерові місце серед великих людських письменників"...

Ромен Ролан (про „Джиммі Гігінса“): Перш усього дозвольте сказати, що мене огортає сором за те, що я не написав Вам раніш, щоб висловити, як високо ціную я Ваш твір „Джиммі Гігінс“. Це один з найсильніших творів, написаних про війну. Ні одна з сучасних повістей не наближається так до мистецтва і духа Толстого, як „Джиммі Гігінс“. Вона переповнена життям, правдивою людською симпатією і безсторонньою правдою. Твір цей переживе епоху і буде свідомством її в майбутньому. Коли - ж, як то я сподіюсь, повстане новий, справедливий, більш братерський суспільний лад, то Ваш Джиммі, цей щирий герой і мученик, залишиться в пам'яті людей легендарною постаттю народу, що впала жертвою Великого Поневолення"...

Вінсент Бласко Ібаньєс: „М є гарячий прихильник Вашої праці, такої прекрасної і великодушної“...

Герберт Джордж Велс (Уельс): „Дорогий і єдиний Аптоне! Ви тільки - що врятували дешицу Вашої власності, поспішивши з своєю книжкою „Книга життя“. Я повинен - би написати щось подібне за рік - два. Але я можу це зробити, не дивлючись на Вас. Чому ви завжди думаєте про речі найперше? Я - ж старший за вас. Читав я обидві ваші книжки („Мідяна марка“ і „100%“) і не скажу про них нічого, окрім одного слова: „гарно!“ Якщо я поспробую дещо більше говорити, то страчу цілий ранок, а тим часом ви починяєте вперед“...

Луїса Браунт (дружина Джана Ріда) в „Ліберейторі“ 1921 р.:
...„Крупська (мадам Ленин) сама приготувала чай. Вона сказала мені, що що - йно скінчила читати Сінклерового „Джиммі Гігінса“.

— Це дуже добра книжка — сказала вона. — З неї маю я ясне поняття, як виглядає звичайний американський соціаліст. Цей сумний твір розчарує, але тому власне повчає. Бажала - б я дізнатись дещо про Сінклера. Чи він комуніст? І чи написав він і інші книжки?

Я коротко оповіла їй все, що знаю про Сінклера, вона зацікавилась цим і висловила бажання прочитати „Нетри“ та „Мідяну марку“. Я сказала: „Переконана я, що він вислав - би вам автографовані примірники цих творів, якби знав, що ви зацікавлені ними“...

Крупська була задоволена, але не переконана. „Справді“, — сказала вона, „чому - ж би він мав це зробити? Він, можливо, ніколи й не чув про мене...“

В її наївності було щось дуже миле...“

Окрім наведених письменників, є в мене голоси ще 30 визначніших авторів, відомих світовій літературі, але об'єм цієї статті не дозволяє мені наводити слова їх усіх.

Що за причина була, що твори Сінклера здобули собі масового світового читача? Про саму Америку ми не згадуємо, бо твори Сінклера в його батьківщині менше поширені, як поза нею. До цього

причиняється в першу чергу бойкот письменника сильною капіталістичною пресою і маса-масенна дешевеньких на зміст дуб'яних видань, в яких потопає американська маза. В дальшому розділі ми переконаємось про це на основі цифрових даних.

Коли Христофор Колумб відкрив Америку, як невідомий до того часу суходіл, то Аптон Сінклер доконав другого відкриття Америки — як країни найстрашнішого визиску, обману й насильства над трудящою людиною. В історії Америки це дві важніші постаті.

Світ заціпенітизований величезними багатствами Америки, її силою, технічною культурою і лживою фразою про „вільну країну Вашингтона“. Очі світу були завжди звернені на Америку, як на одну країну, в якій можна зарадити злидням, вільно висловлювати свої думки, почувати справжню рівність, славословити справедливість і жити кращим, оновленим життям, як де-будь инде. Що на ділі всього цього не було, про це немає й мови, але світ все ще находився під цією гіпнозою.

В творах американських письменників ради калініших поглядів час від часу відбивалось цілком протилежне життя Америки, але на світ не робили вони належного вражіння. Були це часто й високо мистецькі твори, та річ у тому, що на них дивились тільки, як на літературні твори, в яких авторові дозволяється як-найширше давати волю своїй фантазії. Чи правда все це, що писали вони? Хай що так! Але-ж це могли бути переживання одної людини, випадкові, і де тільки не буває безхарактерних людей, проти яких виступав автор?

Появився Сінклер. Сінклер — письменник. Як несподіваний постріл з найбільшої гармати, грянули „Нетри“. І Америка ахнула. Америка, як сказав один критик, скорчилась від болю шлунку. А за Америкою інші частини земної кулі. Невже все це правда? Невже це не фантазія автора? Хіба можливі такі страхіття у „вільній країні Вашингтона“? Проти автора виступив всією силою американський капітал. Почалось слідство, вмішалась держава і — правдивість Сінклерових „Нетрів“ було доведено. Це був перший великий тріумф письменника, що пролунав не тільки в Америці, але й по цілому світу. З того часу Сінклер стає одним з найголосніших письменників світової літератури і — „пророком без поваги у власній країні“.

Письменник працював далі. Він став творцем цілком нових літературних творів, ім'я яким було: твори-документи. Після появи кожного нового твору, Сінклер стояв озброєний в докази. Кожне своє твердження він міг довести датами, свідками. Він сам перевіряв факти, сам час від часу пролазив у гущу тих страхіть, щоб наочно переконатися правдивості їх. І бив, і викривав... Йому пропонували вигідні й легкі заняття, оплачувані краще, як оплачують монархів. Йому нашіптували солодкі слова й малювали блискучу кар'єру, тільки щоб став він иншим. Але письменник був упертий. Він боровся із злиднями свого видавництва і не збочував з обраного шляху. Його „Грошоміняйли“ були другим тріумфом. Цим твором він ще більше загострив проти себе ворожість владущої класи Америки, але він був правий. „Джیمی Гіґґінс“, „100%“, „Прибутки від релігії“, „Мідяна марка“ і ин. були великим й переможним наступом письменника

проти неправди і несправедливості, стали тою ранньою сурмою, що розбудила приспані думки мільйонів.

Вся тайна світової популярності Аптона Сінклера в тому, що його твори здобули собі довір'я в читачів. Хто читав Сінклера, знав, що читає правду. Окрім того, стиль Сінклера легкий, приступний для всіх. Зміст захоплює, стиль не спиняє думки. Кожний твір Сінклера однаково легко може читати так робітник будь-якої країни, як інтелігент чи капіталіст. Ні одному з них він не затажкий і не залегкий. І без сумніву, Сінклер — агітатор-пропагандист. Але ця агітаційність не ріже своїми гострими гранями ні думки, ні смаку. Він не член комуністичної партії, але в останніх роках його твори не розходяться ідеологічно з комуністичною ідеєю. Письменник переконаний, що „все мистецтво є пропаганда, універсальна, немінуча пропаганда“. І власне через те, що Сінклер став єдиним письменником, що здобув собі масового світового читача, треба вміти цінити його.

Хто знає відносини сучасної Америки, той тільки може дати належну оцінку Сінклеровій творчості, абстрагуючи від її мистецького боку. Сінклер є той білий крук, що своєю працею-звертає на себе очі світу. Його беззастанне ганьбування „порядків“ капіталістичної Америки, викривання всіх надуживань і всіх нахабностей в найкраще організованій країні капіталістичних цивілізованих бандитів, що за поміччю своєї державної і півдержавної машини правлять багато мільйоновими масами не тільки в Америці, але й по інших країнах світу, — це не тільки хоробрість, але й свого роду самопосвята. Вдержатися на обраному становищі, як держиться Сінклер, супроти всіх „благ“ капіталістичної, а то й міщанської машини, що цілий час працює проти нього, — треба мати не тільки сильну волю, не тільки непохитний характер, але й свідомість свого важливого і конче потрібного покликання. Коли мене просив один європейський письменник коротко схарактеризувати сучасну Америку, я відповів йому:

„Країна найвищої технічної культури і найнижчої поваги до гідності людини. Життя—це долар. Міщанство—це культура і влада. Релігія відокремлена від держави і релігія панує в державі. Біблія є щоденна лектура і її читають від віруючих до душолюбців. Кожний злодій і лихвар читає з фалшивою побожністю біблію і спить з нею під подушкою. Вкінці, хто хоче пізнати сучасну Америку і не бути в ній, хай читає твори Сінклера. Я сказав про негативний бік Америки. Про позитивний може говорити тільки капіталіст або міщанин, який визнає двох богів: гроші і Іжу...“

Не вважаючи на те, що Сінклер має масового світового читача, він ще не діждався належної оцінки. Можливо, що й тут грає свою роль та дивна людська традиція, що письменника оцінюють аж після його смерті. Але Сінклер належить до тих письменників, які своєю працею заслуговують на однакову оцінку так за життя, як і після смерті. Ми можемо не бачити й не знати того, що твори Сінклера, так в Америці, як і поза нею, є великий агітаційний організуючий чинник серед пролетарської класи. Але недалекий той час, коли ім'я Сінклера міжнародній пролетаріят поставить поруч найкращих своїх борців.

V

Як працює Сінклер коло твору. — Історія видавництва Сінклера. — Чому він видає свої твори власним коштом? — Як намагалися капіталісти знищити Сінклера. — Чим задоволений письменник.

Я вже згадував, що твори Сінклера можна сміливо залічити до нового роду літератури, яку назвав - би я документальною літературою. Бо справді його твори — це одні документи. Письменник не тому тільки пише їх в такий спосіб, що так хоче, але й тому, що мусить. І в правдивості його творів вся сила їхня.

Діловитість і обмаль фантазії, так характерної для кожного письменника, відбивається не тільки в літературних творах Сінклера, але теж в цілому його життю. Почуваю це з його листів. Відповідає він по-товариському, широ, але без зайвого слова. Коли я поставив йому ряд питань, він відповів на кожне зокрема так, що я цілком був задоволений, але відповідь його не займала більше одної друкованої сторінки американського листа. Ось приклад:

Мої питання: 1. Чи бажав - би він мати інсценізовані свої повісті, що вийшли українською мовою? (Л. Курбаса „Джиммі Гігґінс“ і Л. Грудини „100%“). 2. Українською мовою вийшов переклад його повісти „Герой капіталу“, але в англійському списку я не нахожу твору з таким заголовком. (Є це історія про Роберта ван Ренселера). 3. Чи може він подати мені автобіографічні дані для написання статті до „Червоного Шляху“? 4. Який його погляд на пролетарське мистецтво? 5. Як дивиться він на твори О. Генрі? (Творів О. Генрі я не міг купити в ніякій книгарні Канади, навіть не знали про такого автора).

Відповіді Сінклера: 1. Буду дуже радий, як зможу одержати від Вас мої здраматизовані твори українською мовою. Якщо це можливе для Вас, присилайте. 2. Книжка, про яку згадуєте, зветься „A Captain of industry“, і я висилаю Вам її в англійській мові. 3. Що до моєї біографії, то дещо висилаю на окремій сторінці, дещо є сказане в долученому памфлеті. Висилаю теж Вам копію нового циркуляра, який розішлю наступного місяця. Теж в першій половині „Мідяної марки“ є автобіографічні дані. Висилаю її Вам. Якщо захотіли - б Ви перекласти цю книжку на українську мову, то, будь ласка, повідомте мене про це, бо там треба дещо справити, і поправки я післав - би Вам. Ця книжка що - йно вийшла в російському перекладі. 4. Про свої погляди на мистецтво я не можу нічого більше сказати, як сказав в найновішій книжці „Мамонарт“, яку висилаю Вам. В ній знайдете всі відповіді, потрібні Вам. Це все, що я можу сказати про мистецтво. 5. Що до О. Генрі, то висилаю Вам пр'єсу про нього „Бил Портер“ і у вступі до неї знайдете відповіді на свої питання, а оцінку його творчості я дав в окремому розділі „Мамонарта“. (Після цього коротка інформація про О. Генрі, докладна дата його смерті і адреса видавництва в Нью-Йорку, що видало твори О. Генрі, навіть з ціною)... Буду дуже радий вітати в себе Вашого листа кожної хвили і т. д. ...

Я вмисне навів відповіді Сінклера, щоб показати, що навіть в листах відчувається той темп праці, характеристичний хіба для американця і документальний спосіб писання, який знайдете в кожному його творі.

Вже з статті проф. О. Білецького читач міг дешо довідатись, як працює Сінклер над твором. Згадувалось в ній про те, що письменник, щоб пізнати умови праці в якій-небудь галузі, ішов сам працювати. В останніх роках Сінклер не робить цього, і ані з його листів, ані із спогадів про нього близьких йому людей мені невідомо про це. Зате чималу допомогу для своєї творчості має Сінклер від сотень робітників й робітниць різних галузів американської індустрії, що часто пишуть йому про відносини та надужиття, які письменник перевіряє й викриває. Про те, як пише він свої твори, Сінклер каже:

„Коли я пишу те, що мене дійсно цікавить, то не спиваюся ні в день, ні в ночі, часом цілими тижнями. Цим я хочу сказати, що ту річ, яку я писав, я носив в умі що-хвили, думаю, що навіть уві сні. Я дійсно розвинув незвичайну пам'ять що до слів. Ніколи я не поклав пера на папір, доки не знав на пам'ять цілих сторінок. Я ходив вперед і назад, передумуючи знов і знов, і в моїм умі стояли цілі сцени.

Я прийшов був на площу різниць на робітниче весілля і ціле пополудне, цілий вечір дивився, спостерігав. І тоді в моєму умі оформилась ціла перша сцена „Нетрів“. Там я й написав її, хочу сказати,— в моїй пам'яті. З неї я не переробив ні слова. Одначе два місяці пізніше, коли дома взявся я до писання, сумніваюсь, чи хоч три речення були змінені. Можу це зробити й тепер“ ...

Відома всім річ, що Сінклер видає свої твори власним коштом. Декому може це здаватись дивним, що світової слави письменник, в багатій Америці, де авторський гонорар досягає казкових сум, видає твори власним накладом і до того розпродує їх по нижчій ціні, як продаються інші книжки в Америці. Окрім того, можна дивуватись ще й тому, як не набридне такому відомому письменникові витрачати час на видавничі, часто дуже прозаїчні справи, коли це може робити яке-небудь видавництво без найменших клопотів для автора. Про все це докладно довідуємось з уст самого Сінклера.

„Недавно редактор „Бюлетеню Авторської Ліги“ запропонував мені описати мій досвід, як видавця власних книжок.

На це я відповів, що проблема моя була особлива. Оповідати про це в деталях було-б тяжко. Надіюсь, що мої колеги-автори зацікавилися-би цим. Редактор „Бюлетеня Авторської Ліги“ відповів, що це дійсно буде цікавити інших авторів, а він сам годиться всі кепкування та невдоволення з цього приводу— взяти на себе. І тому, що я офіційно забезпечений, приступаю до оповідання.

Належу до тих нещасливих індивідумів, які переконані, що світ повинен бути інший. Більшість подібних людей мають одного або більше коників, на яких виїжджають ціле своє життя. Клопіт з мною тільки в тому, що я такий вередливий, що не міг найти видавця, який міг-би толерувати мою вередливість. Бувало, занесу я новий рукопис до видавця, він розведе руками і каже, що це цілком неможливе, він не може мати такого твору в списках свого видавництва. Полічив я загальне число видавців, яких я мав, і рішив, що це забирає всі пальці на руках і ногах плюс ще один, якого я вже не маю. І ось, серед всіх тих видавців, довелось мені в багатьох випадках, про які зараз розкажу, займатись самому видавництвом.

Першу повість написав я тоді, як мені був 21 рік. І здавалось мені в той час, що це найкраща повість, яка коли - будь була написана в Америці. П'ять різних видавців дозволили собі різнитись поглядами що до її вартости, і я рішив видати книжку власним коштом. Пам'ятаю, що сказав проф. Брандер Матеус, коли я оповів йому про цей проєкт. Він спитав, як же я думаю продавати видану книжку? Я відповів, що буду продавати всім, кого знатиму. Він стенив плечима і сказав: „Що - ж, коли ви готові робити це, пробуйте“!..

Я був так сильно переконаний в величчї своєї повісти, що не розумів навіть, що саме думав він. Тепер я краще розумію це, надто з того часу, як автори, що видають власним коштом книжки, присилають їх мені разом з листами, де написана ціна.

Я позичив 200 доларів від багатого дядька і розпродав кілька сот примірників. Опісля побачив я, що звичайний видавець перевидав ту саму книжку під иншим іменем. Не кажу я вам жодного імені, бо не хочу, щоб ту книжку хто - небудь читав тепер. Свійому дядькові віддав я борг, щоб мати в нього кредит на майбутнє, але це не допомогло мені, бо мій новий рукопис, що був готовий через 4-5 років, налякав мого дядька.

Це були „Нетри“. П'ять видавців відкинули її, і я рішив видати книжку власним коштом. В „Апіл ту Різон“ (соціалістична газета, в той час поширена до півмільйона примірників. М. І.) надрукував я свій план і відкликався за замовленнями. Джек Лондон піддержав мене. Одержав я коло 4.000 доларів і приступив до друку. Тим часом „Doubleday, Page Company“ запропонувала мені забрати наклад книжки на моїх умовах з тим, що і я продаватиму. І я розпродав коло 12 тисяч примірників, а „Д' Р. С - о“ — коло 80 тисяч дорожчого й дешевшого видання. Я заробив приблизно 30.000 доларів і роздів їх на соціалістичну колонію, яка згоріла.

Після цього я покинув видавничу гру на 10 років, доки не написав „Прибутки від релігії“. Президент одної з найбільших видавничих спілок урочисто заявив мені, що „книжки про релігію вже вмерли“ і що їх тяжко розпродувати, чи будуть вона за чи проти релігії. І я рішив рискнути. Моя жінка купила стару буди за 45 доларів і перетягла її на сусідню площу. Таким чином, я вже мав свою видавничу канцелярію.

Розпродав я приблизно 60.000 примірників „Прибутків від релігії“ і продаю що - року кілька тисяч без оголошення, за виїмком того, що безплатно оголошую, як ось тепер.

Пам'ятаю, як одна моя приятелька розказувала мені про свого швагра, що займається виробництвом щіток. При кінці року він переконався, що продавав щітки нижче від їх вартости, але його жінка з ентузіазмом зауважила:

— Але-ж подумай, який величезний „бизнес“ робиш ти!

Це підсумовує історію з моїми недавніми видавничими спробами. Я написав „Мідяну марку“. Самуел Унтермеєр, що був тут в той час, був такий добрий, що перечитав рукопис і сказав мені, що в цій книжці є до 50 кримінальних і тисячу чи дві тисячі цивільних справ, за які можуть мене судити. Було ясно, що шукати видавця на таку книжку — годі. Я видав книжку сам і мав так мало грошей, що навіть

не дозволив собі на опрацьоване видання. Видав я 23.000 звичайних (брошурованих) примірників, і вони були замовлені здебільшого телеграфічно в перших двох тижнях.

Був це час, коли в тій окрузі відчувався брак паперу. Подібне було і 1919 і 1920 р. р., коли в Америці шалів білий терор. Один з великих журналів паперового тресту піддав гадку, що паперові фабриканти повинні покласти край ширенню неозпечених публікацій. Вони повинні не продавати на них паперу. І в двох випадках, коли я зробив замовлення одного вагону паперу на „Мідяну марку“, ті замовлення були скасовані, скородові дались для кого призначено папір.

Я міг-би написати цілу історію моїх клопотів з паперовим трестом, але це напевне назвали-б пропагандою, і я звільняю редактора „Бюлетенів Авторської Ліги“ від листів обурення, які одержував-би він з цього приводу. Вистачить сказати, що я вислав циркуляр до всіх гуртових продавців паперу в Сполучених Штатах, приблизно, скільки пам'ятаю, до 780. І вспів дістати невелику кількість паперу, що була подібна на папір. Одно видання „Мідяної марки“ видрукував я на газетному, а друге на афішному папері. Моя дружина була знайома з власником кількох паперових заводів і він, просто з приязни, погодився виробити для неї вагон паперу, якщо вона заплатить 5.000 доларів три місяці наперед. Одна фірма роздобула для мене вагон брунатного, обгорточного паперу, тримаючи в тайні його призначення.

Тим часом в моїй канцелярії скупилось коло 40 тисяч замовлень на „Мідяну марку“ і приблизно стільки-ж на „100%“. По кількох місяцях я дістав папір і надрукував 110 тисяч примірників, але коли вони були готові, країну вдарив застій, і моє підприємство з кількох тисяч доларів впало на 50 доларів місячно. Багато з найбільших замовлень були відмовлені, деякі з моїх найкращих клієнтів побанкрутували і я залишився з 80.000 примірників книжок і — 30.000 доларів боргу. (Винен найбільше приятелям і родичам моєї дружини).

Ви погодитесь з тим, коли скажу, що ця стаття не є пропагандою на користь авторів, які займаються видаванням власних творів.

В дальших днях мого життя я кидався докруги, щоб роздобути гроші на сплатення відсотків боргів та на заспокоєння друкаря з дальшою книжкою. В межичасі я пробував найти видавців на мої книжки, але „Гусячий крок“ був такий „страшний“, що мене могли судити за очернення, а „Гусенята“ таїли в собі забагато фактів про певні релігійні інституції, які є надзвичайно сильні і активні в зв'язку з американськими публичними школами. Довелось мені держатись таки свого видавничого підприємства. Вкінці я прийшов до переконання, що нема чого надіятись позбутись його. Мої друкарі звичайлись розуміти, що я завжди виплачую, якщо вони довго чекають; мій банк навчився бути задоволеним, коли я тримаю баланс 100 доларів. І моя дружина помирилась з тим, що я їжджу автомобілем „Dodge“ з 1919 року, доки не розлетиться він.

Потішаю себе відповідно до філософії жінки того фабриканта щіток: Я намагаюсь продавати так багато книжок! Розпродав я близько 135.000 прим. „Мідяної марки“, до 60.000 прим. „100%“, 26.000 „Гусячий крок“ і поки-що 10.000 „Гусенят“. Теж роздав я 7—8 тисяч примірників „Співучих тюремних пташок“ і 1-2 тисячі сонетів моєї

дружини. Я закупив стереотипи і „копірайтс“ для всіх моїх 26 книжок. Нині маю ще шість книжок в друку.

Нині в мене готовий до друку „Мамонарт“, в якому я безпечно лавірую, допікаючи мертвим авторам, що не можуть виступити проти мене за очернення. На початок друкую 8.000 прим: як розпродам їх, то зможу заплатити друкарям і за рекламу, і ще залишиться мені дещо для другого накладу. Як розпродам другий наклад, то зможу частинно сплатити свій борг, який успів я вже зменшити до половини. Деколи запрошують мене давати лекції в клубах „лейдіс“. І я навчився висловлювати свої страхіння в такій формі, що клуби „лейдіс“ можуть втримувати їх.

До всіх моїх турбот, в мене є одне, задоволення, що ніколи не зраджує єдина річ, яку я можу сказати на користь автора, що сам видає власні книжки. Ніколи не приходить пошта, в якій не було - б листів від робітників, робітниць, бідних студентів, вчителів або політичних в'язнів, що набули мої книжки тільки тому, що дістали їх за низьку ціну. Для мене не є надзвичайна річ почути, що один примірник читали десятки людей, в'язнів, робітників на фабриках, шахтах і в лісах, або вчителів чи професорів в коледжах. Я одержую листи з Південної Африки і Південної Америки, з Аласки і Нової Зеландії, з Індії і Росії. Багато моїх книжок, про які в Америці ви ніколи не чули, з великим успіхом продаються у Великій Британії і її колоніях, в Німеччині, Італії, Голландії, Данії, Скандинавських країнах і інших державах від Фінляндії до Югославії. Буквально сотні видань випустили і нині випускають державні і приватні видавництва в Радянських Республіках.

Деякі з моїх колег, членів Ліги Авторів, я певен, оцінять, що я не проміняв - би цього потоку листів за всі 50.000 доларові чеки, які міг - би одержувати за писання сценаріїв для кіно, в яких вихвалював би діла багатих неробів... (Опубліковано в „Бюлетені Авторської Ліги“ в лютому 1925 року).

VI

Як Сінклер агітує сам за собою. — Спроба кооперативного видавництва. — Два циркуляри до приятелів і прихильників. — Письменник і агітаційний агент в одній особі.

Треба знати, що окрім літературних творів Сінклер видає чимало дрібних агітаційних брошурок, в яких друкуються відгуки міжнародної преси про нього, цікаві уваги визначних людей, його листи до буржуазної американської преси і т. д. Залишений на самого себе, письменник приневолений робити це, інакше про його книжки мало хто знав - би. Знаю з досвіду, що в м. Вінніпегу я в ніякій книгарні не міг купити творів цього письменника. А втім, сам Сінклер каже, що „автор, який продає власні книжки, мусить робити те, що робить агент від оголошень видавничої фірми“.

Цікаві є циркуляри (обіжники) Сінклера, які він час від часу висилає всім своїм прихильникам і приятелям. В них викриває він не тільки свої чергові турботи з видавництвом, але й повідомляє про нові праці. Бойкотований буржуазною пресою, він має тільки цей спосіб порозуміння з своїми читачами.

В моїх руках є два останні циркуляри Сінклера, і я не зроблю зле, коли подам їх тут в цілості. До певної міри вони цікаві не тільки своїм інформаційним змістом, але й тим, що український читач матиме змогу познайомитись ближче з способом боротьби славного письменника за видавання своїх творів.

В травні 1925 року Сінклер задумав створити кооперативне видавництво власних творів і з цим планом познайомив своїх прихильників. В місяці вересні 1925 він вислав другого циркуляра такого змісту:

„Дорогий приятелю!

Якраз перед 4 місяцями я вислав Вам листа, де пояснив ті труднощі, з якими зустрічаюсь, щоб продовжувати моє мале видавництво. Цей циркуляр був предметом глузливого коментаря в місячнику пана І. В. Гова з Ечїсон, Кенсас, високого попа і пророка американського індивідуалізму. Пан Гов каже, що я вірю, що голос народу — це голос бога. На думку пана Гова я повинен мовчати. Цей коментар піддержала капіталістична преса аж у Берліні, Празі і Гоголюлю. Але голос народу наказує мені продовжувати працю дальших чотири місяці і зараз каже мені вислати цей циркуляр, щоб переконатись, чи зможу я продовжувати роботу дальших чотири місяці.

Я вірю в кооперативний рух і рішив працювати далі в цьому напрямку, хоч мене остерігали від цього плану найдіяльніші в цьому русі. Я подав свою пропозицію д-рові Джеймсові П. Варбассові, президентові кооперативної ліги, національної спілки кооперативів. Він відповів мені, що „кооперативний рух в Сполучених Штатах під цю пору не може брати участі в такій організації. Головна причина є та, що цілий план відноситься до мене самого, одинокої особи“. В пізніших листах др. Варбасс пояснив, що успішний кооператив мусить свobodно рости і охоплювати різні роди активності. Я й сам зрозумів, що він під цим розумів, коли довелось мені студіювати масу роботи в такій формі організації. Відгук моїх читачів не був достатнім управненням брати на свої плечі весь тягар урядових перешкод, сполучених ще з інкорпораційними (регістраційними) коштами, яких вимагають закони штату Каліфорнія. Ніяка людина не могла - б подолати тих коштів і рівночасно писати книжки.

Моя проблема така: що-року я пишу одну або дві книжки, а це значить від 1.000 до 1.500 доларів видатків на набір і від 3.000 до 5.000 дол. на друкування. Майже половина тих грошей знаходиться в книжках і стереотипах і власне з браку цього оборотового капіталу я маю труднощі. Я міг-би достати ці гроші, якби підніс ціну на книжках і це було-б по-купецьки. Я одержую чимало листів від купців, які вважають мене за дурня, що я так не роблю. Вони аргументують: сяк чи так, гроші повинні прийти від читачів, отже яка різниця? Я - ж відповідаю: вищі ціни означали-б, що люди, які як-раз потребують моїх книжок — робітники, учителі, студенти і т. д. — мусіли-б обійтись без них. Я це знаю, бо одержую багато листів від людей, які описують, що значили для них мої книжки і які жертви понесли вони, щоб дістати їх. Я думаю, що деякі читачі могли-б позичити мені трохи грошей і тим допомогли-б собі й іншим. Якби

я одержав по 10 доларів від одної тисячі осіб, то зміг - би задержати всі мої книжки в дотепершній ціні і продавати їх більше, як піднісби ціну.

Отже, я виробив так званий „Сінклерів позичковий план“. Позичте мені, скільки Ви можете і гроші ті підуть на нові видання. Я вишлю Вам належну посвідку, на яку, на випадок прикрої потреби, або якби нецікавила Вас моя праця і Ви не бажали - б підпомогати її, зможете одержати свої гроші коли - будь назад, повідомивши мене 30 днів наперед. В міжчасі, як відсоток від своїх грошей, Ви маєте такий привілей: на кожних 10 доларів, які вложите, можете купити що - року моїх книжок на 5 дол., за половину звичайної ціни, цеб - то лише за 2.50 дол. Якщо Ви хочете покористуватись тим привілеєм, то він заощадить Вам 2.50 дол. річно, отже 25% на Ваших грошах. Для заощадження поштової оплати і коштів орудування, застерігаю заздалегідь, що які - б Ви книжки після цього плану не вибрали, Ви замовите їх всі зразу. Якщо Ви відізветесь на цей циркуляр зараз, Ваш привілей купити книжки за півціни почнеться ще цього року — іншими словами, Ви одержите ще цього року повний відсоток від свого капіталу. Причина цієї моєї оферти в тім, що цієї осені маємо друкувати деякі книжки, отже треба грошей. Звичайно, як Ви вже є в числі тих, що прийняли мій план, ця відозва до Вас не відноситься.

Взяти хоч таку новелу, як „Грошоміняйли“, яка вичерпана вже 15 років. Це одна з найцікавіших і корисних книжок, яку я коли - не - будь написав. Це історія про Вол стріт в Нью - Йорку. Описано в ній як старший Дж. П. Морган спричинив паніку в 1907 році, щоб перемогти трьох своїх конкурентів, що загрожували його контролі над банковою силою Нью - Йорку. Це правдива історія, яку оповіли мені три різні особи, що були втаємничені в справу. Кожний з них говорив мені окремо і незалежно від другого, але їх оповідання погоджувались аж до подробиць. Двох з них я не можу назвати, бо вони ще живуть, але третій був небіжчик Едвард Келі, світової слави адвокат і до того часу єдиний американець, якого відзначено орденом — хрестом французького Легіону Чести. Був він шкільним товаришем й інтимним приятелем президента „Нікербокер Трост Компані“, одного з людей, якого побив Морган, і жив з ним та чув цілу історію з власних уст президента, якраз кілька хвилин перед тим, коли він застрелився. (Гляди „Мідяна марка“, стор. 80). З того часу ми мали другу фінансову паніку, але цим разом збанкротованим чоловіком був американський фармер. Ми зближаємось ще до одної паніки, і маси повинні знати, як ця висока фінансова гра відбувається і як маніпулюють проти мас. Стереотипи з набором „Грошоміняйлів“ знищені; були люди, яким треба було їх знищити. Я так підозріваю. Щоб зробити нові стереотипи, треба мати 700 доларів і приблизно ще раз стільки, щоб видрукувати другий наклад. Книжки будуть готові через 6 тижнів, звичайно, коли мої приятелі озвуться на цей циркуляр. Ціна буде: 150 дол. в оправі, а 1 дол. брошурована.

Дозвольте зазначити мені, що моя драма „Бил Портер“ вже готова в обох формах — оправлена і брошурована, за 1 дол. перша і за 50 центів друга. Ця п'єса була друкована в місячнику „Галдеман - Джулюс“ за серпень 1925, і деякі читачі питають мене, чому я не

пишу так частіше. Причина цьому та, що не завжди в мене є такий предмет, як О. Генрі, який доставляє гумору, патосу і принади всім, хто наблизиться до нього. Ця п'єса описує в подробицях життя О. Генрі підчас його трирічного і тримісячного перебування в тюрмі. Це оповідання захоплює мене, як картина творчого мистця в боротьбі з долею. П'єса є новим експресивним способом, що показує, як геніальна людина бере суворі і погані факти, які є під руками, і перемінює їх в красу і чарівність. Приятелем О. Генрі в тюрмі, а перед тим в Центральній Америці, куди вони були приневолені утекти від суду, був Ал. Дженнінгс, колишній залізничний бандит. Містер Дженнінгс живе нині в Лос Енджелос (Каліфорнія. М. І.) і оповідав мені багато пригод з тих часів, які я й повплітав в цю п'єсу. Історія перескажує з тюрми до сцен з минулого життя О. Генрі і сцен його історії: до міста Норт Каролайн, де він був урядовцем в аптеці, до хутора в Тексас, до банку, в якому він працював, до міста в Гондурас де Портер. (О. Генрі. М. І.) і Дженнінгс допомогли зробити революцію чи знищити революцію — вони самі не знали, властиво, що.

Припускаючи, що Ви погодитесь на мій план, будь ласка, пришліть мені 12 дол. 50 центів, а я вишлю Вам посвідчення на 10 дол. і книжки вартости 5 дол., які самі виберете собі, напр. „Грошоміняйли“, „Бил Портер“, „Мамонарт“ в оправі і „Співаючі тюремні пташки“ та сонети моєї дружини в брошурах. Пригадую, що різдво за плечима, а наші книжки — є добрий подарунок.

Чи не могли -б Ви пригадати собі яких добре одягнених і ситих осіб, що для добра їх душі добре було -б прочитати про несправедливість у світі? Ви не гнівайтесь за цю пригадку, бо коли людина продає сама свої книжки, то мусить робити те, що робить агент від оголошень видавничої фірми. Мій добрий приятель і прихильник Майк Голд дуже здивувався, що я помістив оголошення, в якому сказав, що „Аптон Сінклер — це улюблений американський письменник. твори якого читають всі нації окрім — американської“. Він є тої думки, що я повинен назвати свою фірму Спілкою або щось подібне, щоб можна це сказати з меншою вразливістю. Але я ніколи не ховався; я став по боці справи і чую себе частиною справи. Це добре розуміють закордоном, де мої книжки проголошено державним монополем, наприклад в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, що займає одну шосту частину землі.

Працюю над новою повістю, яка, думаю, буде найліпшою. Її наголовок „Нафта“, а темою її — втіха і слава відкриття нафти, надбання зразу великого маєтку, нехтуючи решту світа, згідно з американською модою. Починається в південній Каліфорнії, де я стежив за нафтовою спекуляцією. Початок виходить з боротьби за громадську ренту, а переходить у велику боротьбу за нафту, звану „війна за демократію“. Повість оповідає про двох хлопців, синів нафтового спекулянта, і про сина нафтового робітника, яких різниця в двох іменах, що звучать подібно: нафтовий спекулянт і нафтовий робітник. Це буде гарне оповідання, кілька сот тисяч слів. Я не жалію часу, щоб надати характерам реальности, одягаючи кості в тіло, а тіло в одяг. Вже коло третина повісти готова і її люблять „нафтярі“, яким я читав. В. Джексон, що керував страйком в Коалінзьких нафтових полях

1921 року, пише мені: „Нема критики. Це найкраще, що Ви будь коли написали, друже. Воно захоплює, а економічна нитка прекрасно переплітує його“. Через рік від сьогодні надіюсь вислати Вам циркуляр з офертою на цю книжку.

Сьогодні мої 47-мі уродини. Люде питають, як я можу так молододоглядати, а я кажу, що живу надією. І ось я надіюсь.

Щирий Аптон Сінклер.

Паседена,
Каліфорнія 20 ІХ, 1925

На цьому кінчиться перший (власне другий) циркуляр. Думаю, що читач не нудився, читаючи його і не знудиться, коли перечитає й другий, хоч-би для того, щоб познайомитись з майстерним способом агітації Сінклера. В другому циркулярі читач переконається, як використовує письменник всі новини про нього з різних країн світу. Я особисто не вспів ще гаразд оглянутись після листа з інформацією до Сінклера про його здраматизовані на Україні твори, як вже одержав його циркуляр, в якому він згадує про мою інформацію. Так майстерно і хутко вміють рекламувати люди хіба в Америці.

Переходимо до найновішого циркуляру:

Паседена, Каліфорнія 15 березня 1926 р.

„Дорогий приятелю!

Не думаю, щоб від початку світа був коли нарід, якому говорили-б більше неправди, як нині американцям. Нас є 110.000.000, але найменше 105.000.000 запаморочені кампанією неправди, яку всією силою підтримує великий „бизнес“, преса, кіно-театр, радіо і великанська урядова машина та обі великі політичні партії (республіканська і демократична, М. І.) Я повинен-би писати повість „Нафта“, якій думав присвятити цей рік, але я не міг видержати, тому відложив кілька місяців, щоб сплатити довг, який кожний чесний американець винен своїм предкам, іменно — допомогти зломити зорганізовану силу грабіжників, що грабують нашу країну в білий день.

Я написав малу книжку „Листи до Джудда“. Друкована вона серіями в „Американськiм апелю“, де дехто з вас може й читає її. Джудд — це старий тесля, який час від часу працював для нас, типовий старомодний американець; я взяв його за тип особи, яку бажав-би досягти, і написав йому 19 листів, викриваючи в них елементарні факти, які наша владуща класа старається скрити від нас. Від часу, коли була надрукована „Промислова Республіка“ (19 років тому назад), більше як половину того часу не можна було її дістати, і це вперше я обговорив наші політичні і соціальні проблеми. Пошта приносить мені щодня листи, в яких домагаються чогось подібного і—ось воно є.

В книжці описано, чому в найбагатшій країні світу є біднота. Вона доводить, що через останніх 35 років багаті ставали багатшими, а бідні біднішими і показує докладно, що зробили багаті, щоб до цього дійти і що бідні мусять робити, щоб це змінити. Вона пояснює безробіття і тяжкі часи, грошову систему, інфляцію, розводнювання і маніпулювання акцій, протекційну тарифу і трести.

Вивчає вона світове положення, пояснюючи війни, які ми переживали в минулому, і вказує, як підготовляються нові війни. Говориться в ній про Радянський Союз і революцію — словом про все, що пересічний чоловік чи жінка повинні знати про справи в себе і закордоном. Все простою, щоденною мовою. Це є 100% американська книжка, призначена для 100%-го читача американця, написана і видана, як акт любови до нашої країни.

Деякий час назад в нас були великі кризи, і тоді можна було забалакати нарід памфлетами. Такі книжки, як Пейнів „Криза“, Гелпера „Надходзяча криза“, „Хижина дядька Тома“, „Прогрес і бідність“ і „Дивлячись назад“ — помагали творити нашу історію. Я теж пробує щось в тому роді; значить, я відложив все инше і старався зробити добре діло, дістати факти, зробити їх незбитими, неперехитреними, та представити їх в такий спосіб, щоб кожен міг зрозуміти. В цю книжку пішло тридцятьлітнє студювання нашої системи, а також 30-літня практика, як писати книжку. Маючи віру в мій нарід, я позичив грошей, поробив стереотипи і казав надрукувати 12.000 примірників, а тепер відкликаюся до вас докінчити діло, доглянути, щоб „Листи Джудда“ досягли мільйонів Джуддів, яким потрібно цього.

Книжка буде в двох виданнях: перші дві тисячі оправлені в полотно по 1 доларові, щоб дати моїм приятелям нагоду заплатити кошти друкування, а десять тисяч брошуровані, гарно друковані і позшивані дротом, щоб можна продавати їх по мітингах та поширювати між трудящими, а ціну назначив я таку низьку, що ніхто не може підозрівати мене, що я роблю на цьому гроші, бо тільки — 15 центів, або 10 примірників за долара. Та ціна 15 центів за примірник, це ціна для мітингів і книгарень, але я не можу за неї висилати, бо рахуючи упаковку, поштову оплату і т. д., мене самого коштує 15 центів. Тому я прошу замовляти хоч 10 примірників зразу для роздачі між приятелями, а крім цього, один оправлений примірник для своєї бібліотеки. Я зарискую і скажу: пришліть 2 долари на один примірник оправленої і 10 примірників брошурованої, а коли перечитаєте і не будете вважати за відповідне до поширення, можете всі відіслати мені назад, а я зверну Вам 2 долари! Прошу замовляти хутко, бо я хочу проголосити книжку, а в мене немає на це грошей. Оба видання будуть готові до висилки, заки ваше замовлення прийде до мене.

Наш новий наклад „Грошоміняйлів“ вже готовий від кількох місяців і якщо ви його ще не читали, то ось вам пригадка. Ця новела, надрукована вперше 1908 року, описує історію паніки 1907 року, як і чому спричинив її старший Морган (Д. Р. Морган). Я не рекомендую її, як великий літературний твір, перечитуючи я сам завважив деякі нетонкості і вивправив деякі з них, але я ручу, що це цікава історія, повна таких фактів про Волстріт, яких наш нарід не хоче ще зрозуміти.

Теж моя дружина видала нову книжку, написану місіс Кейт Крейнгарц, авторкою „Салонного провокатора“. Зветься ця нова книжка „Листи протесту“, ціна: в оправі 1 долар, брошурована 50 центів. Книжка повна палкого обурення на соціальну несправедливість, сполученого з материнською ніжністю, яка спричинила, що

місіс Гарц стала подивом в очах урядовців з округи Лос Енджелос. Вони так бажали - б замкнути її в тюрму, та не мають відваги! Тому кілька днів назад я говорив з одним відомим лікарем в Лос Енджелос і він нагадав про свого близького приятеля, президента „Федерації кращої Америки“, а рівночасно Товариства Пропаганди для великого „бизнесу“ в Каліфорнії, і сказав: „Він (президент) не любить тебе, Аптоне, але його найбільша ненависть є до Кейт Гарц“.

Гроші, які наспіли з нашого „Позичкового Плану“, пішли на друк і оправу „Била Портера“ і „Грошоміняйлів“, як частинна заплата за новий наклад „Крику за справедливість“, на нову оправу для „Нетрів“ і остаточно на цей циркуляр. Треба більше на новий наклад „Прибутків від релігії“ і на оголошування „Листів до Джудда“. Також моя повість „Силвія“ вже вичерпалася, і я радо зробив - би другий наклад, якби міг дозволити собі на це. Тому нагадую я знову „Сінклерів Позичковий План“. Ті, що вірять в мою роботу і хочуть поширити її, позичають мені, скільки можуть, і ці гроші будуть оборотом капіталом на оплату нових стереотипів та запасу книжок, які видавництво мусять мати на складі. Вірителі одержують належну посвідку і мають право купувати що-року певну кількість моїх книжок за половину ціни. Значить, як ви позичите мені 10 доларів, ви можете одержати книжок на 5 дол. за 2.50 дол. Книжки ті треба замовляти зразу, щоб заощадити кошти висилки. На підставі „Плану Позички“ ви можете що-року давати таке замовлення за пів ціни. Заощадження, яке ви при цьому дістаєте, заступає місце відсотків від вашої позички; виносить воно 25% — доволі гарна рата, але навіть наполовину не така велика, які мільйони бідних фермерів мусять платити банкирам по цілій країні — гляди мої „Листи до Джудда“.

Хочу обговорити всі подробиці цього „Позичкового Плану“, щоб уникнути писання довших пояснень. Якщо ви вже прийняли цей план і маєте посвідчення, можете замовити протягом цього року одноразово на половину своєї позички. Отже, як ви позичили 10 дол., то можете одержати книжок на 5 дол., за які почисляться вам тільки 2 дол. 50 цент. Наприклад, можете дістати один оправлений примірник і 10 брошурованих „Листів до Джудда“, один оправлений прим. „Мамонарта“, одну п'єсу „Била Портера“ і одну книжку місіс Гарц — разом 2.50 дол. Як додаток, я дам один примірник „Сонетів“ моєї дружини. Якщо ви знаєте, що де-будь в світі можна за такі гроші дістати стільки вартісних книжок, то я не знаю.

Коли ви не є учасник „Позичкового Плану“, я прошу вас стати ним. Пришліть 12 дол. 50 цент., і одержите належне посвідчення на 10 дол. з привілеєм дістати свої гроші коли-будь протягом 30-ти день, а також дістанете книжок вартости 5 дол., і цей привілей будете мати кожного року (за половину ціни). Більша частина моїх читачів не хоче посвідчення, але я все одно висилаю їм. Наклейте його в свій альбом, воно вартуватиме свою ціну в такій формі без шкоди для видавничого підприємства.

Щирий Аптон Сінклер

Р. С. Ми одержали від наших німецьких видавців „Дер Малік Ферлаг“ в Берліні п'ять грубих томів „Зібраних творів Аптона Сінклера“. З „Госиздат'у“, державного видавництва в Москві, ми отримали листу різних видань наших книжок, друкованих в Радянському Союзі, не лічачи нових перекладів, але лічачи окремі твори в числі 69. Майкель Голд, який недавно повернув з СРСР пише мені, що „та класа людей, яка в Америці знає Чарлі Чапліна і Джекі Кугена, знає в СРСР Аптона Сінклера“. Японський перекладач „Нетрів“ доносить нам, що книжку видрукувано, але уряд в Токіо наказав видавцям зібрати назад поширені примірники і викинути останні розділи про соціалізм. Японський переклад „Мамонарта“ хутко вийде. З Варшави ми одержали пропозицію видати 20 моїх творів в формі дешевої бібліотеки по 0.95 злотих за примірник (коло 13 американських центів). Один чеський видавець зголосився по всі книжки досі недруковані. Є в нас огляд (рею) „Мамонарта“, висланий через радіо Австралійською Партією Праці. Теж одержали ми листа від українського письменника, в якому повідомляє він нас про те, як на Україні грають мої інсценізовані твори та пристосовують до сцени повісті. Ми заложили книжні агенції в Лондоні, Індії і Південній Африці. Повідомляють теж нас, що читачі обмінюються моїми книжками на Яві, в Гондурасі та Ісландії. Отже чекаємо замовлень із Сполучених Штатів“.

Можливо, що в дечому цей циркуляр мало цікавий, особливо там, де Сінклер часто говорить про вигоди з 12 доларової позички і навіть повторяється часто, але з другого боку він цікавий не тільки як зразок агітаційної відозви, але теж інформаційною частиною, з якої читач довідується про новіше твори письменника. Оба циркуляри знайомлять нас теж з видавничими справами Сінклера і вказують, з якими труднощами мусить боротися автор, якого твори перекладені на всі культурні мови світа. В найбагатшій країні світа, Америці, письменник звертається до читачів за позичкою на видання власних творів! А проте Сінклер поборює всі труднощі. Він міг би, як сам каже, одержувати чеки на 50 тисяч доларів, але за це мусів би „вихвалити діла багатих неробів“. А цього він не зробить. Його читач—це переважно робітничий читач, і Сінклер це дуже добре знає. Чи може-ж робітник, в якій-небудь країні світу, перечитавши оці дані з життя і праці Сінклера, не поважати й не цінити його? Думаю, що ні.

VII

Сінклер, як політичний діяч — Письменник, як кандидат на губернатора штату Каліфорнія.— Передвиборча лєтучка.— Платформа Сінклера.

Був час, коли в Сполучених Штатах Америки дуже сильною й численною була Соціалістична партія Америки, на чолі з Морісом Гілквітом і півбогом Дебсом. Після Жовтневої революції й імперіалістичної війни Соц. Партію Америки зустріла та-ж сама доля, що й інші соціалістичні партії в світі. Із створенням комуністичних партій, соціалістичні не тільки ослабли, але й підупали. В Америці занепад соціалістів був багато більше катастрофічний, як в інших

країнах світу. Але — все-таки по сьогоднішній день та партія живе ще в Америці. Давно проминули ті часи, коли в капіталістичній Америці була вона силою. Це було ще тоді, коли Сінклер кінчив свої „Нетри“ бадьорим і певним окликом „Шікаго буде наш! Шікаго буде наш! Шікаго буде наш!“

І Сінклер залишився по сьогоднішній день членом тої партії. Воно трохи не природно, бо твори Сінклера останніх літ далеко інші, як праця його партії. Якщо він вважає себе за члена Соціалістичної Партії, то хіба номінально, бо своїми творами полишив її далеко позаду. Як сильна індивідуальність, Сінклер може дозволити собі на це. Правда, він ніколи ворожо не виступає проти комуністів, що є характерною рисою сучасних соціалістів. Навпаки, коли ми перечитаємо „Джиммі Гігінса“ і не будемо знати, яких переконань автор, готові сказати, що він комуніст. А вже звичайним явищем є те, що Сінклер постійно стає в обороні Радянського Союзу і відноситься до нього незвичайно прихильно, як ніхто з його товаришів по партії. Мені видається, що Сінклерові просто не вигідно заявити себе комуністом. Це моя особиста думка. Суджу з змісту його останніх творів, на які не міг-би здобутись сучасний соціаліст з II Інтернаціоналу. По-друге, в останньому листі до мене з квітня 1926 року, Сінклер, якому я вислав вирізки з англійської буржуазної преси у Вінніпегу, де через два тижні друкувалися напади на комуністів, зокрема на українських комуністів в Канаді, і де провокаційним способом нападено на мене як на письменника революційних п'єс і пророка (?! М. І) серед свого народу, що брав участь в кривавих нападах на Польщу і — як не дивно — живе нині в канадській провінції Манітобі — Сінклер пише:

„Вирізки з буржуазної преси одержав. Дякую. Звичайне цькування проти людей чесної праці й діла“...

В тому-ж листі одержав я передвиборчу летючку Сінклера, яку і наводжу тут — цілком, щоб відкрити політичну думку письменника.

АПТОН СІНКЛЕР — КАНДИДАТ НА ГУБЕРНАТОРА

Пасадена, Каліфорнія.

26 лютого 1926.

До Соціалістичної партії Каліфорнії.

Товариші!

Листа, яким повідомили ви мене, що я номінант на губернатора в майбутній виборчій кампанії, одержав. Радію із зробленої мені честі і вітаю нагоду, в якій можна пригадати народові цього штату принципи американської революції.

В історії нашого краю було дві кризи, але жодна з них не була серйозніша від теперішньої. Маса Каліфорнії мусять рішити в найближчих кількох роках, чи їх великий штат має стати індустріальною імперією, чи індустріальною республікою; чи його природні багатства має контролювати кілька людей на користь кількох, чи цілий народ для загального добробуту. Велика монополія в одній силі, що снується тепер павутинням по штату, являє собою навогяднішу небезпеку для вільного уряду і вільної індустрії, яка коли-будь

появлялась в американському житті тому, що переплітається вона з фінансовими і іншими громадськими обслугами і означає, що правління народних мас — забутий сон.

НЕ ДАЮТЬ ВИСЛОВИТИ ПОГЛЯДУ

Наша кампанія вже почалася. І з самого початку я переконався, як вона відбуватиметься. Коли прийшла телеграфічна звістка про мою номінацію на губернатора, мене викликала реакційна газета з Лос Енджелос. Чи не назвав-би я точок, на яких запропонував я ведення кампанії? Я погодився і написав другий параграф цього листа в цілості, тільки без першого речення. В заяві було 104 слова, отже, цілком скромне домагання від номінанта партії, яка під час минулих виборів дістала понад 400.000 голосів. Проте велика газета не спромоглася найти місце для цих 104 слів. Вона тільки сказала: „Сінклер сказав, що головною справою цієї кампанії буде скасування акту про кримінальний синдикалізм“.

ЛЮДЕЙ УВ'ЯЗНЮЮТЬ ЗА САМІ ЛИШЕ ПЕРЕКОНАННЯ

Хоч рідко виходить на добре, коли слідкувати по вказівках ворога, але акт про кримінальний синдикалізм не буде проочений номінантом соціалістичної партії. Ми змагаємось до того, щоб навчити народ. І ми опинилися перед законом, який карає за висловлення політичної думки 14 роками в'язниці. Я хочу заявити виборцям цієї громади, зі всією щирістю, на яку я здатний, що я студіював судові діла процесів, ведених на основі акту про кримінальний синдикалізм в Каліфорнії. Я говорив з шістьма адвокатами, що боронили в'язнів, і факт, що ні в одному суді не доказано обвинуваченням поповнення акту насильства, ба! — навіть нічого подібного їм не закинувано. Ці люди знаходяться в тюрмі за доктрини, голошені їхніми організаціями і за злочини, заподіяні іншими членами. А ці члени, що заподіяли злочин, були люди, яким платили по 250 доларів тижнево (дуже висока плата, М. І.) із скарбниці штату за те, що вони їздили з місця на місце і подавали зізнання про те, що десять літ тому назад вони учинили злочинство. Ціль їх зізнань булата, щоб запакувати в тюрму цілком інших людей, які не зробили ніякого злочину.

Один з цих людей, коли нічого не одержав з скарбниці штату, одверто заявляє, що його підкуплені зізнання були фальшиві.

УВ'ЯЗНЮЮТЬ НА ПІДОЗРЕННЯ

Закон про кримінальний синдикалізм означає не тільки те, що людей засуджують і садять в тюрму за проповідування певних політичних ідей. Він означає, що їх арештують і перетримують в тюрмах місяцями, а то й роками тільки через те, що якийсь поліцейський підозріває їх в тому, що вони придержуются політичних ідей. Я сам був арештований, близько три роки тому, за злочин — спробу читати конституцію своєї країни; тоді мав я писаний дозвіл від власника, що маю право робити це на його приватній власності. Мене все-ж

тримали „ізолювано“ вісімнадцять годин. Обвинувачення, яке стоїть проти мого імені в ділах поліційної станції в Сан Педро, звучить: „підозрілий в кримінальному синдикалізмі“. Я можу закладатися, що число днів, проведених в тюрмі людьми під закидом „підозріння в кримінальному синдикалізмі“, в двадцять разів більше за число днів, проведених людьми засудженими дійсно за „кримінальний синдикалізм“.

Я запитував нашого теперішнього губернатора в одній справі, а саме: чи не міг-би він заявити народові про його відношення до скасування цього огидного закону, але він відмовився від відповіді. На інші мої питання він відповів і надрукував свою відповідь та розіслав її широко по штаті. Але це питання залишив він на боці під претекстом, що скасування цього огидного закону залежить від легіслятури (парламенту штату, М. І.). Я знову написав, вказуючи губернаторові, що це власне його обов'язок передавати рекомендації легіслятурі, і чи рекомендував-би він усунення цієї плями з нашого штату? Губернатор повідомив мене про одержання листа, але на поставлене питання не відповів. Дозвольте - ж мені сказати, як кандидові губернатора, що я відповім на кожне належно поставлене певним виборцем питання; а якщо мене обрали-б на губернатора, то я не саботажував-би ні одного питання мові адміністрації.

ГРОМАДСЬКА ОБСЛУГА ДЛЯ НАРОДНИХ МАС

Люди звуть нас, соціалістів, „деструктивними критиками“. Тому дозвольте перелічити мені конструктивні заходи, яких я ужив-би, якщо став-би губернатором Каліфорнії. Перше і найважливіше те, що громадські обслуги штату належать народнім масам і від них були забрані шахрайським способом. Домагання, щоб їх повернути народові назад, є одно з домагань, якому я віддаю ціле своє життя. Я працюватиму на користь нового закону що до використання води й енергії і зроблю все, що в моїй силі, щоб жодна приватна корпорація ніколи не одержала водної концесії в Каліфорнії і щоб усі ті, що мають нині такі концесії, відпродали їх по ціні кошту штатові. Між иншим, я вимагав-би законодатного акту, згідно з яким яка-будь корпорація, що обслуговує громадянство, якби витратила хоч одного долара на політичну пропаганду зі своїх фондів, чи то безпосередньо, чи посередньо, була карана тюрмою; вина буде особиста і директори та урядовці, переступивши цей закон, зайняли-б місце членів „I. W. W.“ (Організація Індустріальних Робітників Світа, М. І.), які томляться нині в сан-квентинській тюрмі. Закон про водну силу і енергію провалено в цьому штаті грішми, асигнованими корпораціями. Вони признались перед комітетом, призначеним легіслятурою, що зложили поверх півмільйона доларів на переведення виборів і опісля додавали до цих видатків нові суми, після чого їм прислужує тягнути дивіденди, витиснені з громадянства, чого й шукали вони.

БАНК ШТАТУ КАЛІФОРНІЯ

Я домагаюся громадського користування і володіння водою, газом, електрикою, енергією, транспортом і риночною дистрибуцією; при цьому я не пропоную загнати штат в довги для того, щоб усталити

ці обслуги. Я пропоную завести їх шляхом знищення приватної монополії кредиту, що являється основним злом нашої цивілізації і джерелом всіх інших утисків і грабунків. Кредит — це життєдайна кров модерної індустрії, а приватна контролі кредиту — сучасна форма рабства. Тепер ми вкладаємо в банк долар і, згідно з нашими краєвими банковими законами, цей долар стає основою щось близько тридцяти доларів, позичених банкіром його приятелям, великим капіталістам від спекуляції та експлоатації. Я кажу: заведемо банк штату Каліфорнії з відділами в кожному місті й містечку. Цим способом люди зможуть використовувати свої власні гроші на фінансування громадських підприємств, потрібних для людського життя.

ОПОДАТКУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВАРТОСТІВ

Я вказую на спекуляцію землею, як на інше велике зло нашого суспільного життя. Землю держиться неужиточно в місті і на провінції і за це продукуючі платять, а спекулянти збирають врожай. Я знаю випадки, де земля в місті подвоїлась у вартості протягом одного року. Власники не робили тут нічого, тільки збагачувались коштом потреб громадянства. Це „незароблене злодійство“ являється податком на цілу продукцію в користь орди спекулянтів — паразитів. Я стою за податком на земельні вартості визначеним так, щоб карати тих, які тримають в своїх руках землю безужиточно. Подібний закон влекшить набуття орної землі і причиниться до здешевіння поживи; теж врятує він від спекуляції тих, що бажать побудувати собі хати на окраїнах міст, на земельних просторах, що знаходяться нині в руках спекулянтів. Теж я стою на тому, щоб забрати гроші з подібного податку і завести громадські ринки та великі гуртові крамниці в містах і викоринити посередників, які тепер потроюють ціни поживи, заким дійде вона від фермера до споживача. Цим способом ми можемо позбутись бідности в нашому штаті, а з нуждою зникнуть і дві її нерозлучні сестри: проституція і злочин.

ГАЗЕТА І РАДІО ШТАТУ

Я стою за тим, щоб оснувати газету штату так, щоб можна сказати людям за ті факти, які тепер навмисне закривають перед ними.

Я стою за заведенням закону, згідно з яким газета, що помістить фальшиву заяву про когось, має помістити спростування заяви на домагання даної особи.

Я стою за заведенням закону, згідно з яким можна-б усунути з штату Каліфорнія кожную агенцію, що ширить новини і відмовляється продавати свою обслугу за загально визнану ціну якій-небудь газеті. (Буває, що робітничим газетам пресові агітації продають новинки за високі ціни. М. І.) Всі газетярі знатимуть, що я розумію під цим. Вони зрозуміють, що я вдаряю в самий живчик контролі газет великим „бизнесом“ (капіталом).

Я теж стою за оснування радіо-передаточної станції штату з метою вирвати з рук експлоататорських корпорацій цю форму освіти. Врешті, я хочу надолужити як-найшвидче те, що зробив дотеперішній

губернатор, який скупився на школи і на інституції громадського добробуту. Я вірю в економію, але я бажаю, щоб вона практикувалась тими продуцентами, які тепер збирають сметанку з нашої індустрії. Якщо виборці цього штату зроблять мене своїм губернатором, то банковий трест, трест водної сили, магнати, що мають в своїх руках телефони, газ, залізниця і великі землевласники започаткують режим строгої економії. Але я не бачу причини, чому-б службовці штату мали працювати за недостатню плату, або чому „ренчерс“ (хуторяни) мали-б миритись з тим, щоб їхні прибутки загарбували спекулянти і посередники, або чому-б промислові робітники мали-б втворювати цілі гори багатства, а самі одержувати тільки на мізерний прожиток за це?

Я вітаю нагоду допомогти Соціалістичній Партії пояснити ці справи народові нашого штату, якій може бути щасливим.

Ваш за соціальну справедливість

Аптон Сінклер

Прошу всіх каліфорнійських читачів допомогти покрити кошти поширення цього листа. 1000 штук за 6 доларів.

Розуміється -- Сінклер не вийшов губернатором. А втім він сам знав про це наперед, але вибори використовував для поширення своїх думок серед широких мас. Докладною критикою цієї відозви хай займуться ті товариші, яким це буде цікаво. Відозва була обчислева, скільки знаю, не тільки на робітничі, але й дрібно-буржуазні маси, яких в Каліфорнії чимало.

VIII

Найновіша книжка Сінклера. — Його погляди на мистецтво. — Сучасний капіталістичний світ, це піраміда верхом вниз. — Що залишиться після його упадку? — Підручник для Росії.

Одна з новіших більших книжок Сінклера, — це Мамонарт. Книжка незвичайно цікава і я бажав-би одного: щоб наші українські пролетарські і селянські письменники познайомились з нею як-найшвидше. Та не тільки письменники. Для всіх вона корисна, але я перш за все говорю про товаришів цієї професії.

Коли візьмете в руки „Мамонарта“, то перш усього читаете на окладинках ось що:

„Хто створив „класиків“ і навіщо? Чи геній служив людству? Дав він нам мистецтво, чи пропаганду? І чию пропаганду?“

„Мамонарт“ розглядає мистців з цілком нової точки зору; запитує, з чого вони живуть і що вони для цього роблять; вивертає їхні кешені, заглядає, що в них є, і відкіля воно походить?

„Мамонарт“ ставить малярям-художникам, скульпторам, поетам, повістярям, драматургам і композиторам питання, вже поставлене попам і проповідникам, редакторам і журналістам, ректорам університетів і професорам, шкільним наглядачам і вчителям: хто має вас і чому?

„Мамонарт“ розбирає мистецтво і літературу, як знаряддя пропаганди і утиску, застосовуваних владущими класами суспільства, або - ж як знаряддя атак нових клас, що ростуть на силі (повстають до влади).

„Мамонарт“ кидає визов великим мужам, шанованим тепер критичними авторитетами і питає, в якій мірі вони є слуги престижу владущої класи і знаряддям безпечности владущої класи.

„Мамонарт“ каже, що людство нині знаходиться під впливом цілком фальшивих понять що-до того, чим є мистецтво і чим воно повинне бути; під цілком негідними і спотвореними мірлами краси й гідности в усіх мистецтвах.

„Мамонарт“ є теорія культури, а рівночасно й бойовий заклик“.

Тільки з цих коротесеньких дефініцій видно, що книжка не тільки цікава, не тільки цінна, але давно вже потрібна. Після перечитання її можна коротко ось що сказати про неї:

Сінклер, після викривань всіх темних місць капіталістичної преси і шкільництва, взявся за иншу справу. В результаті маємо новий арсенал фактів. На цей раз він розкриває мистецтво і мистців: письменство і письменників, театр і акторів, малярство і малярів і т. и. Широчезна канва вишита легкою і вмілою рукою. Духове життя людини з давньої давнини аж до нашого часу розгортається перед нашими очима, і як на екрані проходять найтипичніші представники мистецтва, науки і инших духовних надбань.

Хто вони і що вони були і є — ці служителі „чистого мистецтва“? Сінклер не панькається з цим. Від відразу „бере бика за роги“ і ясно, недвозначно ставить кожному одно питання: мамона твій бог, чи щось инше? І відповідно до цього дає кожному по заслугі.

В більшості випадків відповідь одержуємо таку, що найбільш улюбленим, ба навіть єдиним божком служителів мистецтва в різні епохи, протягом цілої історії, була мамона.

Сам автор про це каже: „З самого початку людської історії, шлях до слави і успіху в мистецтві лежав через служення і прославлювання владущих клас; вони розважали їх, задовольняли їх і навчали їхніх підданих та слуг стояти в страху перед ними“...

Цю тезу Сінклер підкріплює незбитими фактами з історії відношення мистців до маєтних класів різних епох.

В 111 розділах своєї праці автор виводить перед очі читача цілу плеяду світових знаменитостей і ані трошки не церемониться з ними. Він, наче лікар-хірург, роздягає їх догола, вивертає навиворіт їх душі, найпаче - ж їх кешені, щоб показати нам, що в них на-ходиться і відкіля воно там взялося.

Глибока аналіза, цікаві факти!

„Мамонарт“, — це дійсно історія культури, це інтерпретація мистецтва з нової точки зору — економічної. Автор з глумом відкидає брехливу й безглузду фразу „мистецтво для мистецтва“ і незбитими фактами доводить, що мистецтво і література були і є знаряддям пропаганди і репресії командних клас суспільства, або - ж знаряддям наступу вже нових клас.

„Мамонарт“, врешті, — це бойовий заклик до молодої, повстаючої генерації мистців, до яких автор (докладно вяснивши, що мистці

нашого часу подібні до загіпнотизованої людини, яка знову і знову повторює обридливу формулу пустоти) відзивається оцими словами:

— Молоді товариші! Розбивайте цю плягу! Ідіть назустріч новому життю, яке народжується, беріть участь у боротьбі і вкладайте це в нове мистецтво! Робіть цю прислугу для нового громадянства, яке ви самі творитимете. Ось заповіт цього твору, останнє слово, яке хочеться мені сказати: щоб ваші творчі здібності не задовольнялись робленням мистецьких творів, але щоб одночасно причинялись вони до творення світу, до витворювання нових душ, перейнятих новим ідеалом братерства, новим імпульсом любови і віри і не тільки самої надії, але і рішучости, постанови“.

На 390 сторінках вправді не можна сказати всього про мистців і мистецтво. Та все-ж, при вмілості, можна сказати не мало. І Антон Сінклер сказав не мало такого, за чим даремно довелось-би шукати по грубесних енциклопедіях.

А. Сінклер дав нам ще один корисний твір, подиву гідний плід свого живого розуму і, як видно, не малої ерудиції.

Бажано було-б, як я вже згадував, щоб „Мамонарт“ як-найхутче побачив світ і в українському перекладі, бо став-би він в пригоді не тільки нашим молодим мистцям, до яких звертається автор з таким теплим словом і ва яких єдино покладає надію, але став-би він в пригоді ширшим читацьким українським кругам.

За мистецтво Сінклер між иншим каже в „Мамонарті“:

„Все мистецтво є пропаганда. Є воно універсальна і неминуча пропаганда; часом несвідома, але частіше навмисна пропаганда“...

Що таке мистецтво? Мистецтво, — це представлення життя, змодифікованого особою мистця з метою змодифікування інших осіб, з метою підбурювання їх до зміни почування, вірування і акцій.

Що є велике мистецтво? Велике мистецтво є тоді, коли проводиться (в життя) пропаганда живого і важливого значіння з технічною конкуренцією в умовах вибраної галузи мистецтва“.

„Мистець — це соціальний продукт. Його психологія і його мистецтво визначені домінуючими економічними силами його часу.“

Визнаний мистець якої-будь доби, це людина, що симпатизує з правлячими класами тієї доби і що висловлює їхні інтереси та ідеали“.

Переказувати тут більше з цієї прецікавої книжки годі. Коли я думав дещо більше навести з неї в цій статті, то признаюсь, мені тяжко було зробити це. Так багато в ній цінних думок, що я не знав, що саме наводити. Хотілось все. Та не вважаючи на те, що на Україні таки тяжко видати свіжу книжку (так відповідають видавництва нам закордон — „на цей рік вичерпаний видавничий план“), я все таки вірю, що „Мамонарт“ в недалекому часі побачить світ в українському перекладі.

Вкінці закортіло мене навести хоч невеличкий уривок з останнього розділу „Мамонарта“, що зветься „Підручник для Росії“. Треба знати, що закордон все ще часто назива СРСР — „Росією“ і так треба розуміти цей наголовок. Правда, Сінклер в останньому часі вимінає цю назву, але цей розділ, правдоподібно, був написаний ще тоді, коли в Америці загально прийнятою назвою на СРСР була — „Росія“.

В останніх роках ця неправильність що-раз менше й менше зустрічається в закордонній пресі.

Останній розділ „Мамонарта“—це в дійсності ясний і недвозначний погляд Аптона Сінклера на нове мистецтво, на пролетарське мистецтво. Читач переконається, що письменник більш як переконаний в тому, що в недалекому часі світ зміниться і— „як він впаде, то що залишиться окрім робітників“:

В „Мамонарті“ автор замість героїв вивів дві первісні особи, сягнув думкою в найтемніші часи людства й майже через цілий твір продовжується розмова між ними. Звуться ці „первісники“— він: Огі, вона: Огі. А ось уривок, палкий, щирий заклик до молодого покоління:

ПІДРУЧНИК ДЛЯ РОСІЇ

— Що саме ви написали тепер?— спитала Огі.

— Я написав підручник культури.

— Для шкіл?— спитала з великим сарказмом.

— За яких шість місяців він служитиме підручником у вищих школах Росії.

— Так, в Росії??

— В кожній європейській країні, як тільки відбудеться там соціальна революція. Робітництво, як здобуде владу, приносить нову психологію, нову етику; розуміється, воно мусить мати нове мистецтво і нові мистецькі зразки.

— Можливо, що вони самі захочуть писати для себе підручники— піддає гадку Огі.

— Без сумніву так, і багато країн, як мій. Але поки-що ніхто цього не зробив, і їм доводиться вживати таких засобів, які можливо їм найти готовими. Я дав робітникам чесну книжку, певну книжку з точки погляду їхніх надій і потреб. Я кажу їм: чому ви маєте читати книжки ваших ворогів, тих, що на вашій нужді і пониженні роблять собі славу і великість? Чому ви маєте йти в розставлені ними сіті? Життя дуже жорстоке, але напевне найжорстокіша річ у вашій долі, що маєте подивляти ті вчинки, які розтрощують вас, ті смаки— що зневажають вас, ті зразки, що і своїм початком і своїм кінцем малюють ваше поневолення і деградацію.

— Ніхто, тільки робітники мають бачити цю книжку?— спитала Огі.

— Я вживаю слова в його революційному значінні, в докладно науковому розумінні, значить— я розумію тут всіх тих, що виконують корисну і потрібну працю, чи то фізичну, чи розумову. Зокрема звертаюсь до молодих інтелектуальних робітників. Бо-ж звичайний робітник, що працює своїми руками, є раб з примусу, але молодий мислитель, студент має старовинний вибір Геркулеса, вибір між добром і злом. Він може продати себе визискувачеві, він може полакомитись на франк, на автомобіль, на м'якотілі, твердодушні жінки, або-ж може послухати мого голосу і втихомирити свою душу та повернутись назад на піддашся, що являються колискою мистецтва, піти назад до старовинного, і почесного заняття— плекання літератури при малій порції юшки.

До цього молодого інтелектуального робітника, що стоїть на роздоріжжю, я кажу: Товаришу! Цей світ зорганізованого грабунку і зради, в якому ми живемо, виглядає на сильний і незмінний; але це тільки зла мрія кількох років більше; зерна його власної руїни пускають паростки з самого його серця. Я не маю на думці його моральних невдач, того факту, що він здавлює найелементарніші людські змагання до справедливості і волі; маю на думці чисто матеріальний бік — він не в стані затруднити своїх власних робітників, він витворює нужду з свого власного достатку і війну і руїну з свого надмірного добробуту. Так само, як піраміда, що стоїть своїм верхом вниз, мусить впасти, так впаде цей світ. І як він впаде, то що-ж залишиться окрім робітників? Яка є інша сила, що має стільки солідарності, розуміння братерства, ідеал служення, навичку корисної праці, замість — продавання, купівлі та визискування, грабунку, вбивання і поневолювання, як це робить капіталізм.

Ця велика нова сила вже оформляється в нашому світі, підготовляється до творення майбутнього. І чи це нове життя не повинне мати мистецтва? Чи люди не повинні зворушуватися супроти цієї візії і будити інших, щоб зробити їх дійсністю?

Ось, в цьому лежить твоє завдання, молодий товаришу. Тут твоє майбутнє і небоязливе служення конвенціональності, мільйони разів повторюваним старим брехням, безконечному копіюванню дурощів, жорстокості й захланності. Мистці нашого часу подібні до загінотизованих осіб, що повторюють все ту саму формулу пустки. І я кажу: розбивай ці зли чари, молодий товаришу! Іди і зустрічай світанок нового життя, бери участь у боротьбі і вложи її в нове мистецтво! Роби цю прислугу для нового громадянства, яке ти сам витвориш.

Ось ціль цієї книжки, останнє слово, яке я маю сказати: щоб твої здібності не задовольнялись робленням мистецьких робіт, але одночасно причинялись до творення нового світу, витворювали нові душі, надхненні новим ідеалом братерства, новим імпульсом любови й віри і — не тільки лиш надій, але й постанови. Ось про що йдеться в цій книжці. — сказав Ог. — і можливо, що не багато зрозуміє мене, але дехто напевне зрозуміє, і це будуть як-раз ті, до яких я звертаюся.

Огі підходить до нього, обіймає його руками і при тому трохи тримтить.

— Ну так... так... розуміється... — каже вона. І я рада, що ти написав цю книжку по мимо всіх моїх побоювань.

— О, тепер! — сказав Ог з усмішкою. — Ми повинні зфотографуватись ось так.

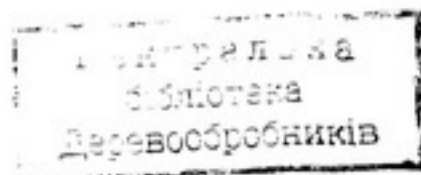
Веселе закінчення, згідне з найкращим буржуазним стилем...

На цьому закінчується книжка „Мамонарт“. Читач напевне догадується, що ось цей гарячий, переконуючий бойовий заклик, це заклик самого автора, що заховався за фантастичним прізвиськом Ог. Коли перечитати цілу книжку, то так і видно, що як у всіх творах Сінклера, так і в „Мамонарті“ — є велика частина самого автора. Ог — це без сумніву Сінклер, Огі — його дружина.

Вже з вище наведеного уривка, що подає есенцію цілого „Мамонарту“, можна доглянути велику різницю між передреволюційним або й військовим Сінклером і сучасним. Читач мав змогу читати дещо з

біографії письменника в минулих розділах моєї статті, коли я використовував матеріяли про нього з перед кількох років. І як же різниться Сінклер нині! Я спитаю: чи багато подібних йому письменників з такими найближчими до нас поглядами маємо ми в світовій літературі? Я не можу нарахувати більше, як двох — трьох, звичайно, маю на увазі письменників світової слави, твори яких знаходять відгук в багатомільйонових серцях трудящих. І я не дивуюсь, що твори Сінклера мають такий величезний успіх серед міжнародного пролетаріату. Я не знаю другого письменника, твори якого були б такі рідні, близькі і зрозумілі трудящим масам нашої планети, як Сінклера. Коли ми клонимо голову перед генієм інших великих письменників, що не йдуть проти нас, що поділяють нашу ідею, то все таки є в нас одне зауваження: їхні глибоко філософичні твори, часто безсмертні твори, ніби виковані з найтвердішої криці — зрозумілі для сотень тисяч одиниць, але надто важкі для мільйонів мас. Ці твори залишаться раз назавжди і переживуть нашу епоху, і прийде час, що стануть вони зрозумілими теж для мільйонів дітей праці, але поки-що — вони тільки трітій фундамент для надбудови вселюдської, новішої культури. Зате твори Сінклера, теж глибокі своїм змістом, цінні власне тим, що є одним з сильніших організуючих чинників трудящих мас світу. І в цьому вся велич Аптона Сінклера.

Я не знав, як назвати цю статтю. Не є це критична характеристика, не є й біографія. Хоч навів я чимало біографічного матеріялу, але зробив я це для того, щоб познайомити ближче українського читача з Сінклером. Не мені, українському письменникові, писати біографію американського письменника. Хай же ця стаття буде тільки нарисом про життя і працю близького нам письменника, якого твори відомі цілому світові і який в останньому часі зацікавився теж нашою соціалістичною батьківщиною — Радянською Україною.

Динамика слова

Велику частину людської психики віддається мовній свідомості. Мовні знаки утворюють в індивідуальній свідомості одну з найактивніших психичних груп, що майже завжди здійснює свою діяльність в координації з найрізноманітнішими чинниками душевного життя — інтелектуальними, емоціональними, воловими. З багатством та різноманітністю засобів людської звукової мови в значній мірі зв'язане високе становище, що його добуло людство серед інших різних споріднених йому живих істот. І хоч за основними ознаками її природи, людську мову не можна відокремити від інших засобів єднання, що є як у людини, так і у різних тварин, — проте треба визнати, що людська мова — продукт найвищого удосконалення, що вона — досягнення в наслідок довгого добору з різних, що лише наближалися до неї, можливостей. Постійне вживання звукової мови є наслідок її життєвого значіння, її перевіреної у боротьбі за життя користи, здійснення якихось важливих функцій, які глибоко закладені в природу людини. Які ці функції? По суті їх три: функція спонукання, функція виявлення і функція повідомлення. Дві перші найбільш примітивні, і психологічними своїми властивостями легко здійснюються мімікою та мовою жестів. Не боячись перебільшити, можна сказати, що й досі вони обслуговуються виразними рухами навряд чи на багато менше, ніж мовою слова. У народностей з яскраво виявленою емоціональністю, надто у дикунських, це гостро впадає в вічі. Навпаки, для останньої функції — повідомлення — мова слів — єдиний досить досконалий спосіб, і унаслідок жести, хоч принципово й придатні, щоб передавати уявлення, лише дуже незначно нагадують багатство, передаване звуковими знаками.

Найголовніша особливість природи слова в тому, що воно є виявлення будь-якого психичного змісту, дуже бо рідко звуковий бік його нагадує безпосередньо передаване уявлення (рос. „кукушка“, укр. „жевжик“ — горобець), а в переважній більшості випадків він може бути зв'язаний з яким-небудь уявленням і проти останнього є лише символ, умовний знак, обов'язковий тільки для певних груп людей зі взаємними зносинами. Для свідомості некультурної людини, світогляд якої не поширений знанням інших мов, слова її рідної мови здаються їй, як неодмінні сполучення звуків та понять, і їй, загалом кажучи, незрозуміло, що дану річ можна назвати инакше. Коли вона з таким фактом стикається, то часто цілком наближається до того німецького селянина, який казав, що французи — дурний народ: недурно, мовляв, вони називають коня не Pferd (німецьке), а

cheval. Люди вищого культурного рівня, яким могли-б здатися наївними що-йно наведені слова німецького селянина, мало що відрізняються від нього, коли думають, що в самих звуках слова є те значіння, або той відтінок значіння, який вони з ним зв'язують: „Теща“ — ну й слівце! Мабуть його вигадав якийсь зять“, каже, приміром, інтелігентна жінка; „Назва йоржа походить мабуть від його вигляду“ — писав С. Т. Аксаков... „коли витягнеш його з води, він так розчепірить свої зябри, так настобурчить свої спинні плавники та загне хвоста, що назвали його йоржем мабуть в ту хвилину, коли вперше побачила його людина“.

З того факту, що зовнішній звуковий бік слова не має органічного не одмінного зв'язку з внутрішнім, змістовним, впливає одна надзвичайно характерна особливість життя мови: міцну асоціацію сумежності, що є між звуком або групою звуків та їхнім значінням, принципово неможна порушувати, коли з плином часу міняється звукова система мови: приміром, коли давньо-російські *кы, гы, хы* перейшли в *ки, ги, хи*, то через це не повинно було змінитися значіння слів *кыслый > кислий, гыбель > гибель, хытрый > хитрый*.

Передаючи зміст своєї думки, ми користуємося системою звуків, яку знаємо від тих, від кого ми в дитинстві вчилися мови. Звичайно, нам здається, що по суті всі ми говоримо з цього боку однаково. Ми, розуміється, всі дуже добре знаємо про одміну в тембрі голосу, знаємо, що один гугнявить, другий говорить хрипко, проте, всі ці відхилення не заважають нам визнати, що людина, яка говорить, говорить нашою мовою, нашою системою звуків. Мовній свідомості кожної людини властиве більш-менш виразне переконання, що перед нею людина, яка належить до того самого мовного середовища, до якого належить вона сама, і навпаки, вона може більш або менш виразно пізнати у вимові звуків того, хто з нею говорить, чужу звукову систему, чужий „акцент“. Зміни, що трапляються в звуковій будові слова, щоб не пропадати безслідно, повинні неодмінно задовольняти соціальної природі мови — увійти до маси тих, що говорять, причому зміни ці можуть перемогти її звичку до старих звукових виявів, або непомітно проникнувши до мовної свідомості групи, що говорить, або подобавшись, як щось краще.

Причини непомітних змін різні.

В окремих випадках зміни ці, мабуть, залежать від впливів на мовні органи довколишньої природи. Г. Меєр та Колліц вясловлювали цю думку, вказуючи на приклад зміни пранімецьких приголосних (в пранімецькій мові з прайндоевропейських дзвінків — *b, d* виходили глухі *p, t*; з прайндоевропейських глухих — придихальні) і пояснювали її переселенням німецьких племен в гірські країни, яке спричинилося до зміцнення діяльності легенів — більш міцне видихання, то-що.

До певної зміни звуків веде зміна темпу мови народу, що обумовлюється змінами, які відбувалися в його психології під впливом різних історичних чинників.

Першорядне значіння має взаємний вплив груп населення з різними мовами або говірками тої самої мови, коли ці групи змішуються.

Різні рухи мовних органів можуть давати однакові або майже однакові на слух звуки. Коли діти вчаться мови, вони засвоюють

мовні звуки дорослих, контролюючи правильність своєї мови слуховими вражіннями, але при цьому вони не завжди зберігають характеристичну для старших поставу мовних органів і не завжди помічають не повну тотожність промовлених звуків з тими, які вони наслідують. Нова постава органів, здійснена в одному випадку, вже до певної міри наперед визначає можливість зміни і в другому,—наші бо артикуляційні рухи між собою тісно зв'язані. Отже, це стає за причину ступневої зміни всієї звукової системи.

Свідомі зміни ми можемо бачити в здійсненні тенденцій, які діють з більшою або меншою силою, щоб замінити те, до чого звикли, на те, що подобається, на нове. Наша психика підлягає великому бажанню різноманітності, мутації. Через деякий час життя певного мовного факту виникає прагнення його змінити. Найвиразніший буває момент свідомості підчас переходу до нового тоді, коли наслідовані звуки подобаються через те, що характеризують якесь оточення, що культурно або соціально імпонує. Дуже яскравий приклад подібного явища є поширення гаркавого *p* в Німеччині. Як зазначає Е. Ріхтер¹⁾, мода на гаркаве *p* з'явилася після війни з Францією 1870 року. „Спочатку це *p* було в мові лейтенантів, але після перемог, коли військові посіли досить велику роль в суспільстві, їхні манери та жести стали наслідувати широкі суспільні кола і швидко поширили їх“. Соціальний же характер визначає успіхи російського акання, що витискає діалектичне окання, через те, що носії літературної мови імпонують неграмотному населенню, то-що.

Значно важче встановити свідомість переходу до об'єктивно-гарного в ділянці звуків. Головні труднощі тут, проте, не лише в суперечності, як можна було-б думати, самих ознак об'єктивної краси звуків та звукосполучень: тут більш або менш можливі об'єктивні критерії на зразок тих, які приміром, маємо прогармонійність того або іншого акорду. Об'єктивно подобаються бодай повноголосні звуки, надто передньорядові; не подобається збіг голосових (ми кажемо, приміром, вона вміє, але він уміє), збіг приголосних, монотонність вживання певних звуків, то-що. Але річ у тому, що елемент „чистого — гарного (милозвучного)“, паралельного, скажемо, з естетичним сприйманням певних акордів, в практиці живої мови, як показує досвід, рідко є чинник досить міцний супроти інших. Часто - густо ми даємо перевагу тому, що соціально подобається.

Беручи для звукової мовної сторони умовність зв'язку звукових знаків та значінь (див. вище), треба, проте, не забувати, що ця думка правильна лише що до уявлень і понять, які не відбивають нашої зацікавленості і зв'язаного з нею хвилювання. Де на перший план висувається емоція, там звуковий бік слова деформується і може йти особливими, своїми шляхами. Коли, приміром, для російської літературної мови нормально, що голосовий звук під наголосом довший від переднаголошеного, то в афективній мові можна спостерігати якраз протилежне²⁾.

¹⁾ Е. Ріхтер, „Как мы говорим“ (Російськ. пер.) 1913 г. стор. 83.

²⁾ Див. про це багато цікавих даних в книзі Романа Якобсона „О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с русским“ 1923 г. стор. 22.

Природа внутрішнього, змістовного боку слова, як ми вже сказали, зводиться до функцій спонування, виразу та повідомлення. Остання найбільше „людська“ функція становить ту сторону мови, яку називаємо інтелектуальною. Здійснюючи її, людина, або передає іншій за допомогою звукових знаків уявлення й поняття, які вона сприйняла своєю свідомістю, переробивши їх у ній, або дає знати, як ці уявлення й поняття в думці сполучились, чи повинні сполучитися.

Неможна встановити точної межі між тими уявленнями й поняттями, які треба визначити окремим словом, і тими, які треба визначити сполученням слів: тут багато залежить і од властивостей мови, до якої належать ті, що говорять, і в багатьох випадках од способу, який вони вибрали, щоб передати зміст своєї думки, — приміром, наше „грифель“ в африканській мові Того передається через „камінь - дряпати - щось“, „цвях“, — через „залізо - голова - широкий“, „дім короля“ через „дім - власний - король“. Наше „їхати“ француз точно може передати лише додавши *aller*, слово яке визначає характер руху; франц. *crocheter* ми перекладаємо „одчиняти одвичкою“, то - що.

В мовах формальних, цеб - то таких, де, подібно українській, слова мають властивість розпадатися в свідомості на частини — основну, що має в собі головне значіння, і службові, що вказують на належність поняття до тої або иншої, звичайно досить загальної, категорії, на звязок з иншими словами в мові то - що; в таких мовах називання за допомогою окремого слова, звичайно частіше, і слово набирає більшого змісту. А через те що ступінь мовної формальности може бути більший або менший, то загалом можна сказати, що зі зменшенням її будова мови стає більш аналітична, більш розкладна — морфологію заміняє синтакс.

В житті мови постійно відбувається живий добір різних словесних можливостей і природно думати, що при цьому доборі кінець-кінцем виживають найудосконаленіші, найкорисвіші для нашої розумової діяльности словесні типи. Проте, ми, здійснюючи мовну діяльність, ніколи не виявляємо себе істотами, що лише мислять: наша мова завжди в більшій або меншій мірі має в собі знаки наших почувань і хотінь: зміни тембру нашого голосу, коливання тону (мелодія мови), чергування сили, крім чисто фізіологічного обумовлення, залежать від фактів нашого душевного життя, які характеризують моменти певного хвилювання, певного особистого зацікавлення. В багатьох випадках вибір між словом та групою слів диктують, очевидно, поряд з мотивами інтелектуального порядку, моменти емоціональні: логично однаково сказати, чи „ходімо“, чи „давайте підемо“, але останній вираз афективніший, він більше відбиває настроїв того, хто говорить. Цю саму чисто психологічну тенденцію бачимо, коли оповідач без літературної підготовки вперто поновляє значіння dokonаної форми за допомогою додаткового вз'яв: „От вз'яв він і пішов“, то - що.

Ці факти примушують нас говорити про інтелектуальний бік словесного акту, лише як про тенденцію, що панує в тих або инших випадках. Отже нам завжди, як бачимо, треба брати до уваги протилежні тенденції иншого порядку.

Для того, хто передає думку словами, як і для того, хто сприймає її, важливо, щоби ідеї її були в певній послідовності, щоб окремі слова, які становлять думку, мали зв'язок і щоб саму думку легко було сприйняти. Кожна мова має свої закони порядку слів. Мова формальна, приміром, українська, що має форми словозміни, менше підлягає строгим правилам розпорядку слів; мова пнева, приміром, китайська, в якій формальних ознак майже зовсім немає, — дуже обмежена. Говорячи, ми напівсвідомо здійснюємо контроль над зрозумілістю нашої мови в рамках системи, що панує в нашій мові. Наражаючись в конкретному випадку на недостатнє визначення розуміння, як наслідок відсутності звичної для нас формальної ознаки, ми інстинктивно шукаємо засобів, які могли б її надолужити. В російській мові в багатьох основах зникла одміна називного та знахідного відмінку і ми природно звужуємо можливість вживання відмінків, зберігаючи зрозумілість, в таких випадках, як: „мать кормит дочь“, „весло задело платье“, „уменье дает радость“; навпаки ми сміливо будемо довгі фрази, висуваючи, підкреслюючи незвичайним розміщенням слів певне розуміння там, де ми певні, що багатство формальних ознак не спричинюється до непорозуміння: „человека этого, в котором трудно было заподозрить что-либо подобное, влекло одно неудержимое желание“ ...

Нам далеко не однаково, скільки потрачувати слів, щоб висловити думку. Прагнення ощаджувати на словесній енергії дає себе знати в багатьох фактах життя мови: ми уникаємо, надто в буденній мові, викінченості фрази, тієї словесної повноти, яка теоретично можлива, і навіть ніби накреслена структурою нашої мови. На питання, „Чи був ти сьогодні в дядька Петра?“, ми навряд чи змогли б, не здивувавши того, хто питає, відповісти: „Так, я був у дядька Петра“ (Зразок відповідей, що є не стільки в природі, скільки в поганих підручниках чужих мов).

Так само ми вважаємо, що далеко краще сказати „квиток туди й назад“, ніж „квиток, щоб поїхати туди й назад“, хоча прислівники „туди“ й „назад“ своєю природою тяжать до дієслівних понять. Стилістично у нас можливі фрази — „А це ви!“ — „усміхнувся він“.

Цей регулятор, тенденція до словесного ощадження, постійно стикається з контрольною діяльністю нашої свідомості: „чи зрозуміє мене той, з ким я говорю“? От питання, що іноді напівсвідомо виникає в голові того, хто говорить, коли він зі слів, та з їхніх форм, що виникають в його свідомості, має вибрати ті або інші, щоб сказати їх.

Свідомий, або напівсвідомий облік соціального значіння нашого мовного акту, інтересів другого, веде до постійного удосконалення мови, постійного „ремонту“ з того його боку, де через щось єсть якась недостатність.

З цього боку літературна мова, що обслуговує інтереси великої кількості людей, зі зростом якої природно збільшується і можливість непорозумінь, та при тому мова, яку подається в писаній формі, поза живою обстановкою, вимагає більшої точності, ніж так звана мова народня. Уривчасті, „кидані“ фрази, в писаній мові, загалом кажучи, неможливі і правлять лише як копіювання розмови; слова туляться одне до одного в виразних граматичних оболонках; систему логичних

злучників різко окреслено: угруповання слів підлягає обмеженим правилам. Що розсудливіший і що „холодніший“ передаваний зміст, то більші бувають вимоги що до планування мовних ознак, за якими треба уникати можливих непорозумінь (такий принаймні ідеал).

Коли розмовники стають письменниками й читачами, вони інстинктивно розуміють зміну умов взаємного розуміння: читач сприймає текст очима і в тих випадках, коли цього вимагає серйозність змісту, не зважає на фізіологічні труднощі читання тексту („довга фраза“); автор розуміє, що він повинен урегулювати текст з граматичного боку так, щоб без допомоги жестів, міміки, інтонацій, павз, про багатство яких лише віддалено свідчать наші розділові знаки, читач схопив його думку, не помилившись.

Емоціональні форми мови мають свою особливу природу „розуміння“. Той, хто говорить, бажаючи щось „висловити“, звичайно сполучає з цим більш або менш усвідомлене бажання вплинути. Його розмовник викриває розуміння певною реакцією, що відбиває вражіння. Коли справа йде про письмову мову (ліричний текст, „заклик“ і т. інш.), друга особа — розмовник стає звичайно в уявленні авторовому в невиразних образах на підставі попереднього досвіду „живого“ еднання.

Словесні засоби зміцнити вражіння часто-густо розходяться з тими, які так потрібні для мови розмислової. Старе планування міняється часто на розкиданість („ліричне безладдя“). Логичні злучники стають зайві, чужі афективній сфері свідомости. Елементи звучання, музичні ознаки мови ставлять свої вимоги. Одні прозаїчної й поетичної мови не покриваються паралелізмом — мова розмислова й мова емоціональна, але безперечно, що в першій криється перевага розсудливої стихії, яка викриває тенденцію посилюватися, а в другій — емоціональної.

Система будь-якої мови не являє собою, загалом кажучи, логично витриманої будови. Розглядаючи, приміром, структуру української мови, ми легко помічаємо, що коли-б їй дати абстрактно логичне планування, то вона в багатьох своїх ознаках мабуть повинна-б була мати іншу форму: будуючи мову технічно послідовно, ми не припустили-б звичайно таких відносин, як мій стіл, твій стіл, наш стіл, ваш стіл, їхній стіл, але його стіл, її стіл, (порівняй в російській — мой стол, твой, але его стол, ее... та народне „ево-ный“, „ейный“, „ихний“), іду, але ходив, беру, але взяв; не припустили-б різних суфіксів для тих самих значінь: — „ость“, — „ота“, — „ина“, — „изна“, — рос. варіації „орел“ — „орлица“, „осел“ — „ослица“, але козел, — „коза“; нас дивували-б з логичного боку вирази, як „ми з тобою“, цеб-то „я й ти“, рос. „мы — вот они“ (Л. Толстой), „сидіти на сонці“ та багато іншого.

Дуже гостро відчувається цей брак витриманости системи, коли нам доводиться вивчати чужу мову.

Входячи в равньому дитинстві в структуру якої-небудь мови, цеб-то переймаючи певну складну сітку закріплених асоціацій звуків та значінь, дитина, разом з запам'ятанням, здійснює до певної міри і діяльність свідомости, яка класифікує — систематизує. Вона інстинктивно прагне до можливої послідовности формальних ознак; у своїх

невизначних шуканнях вона зводиться до сил необґрунтованих з погляду словесної економії знаків для тих самих значень до небагатьох більш витриманих; вона будує одні форми за аналогією, за подібністю до інших.

З дитинством тенденція до будови системи за аналогією не припиняється. Легко помітити її чинність, приміром, коли перед нами виникає потреба вжити форми, за яку ми не певні, не запам'ятали, як вона бренть в нашій мові. Ми утворюємо її тоді в такій формі, в якій, згідно з нашим чуттям, вона повинна була б бренть, порівн. рос. обезплодить — обезпложенный, згородить — огороженный і подібним способом — обезводить — > обезвоженный, ступінь порівняння від гордый може мати форму; горже за формою — твердый — тверже, молодой — моложе, або гордее з аналогії сильный — сильнее, холодный — холоднее; порівн. „сміле“ мечт, яке вжив Ленин, відповідно до ряду: почта — почт, тафта — тафт і подібне.

На погляд тих лінгвістів, що бачили в аналогії лише той чинник, який утворює відступлення від послідовності звукових змін¹⁾, аналогія порушує „механічні“ закони, що управляють звуковим боком мови. У свій час проти непорозуміння, що виникало з закоренілої репутації аналогії, як руйнівничого чинника, виступав ще М. Бреаль. Він писав: „Дивлячись на оцінку, яку дають аналогії деякі дослідники, її довелось б порівняти з великою губкою, яка бродить у граматиці, сплутуючи форми, стираючи без всяких на те підстав найґрунтованіші й найкорисніші відрізнєння. Її природа, проте, не така: аналогія служить розсудкові, що хоч і не дуже далеко заглядає і не дуже пам'ятливий, але все-таки розсудок, який є справжній і неодмінний двигач мови“²⁾.

Було б помилково думати, що „короткий розум“ аналогії не доводить иноді до утворень менш досконалих, ніж попередні. Його рух не йде глибоко і, як неглибокий, він не завжди забезпечує продукцію високої з логічного погляду якості. Обмежуючись прикладами про утворення слів, вкажу хоча б на чеське „holka“ — „дівчина“, яке походить від „holek“ — „парубок“, що тепер не вживається (первісно „безбородий“), або англійське „grandson“ „внук“, „granddaughter“ — „внучка“ на зразок — „grandfather“ „дід“, „grandmother“ „баба“ (буквально „великий батько“, „велика мати“); порівняй ще „great grandfather“ „прадід“ і „great grandson“ „правнук“ („great“ — „великий“).

Коли ми пробуємо зробити вільні переміщення в рядах асоціацій, які ми придбали, в мовному акті (сказати, приміром в рос. мові пища або поймущий), то ми звичайно натрапляємо на опір доволі щільної маси, яка йде проти незвичних для нас нових форм, осміює їх, хоч-би вони були кращі від тих, якими ми користуємося.

¹⁾ Порівн. „фонетичний закон“ — давнє ѣ перейшло в деяких північно-російських говірках в російське такє И: лѣто - лито, сѣно - сиво, дѣло - дяло. але за аналогією кладу - клал і подібне, неб-то подібно до близької змістом категорії, в цих говірках виступає не сяду-сил з сѣл, а однаково сяду-сял.

²⁾ М. Bréal, Essai de sémantique 376 p. — Порівн. також і чудові сторінки, присвячені аналогії в „Cours de linguistique générale“ de Saussurea (вид. 1922, стор. 221 і далі).

Надто пильна й консервативна з цього боку літературна мова, точніше, ті, що пройшли її школу. Проте, всупереч поширеному погляду, і в говірках народня маса майже завжди настроєна так, щоб зберегати формальний бік мови, і для того, щоб узаконитися, нова форма повинна прокласти собі дорогу до маси, перемогти її інерцію, увійти до неї або після боротьби або - ж, рідко коли, зовсім непомітно.

Форми, що виконують переважно логичні функції, не так уже часто лишаються до кінця „холодні“ для свідомості: під впливом тих або інших обставин, той, що говорить, ладен поєднати з ними елементи емоціональні — моменти виразу і спонукання. До об'єктивного змісту думок і засобу їхніх комбінацій в словах часто-густо входить, одкладаючись за допомогою тих або інших ознак, відношення до особистого, заінтересованого „я“. Є багато форм у нашій мові, які по своїй суті правлять за засіб передавати саме емоціональний бік нашої психіки; такий, приміром, вольовий спосіб і пестливі суфікси (ечко, енько, инка і подібні), які, коли їх багато, виявляють кілька шарів тої самої або подібної емоції (напр. укр. „лисиченяточко — „лисенок“), суфікси зневаги (ун і подібні) і т. д. Але є багато й таких, добирати які підказують емоції, не зважаючи на те, що в їхній основі є логична функція: рос. „Не пойді он туда, не случилось бы беды“ порівняй з „Если бы он не пошел“ або „цьому не бути“ — порівняй з „цього не буде“. Добір з системи форм може посилювати емоції: „Станьте!“ — „Стати!“.

Зміни фонетичні та більша частина флексійних змін — це царина, де ми порівнюючи мало почуваємо свою участь в справжньому житті слова, народженні його, розцвіту, вмиранні: все це зміни, що найчастіше злегка проходять крізь нашу свідомість, відбуваються в нас, але без „нас“, без участі або з малою участю нашої особи, що творить. Недурно ми так часто зовсім не помічаємо їх або помічаючи ставимось до них байдуже.

Інакше стоїть справа з нашою лексикою, складом слів, яким ми користуємося, і тісно зв'язаним з нею складом словотворних елементів. Ознаки певної пасивності ми маємо й тут: багато з словника мови, до якої ми належимо, ми сприймаємо як щось неодмінно потрібне; формальні особливості даної мови в дуже значній мірі наперед визначають шляхи нашого мислення і... вічно зв'язаних з його роботою помилок: коли слово „кашель“ має в мові речівникову форму, цеб-то граматичне виявлення речівності, то цим самим дано основи для пасивної свідомості сприймати це слово речівно: „кашель сидить у мене глибоко в легенях“ — каже той, хто не знає фізіології й психології мови; „смерть прийшла“, говорить дикун і уявляє собі уречівлений образ істоти, якої боїться.

Але потреба в новому, в утворенні засобів передавати нові ідеї, нові вражіння, душевні рухи, які-б ми хотіли дати іншим так, щоб вони здавалися для них новими, або загалом справляли на них вражіння, постійно примушує нас працювати над своєю мовою і, перш за все — шукати підходящого слова в наслідуюваному запасі: адже слів, які ми розуміємо, але яких не звикли вживати у своїй власній мові, значно більше, ніж таких, які ми вживаємо в розмові і в письмі.

Далі ми ладні думати про які-небудь засоби придбання словесно-нового.

В самій природі слова є елементи його майбутніх змін, і первісна природа слова дає певну творчу волю використовувати його. Слово майже ніколи не передає цілком точно того, що ми ним називаємо. На мові дитини легко помітити, що жижа (точніше — зизя) для неї спочатку та електрична лампочка, що висить в її кімнаті, а з поширенням досвіду „жижею“ стає й полум'я свічки і огонь у печі то-що. У нас слів значно менше, ніж об'єктів думки, на які ми їх переносимо. Отже слово не є одежа „припасована“ як-раз до того змісту, який ми хочемо в тому чи іншому випадкові мати: воно, краще сказати, „готова одежа“, яку ми беремо для того розуміння, до якого вона „підходить“, або для якого порівнюючи легко можна її „перешити“.

Вживаючи слова, ми далеко не завжди можемо виразно зрозуміти, чи користуємося ми тими самими значіннями, які вже є в мові, чи вживаємо слова переносно, даючи йому певний новий відтінок думки. Річ у тому, що слово поза контекстом та обставинами, в яких його вживається, не живе; про нього можна говорити в такому випадкові тільки як про штучний „препарат“ (О. Потебня). Всяка нова комбінація слів та обстановка, в якій вживається їх, завжди додає вже щось нового до самого змісту кожного з них, змісту, який ми можемо відчувати, поки маємо справу з „штучним препаратом“ ще окремого слова. „Слова — хамелеони; они живут спеша“ — сказав Бальмонт. Повторюючи поетів образ, лінгвіст запевняє: „Слово не має певного значіння, воно — хамелеон, в якому кожного разу виникають не лише різні відтінки, але часом і різні фарби“¹⁾.

Немає через це точної грани між тим, що ми могли-б назвати зміною слова, та називанням нової речі, вражіння то-що за допомогою слова, яке є в мові. Називаючи нове, ми звичайно схоплюємо в ньому схожість з відомим вже нам. Що тому, хто говорить, здається тотожним, і що схоже, він не завжди може вирішити упевнено. Тим більше, що у вживанні слів, як ми вже сказали, завжди є певна неточність між словом та об'єктом думки. Коли дитина, що ніколи не бачила зірок, уперше дивиться на зоряне небо і каже, що зверху „горять свічечки“, то ми в таких випадках можемо бачити скоріше тільки вживання слова, подібно до того, як ми називаємо „конем“ коня якоїсь незвичайної масти, яку бачимо вперше, ніж метафору, свідоме перенесення назви за ознакою подібності. Поки слово вживається, і той, хто говорить, не почуває, що користується ним „переносно“, що він поширює його вживання, ми ладні думати, що маємо справу з дотриманням значіння. Але от виникає нова річ або утворюється нове поняття. Коли ми, розуміючи, що воно нове, що воно різниться від того, що ми знаємо, вживаємо для нього слово, до якого ми звикли, то це слово буде вже назва.

Зрозуміло, що приплив і зміна явищ та речей визначає долю значінь: винахід сталевого пера, що замінило гусяче, спричинився

¹⁾ Ю. Тынянов. — „Проблемы стихотворного языка“ — 1924. Стр. 48.

до зміни значіння слова *перо*; *стріляти* первісно мало значіння „пускати стрілу“; коли поширилося вживання *огнепальної зброї*, воно набуло нового значіння і т. д.

Асоціації за схожістю, чи наближають вони уявлення речей, їхні функції то що, при всій своїй впливовості не є єдиний засіб змінити значіння. Поряд з ними і менш помітно для того, хто говорить, здійснюють свою діяльність асоціації сумежності. Тенденція економізувати, про яку вже говорено, допомагає їм завжди. В сербській мові, приміром, слово *јагода* має не загальне значіння, яке воно має в українській, а „земляника“, а діалектичне українське *ягода* (Опішня та інші місця) вживається лише в розумінні „вишня“. Певна обстановка позбавляє від неодмінності „договорювати“ до кінця і повторюючись може привести до спеціалізації значіння. Порівняй і інші приклади: болгарське *зеле* (з первісного „зеліє“) — „капуста“, чеське *kvass* — „закваска“, *kvass* (напиток) і „пир“ (мабуть останній зміст його став у виразах, як *pití kvass* (за ситуацією, що визначала „пирувати“); рос. „стол“ в розумінні „харчі, їжа“ то-що.

Теорія словесности, що оперує поняттями „метафори“, „метонімії“ „сinekдохи“, щоденно стикається з процесами, які здійснююмо в звичайній мові — перенесеннями назов за схожістю (метафора — „по небу идут барашки“) і за сумежністю (метонімія — „читаю Хвильового“ — „читаю твори Хвильового“ „В полку числится 2000 штыков“). Поетична мова від звичайної прозаїчної відрізняється значно усвідомленим вживанням слова, як засобу справити певне враження, свіжість якого — одна з неодмінних умов. З того, що ми сказали про природу значінь, які маємо завдяки асоціації сумежності, „асоціативних згущень значінь“, видно, що коли вони, загалом кажучи, утворюються непомітно для того, хто вживає й переймає їх, то вони мають менше поетичної ваги, з них не можна утворити поетичних засобів. Порівнюючи з метонімічними утвореннями взагалі, називання цілого за частиною (сinekдоха) відчувається, проте, як наслідок нашого вільного вибору і через те ми частіше відчуваємо художню дійсність в синекдохах звичайної мови. Виразні метонімії, приміром, „пьян, как стелька“ (стелька — частина чобота; так звать шевців) трапляються порівнюючи не часто. В значній кількості випадків переносно вживане слово має в собі кілька типів асоціацій. Порівняй — „селедка“ — старе образливе назвище городового (шабля-„селедка“ за схожістю, „селедка“ — городовий — за сумежністю).

Про асоціації поза всякою емоціональністю можна говорити абстрактно — в переродженнях словесних значінь емоції відобрають часто найголовнішу роль: коли, приміром, в українській мові „племянник“ — *небіж*, а „племянница“ — *небога*, то не важко догадатися, що селянські побутові умови, в яких перебували племянники та племянници-сироти у родичів, утворили це спеціальне слововживання, яке спочатку було емоціонального характеру (порівняй *небога* — „бедняга“). Треба гадати, що емоція правила за фактор, коли українське *небіжчик* перейшло в значіння „покійник“ (порівняй ще французьке — *chétif* — „кволий, нещасний, несилий“, яке стоїть в тісному звязку з латинським *captivus* = „бранець“).

Спадкові запаси — основний фонд, який ми пускаємо в оборот, щоб передати зміст нашої думки. Проте, не вважаючи на всю гнучкість, на всю здатність старих слів вбирати в себе новий зміст, — зріст вражіннь, які ми сприймаємо, і понять, що їх обробляємо в свідомості, може бути надто великий для того, щоб легко задовольнятися словами, які вже в. Коли цей зріст залежить від культурних зв'язків, коли поняття запозичає народня або соціальна група від інших, з якогось боку більше розвинених, то найчастіше з новим поняттям приходить і нове слово, якого раніше не було в даній групі. Крім свого суто інтелектуального значіння, воно звичайно має в собі для того, хто запозичає, певний емоціональний відтінок, певний момент оцінки, зв'язаний з свідомістю хоч-би часткової належності до тої соціальної групи, відки це слово походить. Здебільшого запозичаються слова „культурні“, і тому той, хто запозичає слово, пишеться своєю „вченістю“, коли до нього попадає науковий термін, що приєднує його до людей, які йому імпонують знанням або „аристократичністю“ (порівняй діалектичне рос. *нація* в розумінні „амбіція“, ресторани назви страв французькою мовою і под.). Значно рідше запозичене слово іде поряд зі свідомістю „спрощення“: такі слова салдатських, „босацьких“ та інших жаргонів, які входять часом, кінець-кінцем, і до літературної мови. Для Л. Толстого („Анна Каренина“) „образується“ = улагодиться ще нове, нелітературне слово; *задаваться* = заноситься (пишеться) Станюкович пояснює, як слово матроське і т. под.

Трапляється часом, що слухові асоціації, схожість з словами рідної мови, швидко „акліматизують“ слово, послаблюючи разом з тим ті психологічні ознаки, які визначалися в момент запозичення: французьке *sale* = „брудний“, яке вживалося спочатку в російських аристократичних колах, щоб характеризувати непристойний зміст романів, у наслідок подібності до російського „сало“, „сальний“, набуло нового відтінку, за яким вже не чувається коло, звідки воно йде. У деяких англійське *сплін* — хандра (властиво *spleen* = селезінь) асоціюється з „спати“. Зрідні цим прикладам багато випадків так званої „народньої етимології“: поліклініка переходить в політ-клініка, палісадник, яке переробляють в полусадник, мародер — в миродер, профос (той хто наглядає за арештованими, старе німецьке *profoss* — унтер-офіцер) — в прохвост¹⁾.

Значно частіше, ніж гадають, назустріч потребі нового слова йде запозичення з чужої мови не самого слова, а способу його утворення, своєрідний механічний переклад, як, приміром, — предмет — лат. *objectum*, еволюція — розвиток, виглядати — нім. *ausssehen*. При такому, як називає це явище Баллі, калькуванні²⁾ іноді бувають абсурди, що відбивають неповне розуміння, а часом недотепність „калькувальщика“: франц. *faire la cour á qn.* — „залицяється до когось“ збереглося у росіян як безглузде — „строить куры“, *n'est pas dans son assiette* — „он не в своей тарелке“, — невідповід-

¹⁾ Треба зауважити, що народня етимологія робить часом з основних частин запозичених слів, через їхню созвучність з різними, формальні: голландське — *Zonnedek* „покрива від сонця“ — рос. *зонтик*, відки взято *зонт*. Порівняй нім. *Tanz* з рос. *танец*, в польській уже *тану*, укр. *танок*.

²⁾ Франц. *calque* „прорисовка“.

ний, хоча й букввальний переклад слова *assiette* „тарілка, стан, настрій“ і т. п. В країнах двомовних або таких, де загалом великий вплив чужої мовної стихії, часом натрапляємо на кальки, подібні словінським: *brati* 1) — збирати, 2) — читати, порівняй нім. *lesen*, що має в собі обидва ці значіння. Цікаві, хоча й не часті випадки становлять такі кальки, як сербське (чорногорське) *бистијерна* = *цистерна*. Італійське *cisterna* (*ci* = *рос* — *чи*) зрозуміли в першій частині, як *чист* і згодом замінили синонімом *bistar* = *чистий*. Порівняй також північно-кашубське *sercoh* — *Herzog*; першу частину слова *Herzog* *herz* зрозуміли, як *Herz* — *серце*, північно-кашубське — *sertco*.

Говорячи про лексичний рух, ми не можемо, як бачимо з сказаного, ні на одну хвилину забувати соціальної природи життя та росту лексики. Коли ми стоїмо в певному хронологичному моменті перед лексикою, належною певній мовній групі, ми навіть не уявляємо собі й приблизно, як багато в її складі є елементів, що переходили від одної до другої народності, від одної класи до другої, від професії до професії то-що. В своїй історії слова встигають не раз перейти з вузького середовища до широкого і поширити часто таким способом обсяг понять, які вони визначають, або навпаки, залишитися в обмеженому колі і звузити своє значіння (Мерінгер). Наше „судити про щось“ вийшло з кола юридичних понять і стало „загальне“ слово; „лавірувати“ з морського терміну набуло значіння „викручуватися, знаходити вихід з якогось лиха“; латинське *disciplina* в церковно-аскетичному колі та старій школі звузилось до значіння „плеть“ (укр. *нагай*, польське *dyscyplina*); конь, попавши в сівську *рос. говірку*, поряд з *лошадь* стало значити лише „*мерин*“.

Лексичний рух, проте, не обмежується перейманням та передачею слів в їх більш-менш закріпленій оболонці. Словотвір — от справжнє джерело мовної творчості, що несе за собою найживішу зміну значінь. Максимум активності виявляється з боку того, хто говорить, коли назустріч потребі нового слова він іде через утворення нового, користуючись засобами словотворення, що є в давній мові. Так утворюються слова, як *трунар* (пор. *пругат-ар*, *бонд-ар*), *мішочник* (пор. *візн-ик*, *техн-ик*), *куркульство* (пор. *рибальство*, *жмикрутство*), *увязка* (пор. *упаковка*, *укладка*) і т. под.

Часто творчі шукання нового слова мають своє джерело в художній потребі того, хто говорить, кому треба освіжити сприйняття речі або явища. Він досягає цього найчастіше тим, що серед відносно найбільшої кількості ознак, які він має в своїй свідомості, виявляє одну, яку висуває на перший план, на „освітлений пункт“.

„Образ,— як справедливо для більшості випадків зазначає Потебня,— заміняє множественне, складне, яке важко зрозуміти через віддаленість, невизначеність, на щось відносно одиничне, просте, близьке, визначене, *наочне*“. Проте, в словотворенні ця зміна ніколи не буває повна, а тому вона ніколи не шкодить мисленню абстрактному, як такому. Ознаки, що наводять думку до того, що звичайно найближче і найзрозуміліше, разом з тим обмежені в своїй ролі іншими, які зазначають, що зближення відбувається лише частково, що слово багатше, змістовніше, ніж висунута ознака: українське—*вітряк* „*вітряний млин*“ визначає в своєму корені не більше як „*щось*“

зв'язане з вітром, але речей, що можуть стосуватися до вітру, в природі досить багато, і думка, що спирається на значіння суфіксального — як, доходить до певної речі лише через процес розшукування її серед інших, до яких наближає можливе загальне розуміння складових частин слова. Той, хто перший назвав комаху рос. кузнечик, додаючи до основи кузнец здрібніло-пестливий суфікс, тим самим наткнув на обмеження основного значіння якимись конкретними ознаками, які повинна була допомогти виділити ситуація або контекст. Невизначеність, або точніше широке поле можливостей, яке утворюється для розуміння в процесі називання за допомогою формальних елементів, приводить до того, що головна маса відхилень в „тих самих“ словах рідних мов припадає саме на афіксальні утворення, вживаючи які легко догадатися про попередню стадію називання: порівняй рос. школьник і сербське школьник — „школьний учитель“, рос. настух і сербське настух — „жеребець“, рос. запомнить і укр. (діял.) запоминити — „забути“ і т. в. Мазмо навіть випадки прямо протилежних значень: укр. уродливий — рос. уродливый „птворний“.

Новоутворені „молоді“ слова більше притягають до себе уваги, однаково, чи тішать вони, чи дратують, відповідно до оточення, з якого вони вийшли і потреби, через яку їх утворено: порівняй шкурник, рвач, мішочник і под.

Трапляється, що формальна ознака історично вбирає в себе надто афективний зміст, і тоді суть поновлення емоції полягає у висуванні її: порівняй рос. „О, вы талантливые трусы и обнаглевшая бездарь“ (Ігорь Северянин) — бездарность абстрактніше й холодніше.

Поновлення ще радикальніше, в небагатьох хоча категоріях понять, які це припускають, коли ми творимо зовсім нове слово, в звуках якого чуємо якийсь безпосередній зв'язок з тим, що слово визначає: такі назви шумів, плутанини, неохайности. Тут варто звернути увагу на нахил до первісної рими, асонансу, алітерації: рос. тьяп-ляп, каракули, німецьке Schnickschnack — „нісенітниця“, англ. clartgar „дурниці“, тьк-мык, рос. шолты-болты — „дурниці“ (пск. тверськ.)¹⁾ і багато інших. В таких утвореннях міцна емоціональна стихія. Проте, не для всіх емоцій є серед мовних ознак досить придатні знаки. Для сфери інтелектуальної, яку порівнюючи легко класифікувати, об'єктивної своєю природою, мовні засоби історично вироблені, зібралися в процесі пристосування до життя, достатніші, ніж для безмежно різноманітних емоцій, сила яких залишається для індивіда, не йдучи до соціального вжитку. Відси „муки слова“, тяжкі шукання знаку, здатного виявити те, для чого слово ще не правило, незадоволення словом, готовність відмовитись від слова, зберігши лише те, що споріднює його з музикою. („Я раб моих таинственных необычайных слов, но для речей единственных не знаю здешних слов“ — Гіппіус; „Но душой неустанной мы должны подстеречь для любви небывалой небывалую речь“ — Allegro).

¹⁾ Частково це не обходиться без впливу слів, що вже є: приміром, тьк-мик, мабути, зв'язане з ткнуть-мкнуть і под.

Нова форма словотворення, майже цілком належна до нашої епохи телеграфної мови, яка досягла найвищого розвитку підчас жовтневої революції—умовне, навмисне сполучення частин слів, часом навіть літеральних назв перших звуків. Це явище, яке породило інтелектуальні потреби, виявляє всі ознаки життєздатності в певних сферах розуміння. З усіх форм мовної творчості це найменш емоціональна і найбільше зв'язана з писанням.

Говорячи про словотвір, не можна не сказати про природне питання, що виникає завжди з приводу динаміки мови — звідки йде той або инший новотвір,— від одиниці чи від маси? Доводиться визнати, що роля особи з цього боку дуже велика: не лише великим письменникам доводилося утворювати ті або інші слова, які подобалися; багато йде від тих забутих тепер людей, які в щасливий момент назвали квітку „Анютины глазки“; другу — „Іван да Марья“; стару назву кур замінили образною півень — „співець“ то-що.

З плином часу слово може почати вмирати. Вмирання слів відбувається різно. Це може бути відмирання якоїсь властивості, що мало слово раніш: новоутворене слово образніше, зв'язаніше з подібними словами, „умотивованіше“ і часто емоціональніше. Нераз про слово, яке жило довго, говорять — „потерта монета“. Так, слово стирається. Коли поляк називає „месяц“ словом, що мало колись значіння „княжич“, в його розумінні не виникає навіть найменшого зближення, завдяки якому виникла ця назва: слово тепер визначає лише певне розуміння і більше нічого; так само в польськiм *truch* „трус“ зник довгий ряд асоціацій та емоцій, що вклав це розуміння в слово, яке мало значіння „хорька“. Болгарин навряд чи почуває в прасци „литки“ натяк на гладкість підсвинка („прасе“); вимовляючи раз, ми ніяк не згадуємо разить, -рубить, від якого воно походить; (порівняй фр. *couper* „резати“— *coup* „удар, раз“, лит. *kertu* „рублю“, *kartas* „удар, раз“) і нічого схожого з „обрублюванням“ не бачимо в слові образ.

Вираз „відмирання“ не повинен нас настроювати песимістично. Перед нами явища, де досить часто спадає на думку Гете — „Смерть та народження — вічне море“: дуже часто факт вмирання здійснює народження нового: умирають уявлення, які викликали дане слово, і народжуються нові поняття на їхнє місце: умирають самостійні слова — виникають слова формальні (порівняй стану в значінні буду, став робити і под).

Слово навіть зовсім може втратити свій зміст. Наслідком того, що його вживають у вузькому розумінні, його зміст стає залежний від слів, з якими воно вживається, разом з якими ми пізнаємо загальний зміст. Такі вирази, як „попасть впросак“ (порівняй новгородське, тверське *просак* — „прядильня, канатний варстат“). Як пояснює Максимов („Крылатые слова“ 14) „все прядильне канатне приладдя та верьвовочний варстат має стару назву *просак*. Тут як попаде один волос у „сучево“ або „просучево“ на якійсь вірьовці, то захопить усе волосся“. Рос. „сгореть дотла“ — укр. ще має живе слово „тло“. „Всіма фібрами серця“— фр. *fibre* „волокно“ і под. З такими прикладами споріднені своєю психологічною природою переходи слів, що колись були поняттями, в оклик: баюшки-баю (раніш мало

значіння „розказую байки“) чу! (раніш „ти чув?“ до першої особи „чух“— „я почув“) то-що.

В наших словах нспіль зберігається тільки видима спадщина минулих уявлень: „Боже мій, що з вами?“— „Ах, чорт побери“— „И проклят будь, кто в этот час отступит“,— в устах багатьох лише згустки колишньої афективності, що її супроводять чуття зовсім без тих уявлень, які колись викликали ці чуття.

Як на чинник, що сприяє одмиранню внутрішньої форми слів і веде до розриву колишніх асоціацій, вказувалося на фонетичні зміни, що втрачають подібність між словами, зв'язаними своїм походженням: порівн. лепить і льнуть з первісного льп-но"ти, капать і кануть з кап-но"ти. Звичайно, звукові зміни відіграють певну роль, але не найголовнішу; незрідка зникає мотивованість слова (розрив асоціації) з причин суто психологічного порядку, які найближче не з'ясовано й досі: порівн. рос. волноваться, яке більш не асоціюється з волна (укр. хвилюватися з тим самим значінням і хвиля), мостовая і мост, стріляти і стріла, рос. лягушка і лягать.

Зовсім якоесь слово зникає з різних причин. Слово може перестати вживатися через те, що поняття, яке воно визначає, з якихось причин здається до архіву історії: вже й тепер мало кому з нового покоління доводиться користатися словами городової, камергер, земство, урядник і под., так ще раніш відійшли в минуле тіун, спальничий, фіскал то-що.

Легко зникають слова „сороміцькі“, замість яких деякий час вживають інші, більш прийомні.

Далі зріст абстрактності мислення неминуче веде до відкидання словесних ознак дріб'язкового називання: замість дрібних назв вживається слова з загальним значінням. Так, в майбутньому можна надіятися, що зникнуть деякі синоніми, подібні до сербських: хранити— „годувати“, „харчувати“, доїти— „годувати грудьми“, питати— „годувати дитину“, кормити— „годувати худобу“.

До цього близьке явище, коли з багатьох близьких змістом слів, одні з яких виникли як наслідок прагнення до афективності виразу, другі перейнято під впливом моди з чужих мов і под., частина, що не набула стійких спеціальних потрібних або таких які здаються потрібними значінь, виходить з ужитку: порівняй рос. пари плясать— танцювать, хворать— боletь; перші слова виявляють тенденцію до зникнення; сягать, прядать при літературнім прыгать живуть ще тільки діалектично.

І досі суперечне питання, в якій мірі сприяють виміранню слів омоніми. Оскільки нам доводиться спостерігати на собі, що в момент утворення маловживаної форми нам ніби заважає омонім, певна тенденція давати перевагу перед омонімами словам, що відрізняються від них звуками, мабуть справді криється у властивостях нашої свідомості: багатьом укр. різниця здається невдале (краще вони вживають ріжниця), тому що воно нагадує їм місце, де ріжуть худобу. Росіянин з труднощами від победить утворює першу особу майбутнього часу побезу, охоче замінюючи її на старо-славянську побезду, бо йому ніби заважає омонімічне побезу, яке по-

простому вживається замість побегу. Можливо, що в українському загинуло лягати - „брикати“, тому що поруч було лягати - „клатися“. Через таку саму причину мабуть зникло, приміром, старо-французьке *plein* „плоский“, яке замінене словом *plat*: йому перешкоджало те, що воно брентило однаково з словом *plein* — „повний“.

Часто зникають слова в мало-цивілізованому середовищі через забобони: даного слова починають боятися, уникати, вживаючи замість нього іншого; так, у слов'янських та деяких інших мовах зникла стара індоєвропейська назва „ведмідь“ під впливом певного мисливського забобону. Іноді загрожують існуванню слова ті самі мотиви, що виникли через звукову асоціацію, якої раніш не було: коли на весні прилітають журавлі, українській селянин боїться, приміром, за свідченням Драгоманова, казати слово журавель, вживаючи замість нього новоутвореного „веселик“ — інакше, мовляв, доведеться цілий рік „журитися“.

Принципово сказане про слова можна прикласти і до окремих форм: коли вони вмирають, то тут діють ті самі причини й умови, як от: зріст уміня узагальнювати, тенденція позбавлятися непотрібної кількості ознак і т. ін. Певний паралелізм виявляється і в частковій заміні окремих слів на групи — з слова загального і другого, що його визначає ближче; у формальних мовах цьому відповідає тенденція до аналітичних, „розкладових“ форм укр. ходив був, казав був.

Наприкінці ще одне питання. Чи впливає хоч-би частково змістовний бік слова на зовнішній звуковий? Прямих доказів того, щоб, приміром, у попередньому слові, яке розгалузилося значінням, відбулася якась навмисна зміна звуку, щоб відрізнити зміст, ми не маємо. Єдине, про що можна казати впевнено, це те, що коли у вжитку з тих або інших причин є дві подібні звукові оболонки для приблизно однакових понят (порівняй *нёбо* (ц.-сл.) і *небо* (рос.); в діалектах *нёбо* — 1) *вебо* і 2) *піднебіння*; словінське *нево* теж має обидва значіння; рос. *жáркóе* (речівник) — *жáркóе* (прикметник); в говірках прикметник брентить *жáркóе* і *жáркóе*), то один відтінок змісту викриває тенденцію зв'язатися з одною, другий — з другою звуковою ознакою.

Іншу форму зв'язку зовнішньої форми з суттю поняття ми маємо, приміром, у факті, що частини слова, з якими не зв'язується спеціальних значінь, легко деформуються, переважно, на кінці слова (порівн.: *носіть* з *носити*, *там* з *тамо*) тоді як у словах, в яких відповідний кінцевий звук є носій певного змісту, зберігається значно краще (напр.: *кости*, *діло*).

Далі, від ступня уваги до слова залежить темп його вимови: частини основні, основні слова через те менше перекручуються, ніж слова служебні, ввідні: порівняй укр. *мать* — *мабуть*, словінське *bot - bodem* „буду“, російське *мол* з *молвит* і *под*.

ГР. МАЙФЕТ

Матеріяли до характеристики творчости П. Тичини¹⁾

„СПИРАЛЬ“

Під композиційною „спіраллю“ розуміємо таке з'єднання анафори й епіфори, коли рядок, що починає строфу, повторюється в тій самій строфі, або в дальших строфах, яко епіфора⁴⁴⁾.

Чистого прикладу цього композиційного засобу у Тичини ми майже не маємо. Можна віднести сюди („Вітер з України“, 64, 65) —

„На берегах вічності ходить сонце,
ходить сонце в шлеях.

Натягне віз —

і всі планети в екстаз!

Не кисніть, люди, по- під тинню,

не плачте од дрібних образ.

На берегах вічності ходить сонце,
ходить сонце в шлеях.

{ Люди, любіть землю!
{ Поети, у космос ведіть!

Як на планетах барикади —
всесвіту болить.

На берегах вічності ходить сонце,
ходить сонце в шлеях.

Од сонця кожна планета вагітна.

Планета планеті рівна, привітна —
од сонця.

Орбіта кожної і льот по її силі
(гаснуть інертні, тухнуть безсилі) —
угору - вниз, угору - вниз!

І оддаються луни,

і всі системи, мов комуни,

що узяли кос — федерації девіз —
угору - вниз...

{ Люди, любіть землю!
{ Поети, у космос ведіть!

---

¹⁾ Див. „Ч. Шл.“, ч. 1, 1926 р.

А в космос шлях —
 жить!
 На берегах вічності ходить сонце,
 ходить сонце в шлеях.“

В даному разі елемент повтора складається з двох рядків (курсив), зв'язаних „стиком“ („ходить сонце“); але неточність прикладу полягає в тому, що III строфа позбавлена епіфори. Зазначена композиція ускладнена: анафорою II та IV строф (фігурні дужки); анафорою 5 та 6 рядків I строфи („не...“); анафорою 7 й 8 рядків III строфи („і...“); повтором половини 6 рядка III строфи („угору-вниз...“); колом перших трьох рядків III строфи („Од сонця...“) та синтаксичною симетрією половин 5 рядка III строфи (на першому плані дієслова — присудки — „гаснуть“, „тухнуть“, на другому — підмети — „інвертні“, „безсилі“).

Другим, ще більш неточним прикладом може бути („Сонячні кларнети“, 51) —

„По блакитному степу
 Вороний вітер!
 Пригорнув раз та й подався
 Вороний вітер...“

Вийшла жита жати я.
 Громова хмара!
 Ой не всі з війни додому —
 Вороний вітер...“

Гляне сонце як дитя,
 А в селі голод!
 Ходять матері, як тіні —
 Вороний вітер...“

На чужині десь ген-ген
 Без хреста; ворон...
 Будьте прокляті з війною! —
 Вороний вітер...“

Неточність цього прикладу полягає в тому, що елемент повтора (курсив) не є анафора I строфи, а займає 2-й рядок в ній; але це пояснюється тим, що у всіх паристих рядках всіх строф ми маємо однаковий ритмічний узір, за схемою: $\sim \sim // \sim$ („вороний вітер“, „громова хмара“, „а в селі голод“, „без хреста; ворон“); таким способом, композиційне завдання підлягає ритмічному. Крім того, як дуже сумнівний випадок повторів типу „спіралі“, можна відзначити (Плуг, 39) —

„Там на горі за Дніпром (1)
 радо кричать прапори:
 честь йому, слава, хвала! (2)“

Грають оркестри, церкви,
в квітах вітають портрет —
там на горі за Дніпром (1)

Котиться слів у степи,
йде від села до села:
честь йому, слава, хвала! (2)

Встанемо-ж, менші брати,
стрінем пророка свого —
Там на горі за Дніпром (1)
честь йому, слава, хвала!" (2)

Тут повторюється два елементи: перший з них замикає „колом“ I та II строфи; а другий є епіфора I, III та IV строф; при чому в останній строфі обидва повтори стають поруч. Можна, таким чином, говорити про певне наближення до „спіральної“ композиції (перший елемент займає рядки: 1 = 6 = 12; другий елемент: 3 = 9 = 13). Але можна було-б розглянути цей випадок так: означмо перший елемент повтора через X, а другий — через Y; тоді повтори дадуть узір ХУХУХУ, цеб-то маємо трьохфазний повтор двох елементів (ХУ ХУ ХУ); або-ж, з'єднавши однакові елементи, дістанемо перехресний повтор двох елементів (ХУХУХУ). Я не обстоюю дуже за цим останнім тлумаченням, хоч по суті воно дає інтерпретацію (можливо дуже неточну) повторів що до їх послідовності.

Нарешті, розгляньмо ще один дуже сумнівний випадок („Соняшні Кларнети“, 15) —

„Цвіт [в моєму серці,
Ясний цвіт-первоцвіт.
[Ти той цвіт, мій друже,
[Срібляний первоцвіт.]
Ах, ізнов, кохана,
Де згучала рана, —
Квітне цвіт-первоцвіт!

Слухаю мелодій
Хмар, озер та вітру.
Я бреню як струни
Степу, хмар та вітру.
Всі ми серцем дзвоним,
Сним вином червоним —
Сонця, хмар та вітру!

Десь краї казкові,
Золоті верхів'я...
Тільки шлях тернистий
Та на ті верхів'я.
Ходять-світять зорі,
Плинуть хвилі в морі —
В ритмах, на верхів'я!

Світ [в моєму серці,
 Мрій танок, світанок.
 [Ти той світ, мій друже,
 [Зоряний світанок.]
 Я твої очиці,
 Зорі, зорениці —
 Славлю як світанок!"

Розберімо окремо кожен рядок цієї строфи. Фактично, можна сказати, що 2, 4 та 7 рядки строфи об'єднані епіфорою „первоцвіт“; але в 2 та 7 рядку до цього додається „цвіт“ (з'єднані рисою), при чому „цвіт“ починає собою 1 рядок строфи; таким чином ми маємо об'єднання початку 1 рядка й кінців 2, 4 та 7, а це дає право говорити про певну „спіраль“, проведену в межах строфи (тим більше, що об'єднання епіфорою 2, 4 та 7 рядків зберігається у всіх строфах цього віршу й досягає цим значіння композиційного засобу в будові строфи); можна сказати, що вся строфа „насичена“ цим „цвітом“ (див. ще 3 рядок), і цей ефект досягається означеною вище позицією повторів.

В II строфі маємо не такий складний узір: 2, 4 та 7 рядки об'єднані епіфорою „вітру“, але в цих таки рядках маємо другий, рухливий елемент повтора („хмар“); зву його „рухливим“ тому, що — сказати-б — топографія його в зазначених рядках неоднакова: в другому рядку він займає початок рядка, а в останніх двох наближається й стає поруч з другим елементом повтора („вітру“); означивши „хмар“ через *x*, а „вітру“ через *y*, дістанемо узір *xуxуxу*, в якому елементом повтора є не рядок, а лише слово (тому ми брали не великі, а малі *x*, *y*); знову-ж маємо наближення до словесної „спірали“ в межах однієї строфи.

В III строфі маємо ще простіший узір: епіфора „верхів'я“ об'єднує 2, 4 та 7 рядки.

Але в IV строфі маємо повернення до узору I строфи: 2, 4 та 7 рядки об'єднані епіфорою „світанок“, але 1 рядок починається словом „світ“, що є ніби заміною „цвіта“ I строфи; крім того, однакові корені („світ-світанок“) дозволяють говорити про ці 2 слова, як модифікації одного поняття, якими поет характеризує свій психичний стан; і в цьому розумінні можна говорити про „спіраль“ в будові строфи, — „спіраль“, що захоплює початок 1 рядка строфи, кінці 2, 4 й 7 рядків і стоїть в 3 рядку (на позиції „цвіта“ в тому-ж рядку I строфи). Крім того, аналіз I та IV строф дозволяє говорити про загальну композицію „кола“ в цьому вірші: в перших рядках повторені словесні групи „в моєму серці“ (одрізняються ці рядки тільки першими словами); так само одрізняються треті рядки зазначених строф (ти той $\frac{\text{цвіт}}{\text{світ}}$, мій друже), і, нарешті, четверті рядки I й IV строф збудовані з боку синтакси однаково ($\frac{\text{срібляний первоцвіт}}{\text{зоряний світанок}}$); коли ще взяти до уваги ефонічну (а в даному разі й тематичну) близькість „цвіта“ й „світа“, то можна говорити за тематичне завершення вірша по типу анафоричного кола (бо повтор словесних груп локалізується в перших чотирьох рядках „колових“ строф).

„СТІК“

Приклади випадкового „стику“ рядків ми вже побіжно відзначали. Більш-менш систематично проведений він в 4 — 5 рядках всіх строф віршу „Гаї шумлять“ („Сонячні Кларнети“, 10 — 11) —

„... Милуюся.
Милуюся-дивуюся... (I, 4, 5)
... Над нивами.
Над нивами — приливами... (II, 4, 5)
... Співаючи.
Співаючи-кохаючи... (III, 4, 5)
... Як золото.
Мов золото-поколото... (IV, 4, 5). Або:
„... Благословіть, мамо, шукати зілля,
Шукати зілля на людське божевілля...“
(Сон. Кл., 56).

„... Рано-пораненьку Ясне Сонечко сходило.
Ясне Сонечко сходило, братів своїх, Вітрів, до себе
іскликало...“ (Сон. Кл., 57).

Прикладом „стику“ з варіацією може бути —

„... з криком сів на груди ворон,
чорний ворон — птах...“ (Плуг, 14)

Можна також говорити про „стик“ строф, коли останній рядок попередньої строфи в першим рядком наступної, напр., (Сон. Кл. 48) —

I: Проходила по полю —
Зелене зеленіе...
Назустріч Учні Сина:
Возрадуйся, Маріє!

II: Возрадуйся, Маріє:
Шукаємо Ісуса.
Скажи, як нам простіше
Пройти до Ємауса?...“ Або (Плуг, 12) —

III: „... Там скрізь уже: сонце! — співають: Месія! —
Тумани, долини, болотяна путь...
Воздвигне Україна свого Мойсея, —
не може-ж так бути!“

IV: Не може-ж так бути, о, я чую, я знаю.
Під регіт і бурю, під грім од повстань
од всіх своїх вервів у степ посилаю —
поете, устань!..“

За підкреслені рядки можна сказати, що вони об'єднані й анафорою, й „стиком“, але коли взяти до уваги їх місце в строфі, ми матимемо „стик“ строф.

Крім того, ми вже відзначили ті випадки „стику“ строф, коли ми мали анафоричне об'єднання останнього періоду попередньої строфи й першого періоду наступної строфи.

Прикладом почасті цієї композиційної будови може бути („Вітер з України“, 75) —

I „Харків, Харків, де твоє обличчя?
до кого твій клич?
Угроз ти в глейке многоріччя,
темний як ніч.

II Угроз ти так: між горбами
тупу на 'днім місці, тупу.
І раптом прорвався мостами —
і вже ти в степу!

III І вже тебе вітер і віте —
розгони, одгони і гон!..
Ех! чор! того сина,
отут уже ти невгомний.

IV Отут уже (як тільки світ блисне) —
та куди той центра крик! —
гудеш, гудеш ще й акордом приснеш —
аж поки прийде робітник.

V Гудеш, деш... а як одгаснеш,
то довго ще, довго одгон...
І здається: десь, там, Донбасний,
тобі відповідає в тон.

VI Відповідають з туману заріччя:
сокири і пилки і дзеньк...
Отут твоє, Харків, обличчя,
тут твій центр“.

В даному прикладі I й II строфа, IV й V з'єднані „стиком“ на підставі анафор відповідних періодів; а II й III, III й IV, V й VI строфи з'єднані „стиком“ строф за допомогою анафоричного об'єднання відповідних рядків. Крім того, цей вірш може бути прикладом „кола“ віршу, що захоплює рими (ч I,1 = ч VI,3 „обличчя“) та суголоси (ч I,3 = ч VI: „многоріччя“: „заріччя“), при чому перший період I строфи має інтонацію питання; а другий (коловий) період останньої строфи з'являється ніби відповіддю, при чому обидва рядки цього періоду об'єднані анафорою („отут“, „тут“); нарешті, другий рядок II строфи є прикладом „кола“ рядка („тупу“).

СТРОФИЧНІ ФОРМИ З КАНОНІЗОВАНИМИ ПОВТОРАМИ

Як відомо, до зазначених форм відносяться: рондо, рондель, тріолет, газела і т. п. У Тичини зустрічаємо ронделі (Плуг, 37) —

„Іду з роботи я, з заводу (1)
маніфестацію стрічать. (2)
В квітках всі улиці кричать:
нехай, нехай живе свобода!

Сміється сонце з небозвода,
кудись хмарки на конях мчать...
Іду з роботи я, з заводу (1)
маніфестацію стрічать. (2)

Яка весна! Яка природа!
У серці промені згучать...
— Голоту й землю повинчать!—
тоді лиш буде вічна згода.
Іду з роботи я, з заводу“.

В даному разі маємо композиційну „спіраль“, канонізовану в спеціальному повторі⁴⁵⁾. 1.2 = 7,8; 1 = 13; рими такі: авва; авва; авваа (у Тичини маємо в II строфі таку схему рим: авав); після 4 й 8 рядка маємо синтаксичну павзу, якої конечність відзначена в теорії⁴⁶⁾. Другим прикладом ронделі є (Плуг, 38) —

„Мобілізуються тополі
під хмарним вітром на горі...
Уже давно ми на порі,
давно всіх кличемо: до волі!

До волі, бідні, босі й голі!
не час сидіти у норі!
Мобілізуються тополі
під хмарним вітром на горі...

Гукнем же в світ про ваші болі!
Щоб од планети й до зорі—
почули сирізь пролетарі
за що ми б'ємся тут у полі!
Мобілізуються тополі...“

Цей приклад, що до місця повторів та порядку рим, абсолютно аналогічний попередньому; варт відзначити „стик“ першої та другої строф („до волі“) — „стик“ в повному розумінні цього слова.

КОМБІНАЦІЇ РІЗНИХ ФОРМ ПОВТОРА

В попередніх розділах роботи вже відзначено використання постом різних форм повтора в одному вірші. Можна навіть намітити певну еволюцію що до цього: коли в „Сонячних Кларнетах“ і „Плузі“ поет здебільшого використовує одну форму повтора, яко композиційний засіб, то в „Вітрі з України“ ми зустрічаємо комбінації різних

форм повтора, що іноді — всі разом — досягають значіння композиційних засобів (приклади цьому були й раніше).

В цьому розділі ми розглянемо ті приклади, що не ввійшли в попередні розділи й що являють собою використання різних форм повтора; ці форми можуть досягати й не досягати значіння композиційного засобу.

Наприклад („Сонячні Кларнети“, 18) —

„Подивилась ясно, — заспівали скрипки!
Обняла в-останнє, — у моїй душі.—
Ліс мовчав у смутку, в чорному акорді.
Заспівали скрипки у моїй душі!

Знав я, знав: навіки, — промені як вії! —
Більше не побачу — сонячних очей. —
Буду вічно сам я, в чорному акорді.
Промені як вії сонячних очей!“

Ефект полягає в тому, що четвертий рядок обох строф складається з других половин перших двох рядків відповідної строфи (курсив); крім того, маємо епіфори третіх рядків обох строф („в чорному акорді“). Але в цілому ми маємо приклад широко-розгорнутої системи внутрішнього, психологічного паралелізму: перша строфа в великій мірі інтерпретує „обставини“ (І, 3), зовнішню дію („подивилась ясно“, „обняла в-останнє“); вся-ж друга строфа інтерпретує „психику“; одже елемент „психичного“ має й І строфа: перші половини перших двох рядків інтерпретують „обставини“ (приклади вище), а другі половини — дані психики, реакцію на цю зовнішню дію; так само, 3-й рядок І строфи інтерпретує „обставини“, а четвертий — психичні дані; утворюється ніби своєрідний ритм між зовнішніми обставинами й психичними даними.

Цікавим прикладом є також („Сонячні Кларн.“, 29) —

Світає...
Так тихо, так любо, так ніжно у полі.
Мов свічі погаслі в клубках фіміяму,
В туман загорнувшись, далекі тополі
В душі вигравають мінорную гаму.

Вже дніє поволі...
Так тихо, так любо, так ніжно у полі.

Світає...
Все спить ще: і небо і зорі безсилі.
Лиш птах десь озвався спросоння ліниво,
Та пень обгорілий, мов піп на могилі,
„Безсмертний, помилуй!“ — кричить мовчазливо.
Видніє що хвилі...

Все спить ще: і небо і зорі безсилі.

Світає...
Проміннями схід ранить ніч, мов мечами.
Хмарки золоті поспішають на битву.

Безмовні тумани тримтять над полями
 І з ними стаю я на ранню молитву:
 О зглянься над нами!
 Защо нас Ти раниш у серце мечами?"

Може бути подвійна аналіза цього віршу: коли вважати, що в кожній строфі 7 рядків, тоді всі вони будуть об'єднані анафорою „світає“, а повторення 2 й 7 рядків доведеться тоді розглянути, як спеціальний вид рефрену⁴⁷⁾, при чому ритмічне відокремлення 6-го (передостаннього) рядка ніби готує ґрунт для рефрену (курсив). Одже, на підставі ритмічного відокремлення першого рядка, його можна розглядати, як заспів, аналогічний перед усіма строфами, що своїм повтором інтерпретує „нагнетання“ світанку; цей рядок, таким чином, ніби не входить в склад строфи, що замикається „колом“; в перших двох строфах рядки „кола“ повторюються абсолютно точно: в третій строфі — неточно: останній рядок мотивується тематично інакше („Защо нас Ти раниш...“) і з'являється на іншому інтонаційному тлі, супроти першого рядка. Такий повтор, між іншим, дуже цінний з художнього боку, бо він не лише відновлює перший елемент повтора, але збагачує цей елемент новими даними, чи то тематичного, чи інтонаційного, чи якого іншого порядку. Крім того, в III строфі маємо приблизний синтаксичний паралелізм таких рядків:

Хмарки золоті поспішають на битву,
 Безмовні тумани тримтять над полями.

Зазначене вище „нагнетання“ світанку відзначене в передостанніх рядках I й II строф („Вже дніє поволі“, „Видніє що-хвили“); ці рядки об'єднані й приблизним синтаксичним паралелізмом. Нарешті I й III строфи дають приклад захованого психологічного паралелізму: спочатку йдуть дані природи, потім — психики (в I строфі: „...далекі тополі в душі вигравають мінорну гаму“; в III строфі: „І з ними стаю я на ранню молитву...“ й до кінця); в I строфі кінець інтерпретує також дані природи⁴⁸⁾.

Дальший приклад („Вітер з України“, 7 — 8) —

„Нікого так я не люблю,
 як вітра вітровіння.

Чортів вітер! Проклятий вітер!

Він замахнеться раз —
 рев! свист! кружіння!
 і вже в гаю торішній лист —
 як чортове насіння...

Або: упнеться в грузлу ріллю,
 піддасть вагонам волі —
 ух як стремлять вони по рельсах,
 аж нагинаються тополі!..

Чортів вітер! Проклятий вітер!

Сидить в Бенгалії Рабіндранат:
нема бунтарства в нас: людина з глини. —
Регоче вітер з України, |
вітер з України. |

Крізь шкельця Захід мов з-за ґрат,
то похід звіря, звіря чи людини? —
Регоче вітер з України, |
вітер з України! |

Чортів вітер! Проклятий вітер!

Він корчувату голову з Дніпра:
не ждїть, пани, добра;
даремна гра!
[Ах,
нікого так я не люблю,
як вітра вітровіння,
його шляхи, його боління
і землю,
землю свою.]“

В даному разі маємо „коло“ віршу (курсив) з „исходом“ (три останніх рядки); кінцевий повтор колового елемента починається з „Ах“ (як вступний акорд „колового“ завершення) і захоплює суголоси рим („боління“); так само початковий елемент „кола“ захоплює суголоси („кружіння“, „нашіння“). В середині вірш повторенням рядка „Чортів вітер! Проклятий вітер!“ поділяється на 2 частини (по 2 строфи в кожній); можна розглядати це повторення рядка як *sui generis* „спіраль“ (воно стоїть перед двома строфами 1 частини, після неї й після другої частини); сам рядок може бути прикладом епіфори половин рядка („вітер“) і синтаксичного паралелізму в межах цих половин. В першій частині обидві строфи розпадаються кожна на 2 періоди; цей розподіл мотивований тематично: перші періоди обох строф характеризують дію вітра, його напрямок („Він замахнеться раз — рев! свист! кружіння!“, „Або: упнеться в грузлугу ріллю, піддасть вагонам волі“); другі-ж періоди — наслідок цього („і вже в гаю торішній лист...“, „ух, як стремлять вони по рельсах, аж нагинаються тополі“). Обидві строфи другої частини об'єднані однаковою епіфорєю-рефреном, що займає другі періоди обох строф („Регоче вітер з України, | вітер з України“). Нарешті, рядок „його шляхи, його боління“ дає приклад анафори половин рядка (курсив).

Цікавим прикладом є вірш „Надходить літо“ („Вітер з України“, 13 — 14); зазначена назва є в той же час елементом колового повтора. Але, крім того весь вірш пронизаний повторами; в 1 строфі: „надходить літо“, „в садках додолі цвіт, додолі цвіт“, „повніє далина“;

в II строфі: „гойдає вітер мак, і мак і явори“; в III строфі маємо коло двох рядків (5 та 6): „Тиша. Лиш на кутку і дзвязк і стун. Проїде вулицею хтось. Тиша“. Крім того, II й III строфи об'єднані епіфорою:

„Це десь за тиждень вже й жита
почнуть мов справжні зорювать“

В IV строфі: „Хитає головою дід“. В V строфі: „Дитина ручками, дитина ніжками...“

Маємо, крім того, приклади синтаксичного паралелізму („Рясніє небо“, „повніє долина“), дієслівні початки перших трьох рядків III строфи („пережили“, „визволили“, „поділили“).

Дальший вірш („Вітер з України“, 22 — 23) —

„Немов той Дант у пеклі, стою серед бандитів і злочинців, серед пузатих, ситих і продажних, серед дрібних, помстливих, тупоумних, на купі гною жовчного, що всмоктує, затує на дно: співай, поете, з нами в тон!	}
---	---

Стсю мов скеля непорушній.

І кубляться круг мене
в багні, в болоті мов гадюки,
клубком сплітаються і падають,
і твань їм рота заливає...
...[О, будьте прокляті ви] всі — я вас не знаю!
Не доторкайтеся! не вийте!..
...[О, будьте прокляті ви] ще раз!..

Стою — мов скеля непорушній“ —

є прикладом „кола“ (курсив) з „зачином“ (фігурна дужка). Але, крім цього, в самому вірші ми маємо повтор, означений квадративими дужками; вважати його за внутрішнє „коло“ не можна, бо цей повтор не сприяє формуванню строфи й композиційному розподілові матеріялу⁴⁹).

Так само не можна вважати повторами композиційного значіння повтори в гекзаметрі „Хмари кругом облягли“⁵⁰) (елементи: „кинулось, вихром заграло, мішаючись наче у танці“, „вниз та униз осідало, мішаючись наче у танці“) та „Повстанцях“⁵¹) (елемент: „один за одним — все на конях, один за одним ще й співають“).

В творі „Клеон і Діодот“⁵²) ми маємо розподіл матеріялу на певні періоди, неоднакової величини; зустрічаємося тут і з повторами: так в другому періоді маємо „коло“ (перший рядок періода: „Гамір атенці зчинили, неначе готовили бурю“, „Гамір атенці зменшили, а скоро і зовсім затихли“); ці-ж приблизно повтори маємо в 4 періоді („Гамір атенці зчинили, на два табори поділившись“, „Гамір атенці зменшили, а скоро і зовсім затихли“), але значіння „кола“ тут вони

не мають; аналогічні ці періоди і своєю тематикою (в першому даються обставини перед промовою Клеона, в другому — перед промовою Діодота). Третій і п'ятий періоди дають самі промови; ці періоди однаково починаються („Кинувши оком навколо, так він почав говорити“) й приблизно однаково кінчаються (в III періоді: „Раджу вам довго не думать. Більш не скажу ані слова“, в V періоді: „Раджу про це вам подумать. Більш не скажу ані слова“). В VI періоді маємо повтори, аналогічні з IV періодом („Гамір атенці зчинили, на два табори поділившись“); крім того, ці періоди об'єднуються анафорою, що захоплює 2 рядки („Тільки зійшов він униз, сколихнулось кругом як на хвилях. Гомін пробіг мов той вітер і раптом зірвалось зусюди“). В останньому періоді (VII) маємо тематичне завершення: „исход“ цілого віршу (голосування з приводу мітілення); при чому цей період має повтор II, IV й VI періодів („Гамір атенці зменшили, а скоро і зовсім затихли“). Перший період можна вважати за тематичний „зачин“ (обвинувачення мітілення). На підставі цієї аналізи можна бачити, що в основу композиційного розподілу матеріялу покладено тематичний принцип; при чому цей розподіл стверджується й повторами композиційного значіння.

Зустрічаємося в цьому творі з випадковими повторами — анафорами; в III періоді:

„Краще нехай уже гірші закони, але щоб незмінні,
Краще нехай неосвіченість, ніж ота вченість безвольна!“

в V періоді:

„Виступив я не для того, щоб тут заперечить Клеону,
Виступив я не для того, щоб з вами судить мітілення.“

в VI періоді:

„Цитьте, мужі, не треба: пора розпочать голосовку.

Цитьте! — гукнули й стратеги, і зблідли послі
мітіленські“.

Наступний вірш („Вітер з України“, 24 — 25) —

„За всіх скажу, за всіх переболію,
я кожен час на звіт іду, на суд.
Глибинами не втану, не змілію,
верхівлями розкрилено росту.“

Ніколи так душа ще не мужала!
Ніколи так ще дух не безумів!
О, дух ясний — без яду і без жала —
давво ти снів? — а вже сучасний дій

всього мене обняв, здавив, напружив,
і я встаю, нову вдихаю міць.
Не мрію, ні, повіки я розмружив —
іронія і гордість на лиці,
іронія...

Товариство, яке мені діло,
чи я перший поет чи останній?
Надівайте корони і йдіть,
отверзайте уста...

Товариство, яке мені діло,
чи я пізній предтеча, чи ранній?
Удавайте пророків і йдіть,
отверзайте уста...

Там за мною, за мною, за мною,
я не знаю там скільки іде!
перед мене твердою ходою
наступаючий день.

Там за мною, за мною, за мною
і від плуга й від трудних станків.
перед мене щасливе море,
море Голів...

Ну куди - ж я піду після цього,
ну куди - ж я оглянусь на вас,
коли сонце промизує розум,
сонце уста?

Я дійшов свого зросту і сили,
я побачив ясне в далені.
Товариство, яке мені діло,
чи я перший чи ні?"

ніби розпадається на дві частини: першу (три перших строфи) можна вважати за великий „зачин“; друга - ж частина об'єднана „колом“ (курсив). В „зачині“ маємо анафору половин 1 рядка I строфи („за всіх...“), анафору перших двох рядків II строфи („ніколи“), тематичне „нагнетання“ в перших трьох рядках I строфи. Що до „кола“, то перші чотири строфи його (цеб - то IV, V, VI й VII строфи віршу) збудовані досить цікаво: вони розпадаються на 2 частини (по 2 строфі в кожній), при чому перші періоди строф в кожному періоді подібні один до одного, теж можна сказати й про останні періоди; нарешті, можна говорити про анафору IV й V строф („товариство...“), VI й VII („там за мною...“); а також про епіфору IV й V строф („отверзайте уста...“), VI й VII строф („перед мене...“); крім того, в IV та V строфах маємо захоплення суголосів рим (ч. IV, 2: ч. V, 2 „останній“, „ранній“)... В цьому - ж „колі“ маємо анафору перших двох рядків VIII строфи („Ну куди - ж я...“) і тих же рядків IX („я...“). В двох останніх рядках VII строфи маємо „стик“ („море...“), і анафора VI й VII строфи дає приклад повтора („за мною...“) з метою „нагнетання“. Зазначений в початку цього аналізу розподіл вірша на 2 частини стверджується й різними ритмичними тенденціями: „зачин“ має ямбичну тенденцію, „коло“ — анапестичну.

Дальший приклад („Вітер з України“, 66, 67).

„I: Мов пущене ядро з гармати
Земля круг сонця творить цикл.
Тюпцем круг неї лисий місяць,—
беззубо дивиться в монокль.

II: О, скільки на землі беззубих,
бояться сонця і води!..
Роди нам, земле, юних серцем,
о земле; велетенів роди!

III: Народи йдуть, червоно мають:
свободі путь! свободі путь!
І кров'ю землю напаяють
і знов у землю тліть ідуть.

IV: Але на зміну їм— у муці
другі встають під дзенькіт куль,
що движуть сили революцій
в новий октябрь, новий іюль.

V: Вставай, хто серцем кучерявий! }
Нова республіко, гряди! }
Хлюпни нам, море, свіжі лави! }
О, земле, велетнів роди! }

VI Мов пущене ядро... (точний повтор I строфи)

VII: Дивись, дивись: нема поради,
нема тепер шляху до мас
Цвіли колись твої декади,
поки ти жалко не погас.

VIII: { Горить же всі, хто кучерявий (далі повтор V строфи).. — являє собою двохфазну систему повторів двох строфічних елементів, або просто перехресний повтор двох елементів, за нашою схемою *xuxu* (I=VI; V=VIII): як можна бачити в середині віршу елементи повтора (V і VI) збігаються; між цими строфами повтора міститься останній матеріал віршу. Відзначимо окремі повтори, що впливають на композицію окремих строф: 1) епіфора II й V (а значить і VIII) строф („о земле, велетнів роди“), 2) синтаксичний паралелізм 3 й 4 рядків III строфи, 3) анафора, що супроводиться синтаксичним паралелізмом половин 4 рядка IV строфи, 4) повтор половин 2 рядка III строфи („свободі путь“), 5) повтор на початку 1 рядка VII строфи („дивись“). Крім того, цікаво відзначити синтаксичну будову V (=VIII) строфи: непаристі рядки мають на першому плані дієслова — присудки („вставай“, „хлюпни“), а паристі рядки — на останньому („гряди“, „роди“); це-ж дозволяє говорити про дієслівно-присудкову анафору непаристих рядків, та про

таку-ж епіфору паристих рядків, або-ж про дієслівно-присудкове (синтаксичне) „коло“ періодів зазначеної строфи; звичайно, тут і „анафору“ й „епіфору“ й „коло“ треба розуміти наближено.

Прикладом тематичного завершення віршу може бути („Вітер з України“, 72, 73).

„Вертаюсь по Кузнечній. Сонце
ще тільки-тільки. Так: мов тінь
квачем. Тополя червоніша!..
Ще розговляються, ще тиша,
така на всьому лінь!

„Льодок. Граки за ніч похрипли,
а все-ж. За ними скрізь цвірінь,
а там десь голуб в гулких нішах...
Ще розговляються, ще тиша,
така на всьому лінь!

Чого-ж я чую шум?
Чому в мені бадьорість?
Який там флот
з незавойованих висот
шалену розвиває скорість?

І звідки дзвін?
І звідки в грудях спочуття безкрає?
не Воскресіння, не Різдво —
нове новітнє торжество
шумить і наближає.

І як наблизиться, впаде +
то многі з нас посліпнуть.
Такий там світ,
такий там думки літ, —
що многі з нас посліпнуть.

Не те, щоб ми були старі,
а просто: грандіозу
не в силі віри ми повянь,
не в силі ще язичества прийнять
таку велику дозу.

Сліпить як очі сонце! Синє
таке зелене небо. День.
Вже день, а ми ще по соборах,
а потім розговляємся по норах
і переспівуєм пісень.

Вже зовсім день!“

Елементами „кола“ є I, II й остання строфа, можна відзначити повтори словесних груп („розговляються“ і т. и.), але остання строфа з'являється на іншому тематичному тлі (I: „Сонце ще тільки-тільки...“; VII: „Сліпить як очі сонце...“); тому й підкреслили ми тематичне завершення матеріалу. Друга строфа об'єднується з першою за допомогою епіфори строк (2 останніх рядки „ще розговляються...“), що захоплює суголоси рим: ч. I, 2: ч. II, 2 („тінь“: „цвірінь“), ч. I, 3: ч. II, 3 („червоніша“: „нішах“). Зазначені строфи (I, II й VII) охоплюють „колом“ III, IV; V й VI строфи; в композиції останніх можна відзначити: 1) анафору 1 й 2 рядків III строфи, 2) теж: в 1 й 2 рядках IV строфи, 3) теж в 3 й 4 рядках V строфи, 4) теж в 3 й 4 рядках VI строфи, 5) повтор 2 й 5 рядків в V строфі можна розглядати, як спеціальний тип рефрену. Нарешті, в VII строфі треба відзначити повтори, що не сприяють композиційному розподілові матеріалу (курсив).

Щоб закінчити цей розділ, нам доведеться розглянути з боку повторів „Думу про трьох вітрів“ та „Фугу“.

„Дума“ („Сонячні Кларнети“, 57—60)⁵³ збудована на „спіралі“ повтора „На ранній весні-провесні, Гей, на світанні гук“: в межах цього п'ятикратного повтора містяться 4 частини-періоди (не строфи) „думи“. Вся „дума“ перейнята великою кількістю синтаксичних повторів, що є характерною ознакою дум⁵⁴). Кожна з трьох останніх частин думи тематично поділяється на 3 розділи: в першому маємо те, що „подумав, помислив“ той або інший вітер; в другому - те, що цей вітер зробив, в третьому — реакцію на це з боку людей; такий тематичний розподіл стверджується композиційними анафорами: для першого розділу: „Що... Вітер... так собі подумав, так помислив“; для другого: „Тож... Вітер (летить, налітає); для третього: „Тоді тебе люди зачували“. Лише перша частина „думи“ поділяється трохи інакше: в першому — „Сонечко сходило“, в другому „промовляло“, в третьому „Теб вітря зачували“ (звичайно, можна поділити цю частину інакше, на 2 періоди, але це великої ролі не грає, бо взагалі ця частина збудована інакше, ніж 3 останніх).

Що до „Фуги“,⁵⁵ то в ній ми маємо повтор двох елементів: перший елемент:

„... вітер вітер ві
терзає дуба кле
на хмарах хмура сон
це знов осінній ві“;

цей елемент повторюється з варіацією в перших двох рядках:

„вітер кликне кла
наклони дуба кле“.

Другий елемент:

„Прислухаюсь:
голос, що вкруг росте,
в собі я ношу.“

Живе — давно розпалось на клітини,
 клітина — в землю, в зелень, шум.
 І той протест, і той огонь, що був у них —
 тепер він зелень, шум...

Шуми, шуми, рясне верхівля,
 епоха наша вітряна!
 Проходь з старого кладовища,
 мелодіє моя".

Порядок цих повторів такий: *схуу*; таким чином, можна говорити про два „кола“, в межах віршу; перед першим колом маємо „зачин“, після другого „исход“: при чому обидва кола мають між собою розмежування рядками:

„Дугами горби лягли...“ і т. и.

В самому матеріалі фуги, що міститься між цими повторами, можна знайти дуже багато прикладів повтора рядків, слів, повторів, що вкладаються в накреслені вище схеми, нарешті, повторів „неорганізованих“; багато також є прикладів синтаксичного паралелізму, їх легко знайти самому. Скажу декілька слів про саме використання в поезії суто-музичної композиційної форми (в даному разі „фуги“); оскільки ми маємо в даному вірші приклад дійсно „фуги“, сказати це може лише спеціаліст. На мою думку, споріднення між поезією й музикою мусить іти не в напрямку переймання композиційних форм одного мистецтва другим; лише ті форми, які виникають органічно в двох споріднених галузях мистецтва, можна вважати тривкими, сталими; пригадую „Сонатну“ будову Брюсовського „Воспоминання“, яка утворює до деякої міри враження штучності; у всякому разі це переймання композиційних форм одного мистецтва другим — проблема, яку можна поставити, але не дати певної відповіді. Поезія й музика — рідні сестри що до свого походження, але вони цілком самостійні; тому потрібна велика обережність в розв'язанні зазначеної проблеми; як на одну з таких спроб, можна дивитися й на „Фугу“ Тичини.

КОМПОЗИЦІЯ VERS LIBR'У

В попередньому розділі ми аналізували приклади комбінації різних повторів, при чому розглядали переважно вірші, написані канонічними розмірами.

Перейду зараз до аналізу композиції *vers libr'у* поета: в таких віршах принцип композиції художнього матеріалу набуває особливого значіння, бо, як каже Жирмунський, „відсутність строгої метричної композиції в звичайному розумінні слова, цеб-то поділу на рівні з боку метру рядки, періоди, строфи, висуває на перше місце другі важливі фактори композиційної будови — і перш за все різні форми ритмяко-синтаксичного паралелізму“⁵⁶).

Отцей вірш („Сонячні кларнети“, 37) —

„пробіг зайчик.
Дивиться —
Світанок:
Сидить, грається,
Ромашкам очі розтулює.
А на сході небо пахне.
Півні чорний плащ ночі
Вогняними нитками сточують.
— Сонце
Пробіг зайчик“.

можна розглядати, як коло вірша з елементом повтора в один рядок при чому 2, 4, 5, 6, 8 рядки мають на своєму кінці дієслова - присудки
Майже те-ж саме можна сказати про вірш (Сон. Кл., 38):

„Випив доброго вина
Залізний день.
[Розцвітайте, луги! —
: я йду — день —]
[Пасітесь, отари!
: до своєї любові — день —]
[Колисково, колоски! —
: удень.]
Випив доброго вина
Залізний день“.

Тут маємо „коло“ віршу з елементом повтора в 2 рядки; матеріал, замкнений „колом“, розподіляється на 3 періоди, по два рядки кожний; ці періоди збудовані майже однаково в своїх перших рядках (цеб-то в 3, 5 й 7 рядках віршу): на першому плані стоїть дієслово в вольовому способі („розцвітайте“, „пасітесь“); захований наказ маємо в „колисково“ 7 рядка (1 рядок третього періоду), на другому плані зазначених рядків маємо „звертання“: „луги“, „отари“ „колоски“; в других рядках означених періодів (цеб-то в 4, 6, 8 рядках віршу) маємо епіфору „день“, „удень“. На підставі цих даних можна говорити взагалі про аналогічну синтаксичну й композиційну будову зазначених періодів.

Цікавим прикладом може бути („Сонячні Клар., 39) —

„Коливалося флейтам
Там де сонце зайшло.
Навшпиньках
Підійшов вечір.
Засвітив зорі,
Прослав на травах тумани,
І, на уста поклавши палець, —
Ліг.
Коливалося флейтами
Там де сонце зайшло.“

В даному разі маємо коло вірша (елемент повтора = 2 рядкам); крім того, маємо дієслівно-присудковий початок 4, 5, 6, 8 рядків. „Коло“, якого кожен елемент становить з рядки, є —

„Укрийте мене, укрийте:
Я — ніч, стара,
Нездужаю.
Одвіку в снах
Мій чорний шлях.
Покладіть отут м'яги,
Та хай тополя шелестить.
Укрийте мене, укрийте... (і т. д., точний повтор).“

Крім того, слід відзначити повтор вольового способу дієслова („укрийте“, „покладіть“): той-же імпульс в реченні „хай тополя шелестить“.

Прикладом „кола“ віршу, з елементом повтора в 3 рядки, може бути („Сонячні Кларнети“, 56) —

„Праворуч — сонце.
Ліворуч — місяць.
А так — зоря.

Благословляю, синку, на ворога... і т. и.“

Елемент повтора дає приклад синтаксичного паралелізму.

Прикладом „кола“ віршу з „зачинном“ може бути („Сонячні кларнети“, 55):

„Кладусь я спать. Три янголи в головах стоять. Один янгол все бачить Другий янгол — все чує Третій янгол — все знає.	}
--	---

І приснився мені
Син.

Наче він сам проти ворога стає,
А той обступає, просто в груди рубає!
(Перший янгол вид свій закриває).

І ніби поле рівне, рівне та зелене
І вітер стеле спів: „прощайте, нене!“
(Другий янгол із хрестом до мене).

І вітер стеле: „Не сумуйте, смерти той не знає,
Хто за Україну помирає!“
(Третій янгол серце звеселяє).

І приснився мені
Син“.

„Зачин“ становлять перші 5 рядків, при чому останні 3 рядки „зачина“ дають приклад синтаксичного паралелізму. „Коло“ означено курсивом і крім того встановлюється тематично (сон). В межах „кола“ вірш розподіляється на 3 частини — строфи, по 3 рядки в кожній; цей розподіл стверджується тематично, а також за допомогою сусідніх рим, однакових для даної строфи; при чому, рими першої строфи („ставає“, „рубав“, „закривав“) своїми суголосами подібні до рим третьої строфи („знає“, „помирає“, „звеселяє“); таким чином, можна говорити про „коло“ суголосів рим між першою та третьою строфою, — коло, що міститься в межах вищезазначеного кола („І приснився мені Син“). Можна також говорити про „епіфору“ строф, — „епіфору“, зв'язану до деякої міри з психологічним паралелізмом в межах кожної строфи (підкреслено дужками третього рядка). Крім цього, маємо випадкові повтори: 1) анафоричне „і“ в перших двох рядках II строфи, 2) анафору 2 рядка II строфи та 1 рядка III строфи („І вітер стеле“).

Прикладом захованого тематичного кола може бути („Сонячні Кларнети“, 54) —

„У золотих своїх дворів
[Свята Неділя] вийшла.
Тихо. [Сумно].
Ніщо не пролетить, не заспіває... (пропуск 8 рядків)
[Сумно].
[Зелена Неділя].

Повтор словесних груп означений квадративими дужками.

Можуть бути також повтори не композиційного значіння, наприклад („Плуг“, 19) —

„І, уклонившись праху,
ми сходили з гори.
— І знов тиран. І знов неволя.
Хрипкий далекий пароплав
сигару закурив... (пропуск 6 рядків).
... Забренив струнний гнів.
Заходили дерева і пристань... (пропуск 4 рядків)
(Забренив струнний гнів) —
Ой, буде ще потопу,
і сміху
і вина?“

Курсивом означений повтор рядка, що немає композиційного значіння. Третій рядок дає приклад анафори половин рядка („і знов...“).

Прикладом складної й дуже цікавої композиції є („Вітер з України“, 9 — 10):

„Сніг. Сніжок.
На княжий теремок.

День і ніч круг нього ходить,
плаче голосок:

— Ой князю, князьочку,
чи ти за Дунаєм,
чи ти на Дону?
Дай про себе вісточку,
бо умру.

Прислухається княгиня — тільки сніг,
тільки сніг та сніжок,
та за полем та за лісом
голод — голосок:

Батька війна!
Матері 'ма!
Хто пооре, хто засіє?
А - а!

Ой, яка пустеля.

Тут княгиня знов:
— Послужи ще ти, вітрило,
вітре - чорнобров!

Десь князь одступає
з жменькою княжат, —
одвертай од нього стріли,
посилай назад.

прислухається княгиня — а вітру нема,
тільки сніг та зіма,
та за полем та за лісом
чути голоса:
Ми тебе одвернем!
Ми тебе пошлем!
Будеш ти лежать як князь твій —
каменем...

Ой, яка пустеля.

— Дніпре, Дніпре сон - дрімайло,
та нам батько всім.
Встань хоч ти — коли без князя —
царство воскресім.

Царство тихе, праве,
мудре на закон:
щоб одні землі гляділи,
а другі корон.

Прислухається княгиня — тільки сміх,
тільки труситься сміх,
та шумить, шумить шумище
із - під хат, із - під стріх.
Мо вернувся князь з походу?
Мо дружина прийшла? —

Прислухається княгиня — бряк мечей та яса,
та все ближче голоса:
ми тебе воскреснем!

Ой, яка пустеля“.

Весь вірш повтором епіфоричного типу (курсив) розподіляється на 3 частини, з яких кожна тематично розподіляється на 2 розділи: в першому — слова княгині (за винятком I частини, де є тематичний „зачин“), а в другому — те, що княгиня чує: це стверджується й повтором анафоричного типу з початку другого розділу („прислухається княгиня“); в третій частині — цей повтор подвійний з метою „нагнетання“. Утворюється, таким чином, в кожній частині дещо, подібне до *aufgesang*'a (1 розділ) та *abgesang*'a (2 розділ)³⁸. Крім того, маємо випадкові повтори, що так або інакше впливають на композицію чи то розділу, чи то строфи. Так, об'єднані анафорою рядки: 1) 2 та 3 в II строфі першої частини („чи ти...“), 2) 1 та 2 в IV строфі другої частини („ми тебе...“), що об'єднані й синтаксичним паралелізмом: 3) рядки в кінці третьої частини („Мо вернувся...“, „Мо дружина...“). Маємо „стик“ I й II строфи в третій частині („царство“), „стик“ 1 й 2 рядка в III строфі першої частини („тільки сніг“) і тих самих рядків в тій самій строфі третьої частини („тільки сміх...“). Маємо повторення рядка „та за полем та за лісом“, зв'язане з анафоричними повтореннями („прислухається княгиня“), відзначеним вище: цей рядок повторюється в I та II частинах: нарешті у всіх інших розділах повторюється „голоса“, „голосок“, що стверджує зазначений вище розподіл частин на 2 розділи³⁹.

Цікавим прикладом тематичної композиції може бути („Вітер з України“, 15 — 16) —

„Кожі Микита м'яв —
прийшли к ньому люди,
прийшли в сльозах к ньому люди:
ой, горе, Микито, якби ти знав,
горе, якби ти знав!

Король змії
город оступив —
ну що ти йому скажеш?
Помилую, як крови нап'юся —
ну що ти йому скажеш?

Найшов на Микиту гнів —
голови не підвів,
дванадцять кож під його руками
трісь! трісь!

Прийшли к ньому вдруге:
і в кожного ніс обрізаній,
і в кожного уші обрізані,
і в кожного губи.

І таке загнусавили щось:
ой, горе, Микито, якби ти знав,
горе якби ти знав!

Найшов на Микиту жаль —
дурнями їх обізвав:
от уже дурні, так дурні,
й коли вони переведуться!

Прийшли к ньому втретє:
і кожен перед собою вів:
жінку без голови,
сина без голови,
і так страшно, так смішно ступали ноги —
немов - би живі...

Тут Микита зірвавсь —
усі ви безголові!
Ну що з того, що я вам поможу?
Ви тричі приходили і тричі ті-ж сами —
які ви нетями!
Де ваші багатії?

А! — пролунало — і стало мовчання.
Розширились очі — і стало мовчання.

— Чом в їх уші не порізано?
— Чом в їх синів не порубано?

А! — розірвалось — і стало мовчання.
Розширились очі — і всі догада —
(лисніла кров із мертвих...)

Поклали мертвих окремо.
Живі стали окремо.
Вдарилі на багатія!
Микита на короля!

Аж закипіла земля...“.

Весь вірш розподіляється тематично на 3 частини + „исход“: цей розподіл стверджується анафорою „Прийшли к ньому!...“ (перший рядок „Кожі Микита м'яв“ можна вважати за тематичний вступ); перша з цих трьох частин розподіляється на 3 періоди, друга — на два: третя — складніша, але тематично всі три частини розподіляються на 2 періоди кожна: перший — про те, як прийшли люди й що вони казали, другий інтерпретує реакцію на це з боку Микити (що стверджується повторами анафоричного типу: „Найшов на Микиту...“ — в I й II частинах, „Тут Микита зірвавсь...“ — в III частині). Крім того, в третій частині маємо ускладнення в формі діалога: після слів Микити (з анафорою „Тут Микита зірвавсь...“) іде відповідь: „А —

пролувало...“ з об'єднанням обох рядків епіфорою „і стало мовчання“; потім знову слова Микити, об'єднані анафорою „Чом в їх...“; і нарешті, остання відповідь, об'єднана анафорою з першою відповіддю „А! — розірвалось...“; рядки, що залишаються, можна вважати за тематичний „исход“. Маємо, крім того, в цьому вірші, в другій частині, анафоричне об'єднання трьох рядків („і в кожного...“); в першій частині — повтори рядків:

„...прийшли к ньому люди,
прийшли в сльозах к ньому люди...“; або
„...ой, горе, Микито, якби ти знав,
горе якби ти знав!“

Останні два рядки без ніякої зміни повторюються в кінці I розділу другої частини зазначеного віршу.

Цікавим прикладом композиційної будови може бути вірш („Вітер з України“, 30 — 31) —

{ „Осінь така мила
осінь
славна.
Осінь матусі їсти несе:
Борщук у горщику,
кашка у жменці,
скибка у пазусі,
грушки в хвартушку.

{ Осінь така мила,
осінь
славна.
Прийде, поставить: мамо, спите?
Підведуться мати:
це ти, моя доню?
— Я ішла все лісом,
дуб мене за хустку,
він хотів догнати,
борщик однять!

{ Осінь така мила,
осінь
славна:
— Мамо, мамусю, чом не їсте?
Бистро подивились
очі матусі,
зсунулось тіло,
звісилась рука...

{ Осінь така мила,
осінь
славна:
— Мамо, мамусю, чом не їсте?“

Весь цей вірш тематично розподіляється на 3 частини, при чому розподіл цей стверджується повтором анафоричного типу:

„Осінь така мила,
осінь
славна“.

Крім того, можна говорити про „коло“ цілого віршу: на це дає нам право повтор в кінці зазначеного елемента (фігурна дужка): але повтор рядка „Мамо, мамусю, чом не їсте“ (курсив) після цього елемента дає можливість говорити про „коло“ останньої частини віршу. Вибірність зазначеної композиції ускладнюється прикладами синтаксичного паралелізму:

„Борщик у горщику,
кашка у жменці,
скибка у пазусі,
грушки в хвартушку...“
або „...зсунулось тіло
звісилась рука...“

Прикладом тематичного завершення віршу може бути („Вітер з України“, 33) —

„Ми кажемо [сходить] сонце!
А це:
Уранці
маленька дівчинка, червона шапочка —
встає, встає...
Умилась там чи ні —
корзинку — і в ліс голубий!“

А в лісі душно!..
На дощ
хмари як собаки:
то за вухом почешуться,
ато зубами клац! клац!

У лісі душно, а тут ще й вовк (місяць):
куди це в путь?
— А з сходу аж на спадень,
бо й там мої живуть,
червоношапочки ждуть не дождуться.

— А може-б я тебе ззів? — Ізаїж.
Червона шапочка за ніж!
Вцілила вовку в лису головку,
А сама скорій туди,
де ждуть її, не дождуться.
Ми кажемо: [заходить] сонце“.

Оце „сходить“, „заходить“ на тлі точного повторення інших елементів першого й останнього рядків віршу (курсив) дає враження тематичного „кола“ віршу, що розпадається на декілька частин; II й III частини об'єднані анафорою „... в лісі душно...“; III й IV частини об'єднані епіфорою „... ждуть не дождуться“, при чому в IV частині це повторення ще ускладнене („де жду і ї, ждуть не дождуться“). Маємо також: анафору останніх двох рядків II частини („то“, „ато“); рядові повторення в I частині („встає, встає...“) та в другій („... клац! клац!“); синтаксичний паралелізм половини рядка: „маленька дівчинка, червона шапочка...“ і т. п.

КОМПОЗИЦІЯ „ПРОЗИ“ ТИЧИНИ

Я навмисне беру слово „проза“ в лапки тому, що в прикладах, поданих нижче, ми маємо ритмовану прозу („Золотий годин“⁶⁰), що іноді ритмами і римами наближається до віршів („З мого щоденника“, „Живем комуною“); в багатьох випадках лише зовнішній вигляд робить даний твір „прозою“. Як каже Томашевський,⁶¹ проза й вірші — це два бігуни, між яким певної границі немає. Наше приймання грає в даному разі велику роль. В окремих випадках може бути питання, проза це чи вірші? І на мою думку, до деяких з прикладів, поданих нижче, це питання може бути віднесене. Але нас цікавлять, головним чином, композиційні й інші повтори в намічених прикладах. Розгляньмо спочатку приклади „Вітра з України“.

Зустрічаємося тут з колом. (Ст. 43)

„Ой хмари, хмари з німецької землі! Це-ж ви зробили славу. Дніпрові булаву дали. Дніпро вертів її сюди-туди і довго любувався. Так-от коли труснем гетьманством! Чудовий сон здійснивсь! — Сміявся робітник одразу, а потім засмутивсь... (пропуск одного абзаца).

... Ой хмари, хмари з німецької землі“...

Цікавим прикладом є твір (ст. 45):

„Озеро синіми слізьми сходить. Над ним небо: не плач! — каже, а само ридань спинить не може: хмара за хмарою душу розриває. Хмара за хмарою.

По березі — гуси. Мов сніг. Гуси — сніжне лопотіння — кажу я, — чого ви вітра не вгамуєте?.. Сад стоїть внизу і пісню осені розучує. (Підбіжить вітер до орхів) — [оріхи ноти ронять пожовклі, співати забули]; (шугне до акацій) — [акації вже надто поспішають]. {Бур'ян кричить: а я? а я?}. (Та вітер розгнівався: усі співати ви негодні! І вже він за селом, за Листопадовим), [і млини йому останню фразу — круга! круга!]. {Бур'ян услід: голубчику, а я?}.

Озеро синіми слізьми сходить. І тільки часом супротивна хвиля немов піском його посипле. Рудим? — По голубому...

Гуси по березі“.

Весь вірш розподілено на 4 абзаци: I та III об'єднані анафорою „Озеро синіми слізьми сходить“, а II та IV — анафорою „Гуси по березі“. Таким чином, в даному разі маємо повтори композиційного значіння; означивши перший повтор через X, а другий — через Y, дістанемо узір XUXY, цеб-то, двохфазний повтор двох елементів („фазою“ ми умовно звемо ряд неоднакових повторів); в цій системі міститься матеріал віршу. Крім того, в першому абзаци маємо повтор „хмара за хмарою“, що не має композиційного значіння. В другому періоді маємо цікавий синтаксично-тематичний ритм, коли можна так сказати: речення однакового значіння я взяв в дужки — круглі (для вітру), квадратові (для оріхів, акацій, млинів), фігурні („бур'я“, яко епіфора); зміна цих тематичних хвиль дає дуже цікавий узір, що інтерпретує динаміку вітра (використання в Тичини цієї теми відзначає І. Майдан в № 3 „Червоного Шляху“ за 1925 рік; див. зноску раніше).

Прикладом цікавої композиції є (ст. 46) —

„[Живем комуною, працюєм]. Поміж горами монастир. Навколо ліс, а перед нами сам Дніпро. Чудний якийсь — ізразу й не впізнаш. Усе він спить, (усе він думає, ніяк не перемріє). [Живем комуною, працюєм].

Як тільки світ — із заступами йдем на монастирське.

Ченці минають мовчки нас і довго хрестяться й плюють направо і наліво. Крикучий гоніть покличе до свідаяку. Назустріч сонце гімн свій ллє... Сміємся, вірим і горим! Лише Дніпро — ще більше помурніє. (Усе він думає, ніяк не перемріє)“.

Що до порядку повторів, то він аналогічний до порядку їх в попередньому прикладі; але композиційне значіння їх неоднакове. Перший абзац замкнений „колом“ елементу X („живем...“), перед повтором цього елементу стоїть в 1 абзаци елемент Y („усе він думає...“), що закінчує собою твір. Коли X—X вважати за одну ланку повтора, а Y—Y за другу, то можна сказати, що тут дві ланки повторів щільно чіпляються одна за одну („щільно“ — тому, що в кінці 1 абзаца Y та X збігаються). Аналогічним прикладом що до композиційного значіння повторів, а також їх локалізації в творі може бути (48) —

„[Вночі фаланги сніться господарства]. А вдень трапляється й на кров. Село підбурено — прийшлося боронитись. (До крові звикли ми давно, хоч не возводим її в канон). [Вночі фаланги сніться господарства].

Поранений: „Ви одняли у нас той спокій, якого звик не вернем. Ви бога скинули і зрабували землю — прокляті будьте ви!“

Взяли його, догледіли, читать навчили і писать, розкрили перед ним завісу і от тепер він наш. Працює в полі з нами він, в театрі духом спіє, і знає, що не в кожного червона кров. (До крові звикли ми давно, хоч не возводим її в канон)“.

Елемент X (квадратові дужки) має безсумнівне композиційне значіння („коло“ першого абзаца); а другий елемент Y (круглі дужки) наближається до цього значіння, але не досягає його цілком.

Майже аналогічним прикладом є (47) —

„[На капусті жовті метелики, а на Дніпрі — білі].

Вітрила груди пнуть, до сонця весла грають, стежки світають за човнами — і тільки пісня по воді: („Ой гиля, гиля, гусоньки, на став“).

[На капусті жовті метелики, а на Дніпрі — білі].

В човнах все ліс, ліс, що рубаний, що цілий. Голодне місто проковтне і все таки обмерзне. Тоді: хоч дайте-ж ви робітникові! Сміються: всім дамо! Ось ми на зиму в атамани, то може й зовсім вас доб'єм.

(Ой гиля, гиля, гусоньки, на став“).

Перший період замикається в „коло“ повтором в квадратних дужках; перед повтором елемента Х стоїть елемент Y (круглі дужки), що закінчує собою твір. Локалізація повторних елементів та композиційне значіння їх аналогічні цьому - ж у двох попередніх прикладах.

Прикладом, де лише один з повторів досягає композиційного значіння, а другий — ні — може бути твір (50) —

„[Посивів, Дніпре мій. Широкий — змеженів]. О, де-ж твій дух? Де запал твій і сила? Обклався лисинами з берегів: потечу, побіжу по гладенькому дну, дивні царства знайду. (Хочеш мира й спокою? Під чиею рукою?) [Посивів, Дніпре мій. Широкий — змеженів].

По-над тобою хмари — армії хмар! Шалений вітер шаблями розмахує, кричить: хто не з нами — зарубаю! розсічу! А ти: до порогів тічу. (Хочеш мира й спокою? Під чиею рукою?). А море жде, а море виглядає. Усіх, усіх, усіх...

Узір повторів ХУХУ, але лише елемент Х (квадратова дужка) досягає композиційного значіння, бо охоплює „колом“ перший абзац; другий елемент Y (круглі дужки) хоч локалізується вперше поруч з повтором Х в першому абзаці, але твору не закінчує. Маємо анафори речень в першому абзаці та третьому (курсив) та рядове „нагнетання“ „усіх, усіх, усіх...“

Іншим прикладом що до локалізації й композиційного значіння повторів є (52):

„(Дихнуло з півночі і з півдня, з заходу і сходу). Куди тікати? Де сховатися од вітру? [Знялись стовпи піску, жгутами замигтіли з кручі]... Дніпре! бурі неминучі! — Мов той ведмідь встає — одною лапою на беріг хлюп! другою під водою...

Вставай, старий, вставай, давно вже встали Рейн і Волга і Дністер. (Дихнуло з півночі і з півдня, з заходу і сходу). А ну-ж за руки всі, гей-гей!

[Знялись стовпи піску, жгутами замигтіли з кручі...].“

Хоч узір повтора є ХУХУ, але композиційного значіння жоден із повторів не досягає: повтор Х (круглі дужки) не замикає в „коло“ першого абзацу, а локалізується в середині другого абзацу; повтор

У (квадратові дужки) хоч і закінчує твір, але не стоїть поруч з повтором Х, локалізуючись вперше в першому абзаці.

Цікавий узір повторів дає (51)

„[Хочеш, Дніпре, я прочитаю тобі?] (Колись клетотіла Україна!..) Од краю до краю з Дністра до Дунаю, туди аж до моря й коло Стародуба — схопилась голота до панського чуба. {Червоне сонце в безкраїх степах...} ⁶²⁾ [Хочеш, Дніпре, я прочитаю тобі?].

І кидалась шляхта до пап, королів і панство державу собі будувало. Ой, скільки там встало! Ой, скільки лягло... (Колись клетотіла Україна). Дніпро усміхнувся: читай — не читай...

{Червоне сонце в безкраїх степах.}“

В даному разі маємо узір повтора XYZ XYZ, цеб-то: або двохфазний повтор трьох елементів (XYZ XYZ), або-ж перехресний повтор трьох елементів, через 2 (XYZXYZ); композиційне значіння цих повторів неоднакове: перший повтор Х (квадратові дужки) досягає композиційного значіння, бо замикає „колом“ перший абзац; другий повтор (круглі дужки) композиційного значіння не має, бо не сприяє формуванню абзаців: він локалізується в середині першого й другого абзаців; нарешті, третій повтор наближається до композиційного значіння, бо він закінчує твір, хоч вперше локалізується в першому абзаці поруч з повтором першого елементу Х. Слід відзначити також анафору двох речень (курсив) в середині другого абзацу.

Аналогічний узір повторів з іншим композиційним значінням їх та з іншою локалізацією маємо в творі (53):

„[Вигулюється там, а тут іще запнуто].

(Блисне, — упустиць на чугунне і довго ковзається і гуде). {Дош іде...} ⁶³⁾

Коли-б іще, коли-б частіше! Хай пройде бурею весь край! — [Вигулюється там, а тут іще запнуто].

Діди витрушували з люльки, а ми згрібаєм в піраміди. — Дмухни, потужний, рознеси, розвій, щоб не зібрали і довіку! (Блисне, — покотить на чугунне і довго ковзається і гуде). {Дош іде...}“

Елемент Х (квадратові дужки) досягає композиційного значіння, бо охоплює „колом“ перші 2 абзаци; елемент У (круглі дужки) хоч локалізується в середині першого абзацу, але закінчує 3 абзац і цим наближається до композиційного значіння; елемент Z (фігурні дужки) закінчує перший абзац і весь твір, досягаючи композиційного значіння. Узір буде вже знайомий: XYZXYZ. Слід відзначити: анафору половин першого речення в другому абзаці („коли-б...“); „нагнетання“ вольового способу дієслів у другому абзаці („дмухни...“) і т. и.

Дуже цікавий узір маємо в творі (54) —

„(А иводі — немов джентльмен). [Сам синій весь, у білих берегах-панчохах]. — {„Я на конгрес, я на конгрес}“}. І удає, що він біжить, і вірить, що він робить, заклопотаний. [Сам синій весь, у білих берегах-панчохах].

О, згляньсь на нас! — кричать йому об'апол ниви. — Пошли тумани нам, бо хмари все над панськими лісами. — „Я на конгрес, я на конгрес!“ — недбало кида їм Дніпро, — я всіх вас боронитиму, лиш дайте мені спокій“.

І враз назад він повертає. Збиває піню і лягає, як і віки лежав. (А иноді він як джентльмен).“

Система повторів така: XYZ YZX; композиційне значіння їх таке: повтор X (круглі дужки) охоплює „колом“ весь твір, маючи таким чином певне композиційне значіння; повтор Y (квадратові дужки) локалізується в першому абзаці; повтор Z — в середині першого й другого абзаців. Слід відзначити приклад синтаксичного паралелізму:

„І удає (головне речення), що він біжить (додаткове речення); і вірить (головне речення), що він робить (додаткове речення)“.

Нарешті, з цього циклю проаналізую ще один твір (49):

„Ще в нас музики не досить. І серце в кожного глухе. Ще кожен має жінку і назива її своєю. І діти одійти од матерів не хочуть. О, знаєм, знаємо, як трудно ухопить тропи! (Хай незлобиви християне гріхи покутують в печерах), — [ми робим те, що робим, і світ новий — він буде наш!] (Хай „брат“ — хижак на всенародне зазіхає, нехай підбурює міста і манить села за собою) — [ми робим те, що робим, і світ новий — він буде наш!] О, знаєм, знаємо, як трудно ухопить тропи! Коли вже на тропу ти вийдеш, Україно? І ти, мій Дніпре інваліде, чи ти коли прокинешся упертий?“

Матеріал цього твору являє собою один абзац; таким чином, говорити про композиційний характер повторів було-би сумнівно, але проте ми маємо в середині твору дещо потрібне до „внутрішнього“ „кола“ (елементи його підкреслені); матеріал, обмежений цим умовним „колом“ розподіляється на 2 складних речення: спочатку йде припустове речення (в обох складних реченнях воно починається анафоричним „хай“, при чому в другому реченні маємо ще „нагнетание“ „нехай“), після чого — головне, однакове в обох складних реченнях (квадратові дужки); отже, можна говорити про епіфоричне закінчення складних речень: епіфоричним елементом є зазначене головне речення. Що до узору повторів, то він буде такий: XYX; де — X-ом означений курсив, а Y-ом — квадратіві дужки. Синтаксична роль повтору елемента Y є безсумнівна. Отже, в цьому прикладі можна наочно бачити важливу роль однієї з форм синтаксичного паралелізму.

Що до циклю „Живем комуною“ в цілому, то можна сказати, що всі його 10 частин об'єднані в „коло“ вищого, художньо-організаційного типу, бо елемент „Живем комуною, працюєм“ повторюється як в початку I твору на ст. 46 (там він охоплює „колом“ перший абзац), так і в початку останнього твору на ст. 55; це „коло“ анафоричного типу захоплює ще й інші елементи. Так, на ст. 46, після наведеної фрази маємо: „Поміж горами монастир. Навколо

ліс...“; на ст. 55: „Навколо ліс, самотні села...“: елемент повтора — ясний (курсив). Крім того, повтор твору на ст. 49 („Ми робим те, що робим, і світ новий — він буде наш“) закінчує собою останнім акордом останній же твір на ст. 55. Крім того, можна бачити певне тематичне споріднення між такими фразами: ст. 48 (III твір): „До крові звикли ми давно, хоч не возводим її в канон“; ст. 55 (останній твір, передостанній абзац): „Ну, що-ж з того, що всесвіт кров залляла? Майбутні встануть покоління — єднання тіл і душ“.

Отже, можна бачити, що останній твір циклу скунчує в собі де-які з повторів попередніх частин; крім того, в ньому є повтор (в першому абзаці), що не має композиційного значіння („Ах, скільки радості, коли ти любиш землю...“).

Нарешті можна говорити про таке тематичне споріднення фраз:

Ст. 46 (перший твір): „Назустріч сонце гімн свій лле... Сміємся, вірим і горим!“ Ст. 55 (останній твір): „А є лиш гордість і горіння, сукупна праця і хвала“. Це — зайвий доказ „колового“ охоплення розібраного циклу.

Характеризуючи в цілому повтори в окремих частинах циклу, можна сказати, що узір їх більш-менш одноманітний й odrізняється здебільшого кількістю елементів повтора та композиційним значінням цих елементів.

Подібні приклади маємо в „Замість сонетів і октав“; так, на ст. 8 маємо „коло“ всього твору (елемент повтора: „На культурах усього світу майові губки поросли“); крім того, охоплений „колом“ абзац в цьому-ж творі (елемент повтора: „А листя падало. І голова на в'язах не держалась“). Окремі твори цієї збірки пронизані повторами: так „Ритм“ (ст. 16) і „Антистрофа“ (ст. 17) об'єднані епіфорою „Дві дівчини“; це-ж можна вважати за словесну групу „колового“ повтора ст. 16 (починається: „Коли йде дві струнких дівчини...“). Фраза „Ленон, не прокидайся, моя мати“ зустрічається на стор. 7 та на ст. 10 („Терор“), при чому, в останньому творі, в середині маємо наближення до „кола“ абзацу (елемент повтора: „не прокидайся мати“); нарешті в цьому-ж творі маємо повтор, що не має композиційного значіння (елемент: „звір звіря їсть“).

Щоб закінчити цей розділ, залишилося розглянути твір „Золотий гомін“ („Сонячні кларнети“, 61 — 68), що являє собою яскравий приклад тематичної композиції: твір розподілено на періоди тематично, при чому окремі періоди дають приклади чи то „кола“ (ст. 66, 67; елемент повтора: „виростем! — сказали: розіллємось! — Дніпро), чи то анафори (ст. 62; елемент повтора: „Уночі, як Чумацький шлях срібlistу куряву простеле...“) і т. и.; окремі періоди пронизані повторами, що властиві для даного періоду й не мають композиційного значіння, наприклад (61):

„... Предки.
Предки встали з могил;
Пішли по місту.
Предки жертву сонцю приносять —
І того золотий гомін.
Ах той гомін!..“;

Що до всього твору в цілому, то можна говорити про наближення до „кола“ з повтором певних словесних груп; в початку:

„Над Київом — [золотий гомін],
(І голуби і сонце)!..“ (ст. 61); В кінці:
„... Вслухався я в твій [гомін золотий...] (ст. 67)
... Вітай же нас ти (з сонцем, голубами).

Я дужий народ! — (з сонцем голубами)...“; але в останньому періоді на перший план стають свої повтори („Я дужий народ, я молодий“ та інші), чому я й кажу лише про наближення до „кола“ цілого твору. Прикладів синтаксичного паралелізму відзначати не буду, бо вони й без того ясні.

ВИСНОВКИ

Ми зробили спробу оглянути побіжно приклади різних форм повтора (композиційних і інших) в творчості Тичини.

Поки що з певністю можна сказати одно: найчастіше вживаним засобом композиційного розподілу матеріалу є либонь „коло“. Але й цей висновок буде цікавіший на тлі студії про композиційні форми української поезії в цілому; це дало-б матеріал для висновку про найбільш вживаний композиційний засіб зазначеної поезії.⁶⁴⁾

Що до характеристики композиційних засобів Тичини, то високу виборність їх ми вже відзначали: Тичина — великий майстер різноманітних і цікавих повторів; самий факт присутності їх в його поезіях може свідчити про певний характер його творчості.⁶⁵⁾

ПРИМІТКИ

⁴¹⁾ Див. „Композицію...“ Жирмунського, ст. 78.

⁴²⁾ Ibidem, ст. 87.

⁴³⁾ Ibidem.

⁴⁴⁾ Ibidem, 59: Жирмунський наводять такий приклад з німецької мови (Goethe „Heidenröslein“):

„Sah ein Knab ein Röslein stehn,
Röslein auf der Heiden,
War so jung und morgenschön,
Lief er schnell es nah zu sehn,
Sah's mit vielen Freuden.
Röslein, Röslein, Röslein rot,
Röslein auf der Heiden“.

⁴⁵⁾ Пригадую у Ростана („Сумерки“) дуже художній приклад „нагнетання“ вечора:

„Лесистые холмы каймою темно-синей
Закрыли горизонт волнами мягких линий;
Последние лучи мерцают, как слюда,
В тумане вечера на этом темном фоне;
На бледно-голубом прозрачном небосклоне
Зажглась вечерняя звезда.
Деревья на небе рисуют сеть из кружев,
Как жилки на листке узор свой обнаружив;
Теперь уж две звезды, мерцают и дрожа.
Зажглись и сквозь туман лиловый засияли,
Как женские глаза сквозь легкий тюль вуали.
Деревья дремлют; ночь свежа.
Все очертания нежнее акварели,
Даль бледной сепии. Почти уж отгорели
Последние лучи пылающей зари.
Шпиг колоколенки вдали намечен четко.
Встал месяц розовый. Природа дремлет кротко.
А в небе звезд теперь уж три.
Там погасает сеть из пурпура и блеска...
Как стройный кипарис, чернеет тополь резко.
Последний свет угас, и тень на пруд легла.
День медлит умирать. Как жаль всего, что было.
Лягушек кваканье как жалобно уныло...
А звездам нет уже числа.“

⁴⁶⁾ Це - ж саме можна сказати відносно повторів віршу „Іду вперед“ (Вітер з України, 68 — 69); ці повтори не досягають композиційного значіння; 1-й елемент: „Іду вперед“; 2-й — „Там десь за мною захід“.

⁴⁷⁾ „Вітер з України“, 36.

⁴⁸⁾ Ibidem, 37 — 39.

⁴⁹⁾ Ibidem, 40 — 42.

⁵⁰⁾ З боку ритму ця „Дума“ можна було б віднести й до ритмованої прози; отже в даному разі нас цікавить композиція твору; тому, галаю, немає великої різниці, в якому розділі розглядати твір.

⁵¹⁾ Наприклад: „Ой за горами, за високими

Там за морями та за глибокими —

Ще й за шляхами несходимими —

Рано - пораненьку Ясне Сонечко сходило.

Ясне Сонечко сходило, братів своїх, Вітрів до себе іскликало.

До них словами промовляло...“

- ⁵⁵⁾ „Вітер з України“, 78 — 82.
⁵⁶⁾ „Композиція...“ Жирмунського, ст. 87.
⁵⁷⁾ В гворчості Тичини маємо взагалі приклади бездієслівних речень; аналізувати зразу цього факту не будемо; наведемо де-які приклади:

„Колясково, колоски!“ (Сонячні Кларнети, 38).
 „Спросоння колосочки:
 Ой радуєся, Маріє!..
 ... Спросоння колосочки:
 Побудь, побудь із нами!“ (Сонячні Кларнети, 47).
 „Ой не всі з війни додому...
 Вороний вітер...
 ... На чужині десь ген-ген
 Без хреста; вброн...“ (Сонячні Кларнети, 51).
 „Розіллємось! — Дніпро.“ (Там же, 67).
 „Дуб мене за хустку.“ („Вітер з України“, 30).
 „Умилась там чи ві —
 корзинку — і в ліс голубий!“ (Вітер з Укр., 33) і т. ин.

⁵⁸⁾ Це є терміни композиції сонету: *aufgesang* — перші 8 рядків („восходящая часть“), *abgesang* — останні 6 („нисходящая часть“). Див. про це у Жирмунського „Композиція...“, ст. 18. В даному разі я вживаю цих термінів у переносному розумінні, маючи на увазі тематичний „перелом“, зазначений в кожній частині віршу.

⁵⁹⁾ Розібраний вірш ще більш виділяється на фоні слідуєчої частини „Плача Ярославни“. Аналогічним прикладом може бути „У Собор“ („Сонячні Кларнети“, 35, 36).

⁶⁰⁾ Див. про це Якубського „Наука віршування“, 1922, ст. 71.

⁶¹⁾ Див. про це Томашевського „Русское стихосложение“, 1923, ст. 9.

⁶²⁾ Круглі дужки в даному разі вжиті самим поетом; щоб визначити цей повтор, я вжив фігурних дужок.

⁶³⁾ Див. попередню примітку.

⁶⁴⁾ Роботу цю для російської лірики зробив Жирмунський, чю працю ми згадували багато разів; він дає той висновок, що в російській ліриці найбільш вживана форма — композиції — „кольцо“ (див. його працю, примітка 58 на ст. 103) віршу.

⁶⁵⁾ Як каже Жирмунський (прим. 84 на ст. 105) „Лирические повторения являются характерным признаком романтического песенного стиля“. Звичайно, обговорювати тут термінологію Жирмунського що до класифікації стилю — не місце.

ХРОНИКА

ПАМ'ЯТНИКИ КУЛЬТУРИ

✻ Охорона пам'яток культури та старовини. Одеська комісія для охорони пам'яток культури та старовини командувала професора Дложевського до деяких районів округи. Побувавши в деяких містах, професор Дложевський констатує, що недбале й неухвалне ставлення до пам'яток та історичних місць останнім часом усувається.

Місцеві органи пильно охороняють історичні пам'ятники культури. Проте, ще трапляються і випадки руйнування історичних пам'яток.

✻ Цінний набуток для української науки. Українська Секція Союзу Закордонних Кореспондентів Робітничої Преси у Відні повідомляє, що представники української науки закінчили переговори в справі передачі музейної збірки колишнього генерала П. Потоцького для вжитку українських музеїв. Збірка має велику культурну вартість і складається головню з творів малярського мистецтва, історично важних рукописів, гетьманських універсалів та книжко-унікатів, що майже всі відносяться до культурного життя України. Між книжками є бібліотека Шевченка, а між рукописами архів великого князя Костянтина Павловича з 1830 р.

Потоцький збирав ці культурні пам'ятки майже ціле своє життя і мріяв про заснування в Полтаві музею свого імені. Тепер же погодився передати їх у посідання українського суспільства і вимовив собі тільки те, щоб йому дозволено жити з тою колекцією в Києві і працювати в ній, як довго ще стане в нього сили. Ціла колекція буде розміщена в київській Лаврі, де недавно засновано український Музей Культури й Побуту.

✻ Відділ української літератури в музеї. ✻ Чернігові при місцевому державному музеї відкрито спеціальний відділ української літератури.

У цьому відділі зібрано колекції, документи та речі, що належали Тарасові Шевченкові. Серед документів є надзвичайно коштовний бібліографічний примірник — „Щоденник Шевченка“.

У відділі є також перший на Україні куточок українського байкаря Глібова.

✻ Подарунок Британського Музею. Доглядач гравюрного кабінету Британського Музею Доджсон повідомив Всесоюз-

ний Музей Мистецтв, що він зібрав серед теперішніх англійських граверів 219 зразків їхньої роботи.

Усі ці гравюри Британський Музей дарує Всесоюзному Музеєві Мистецтв.

✻ Пам'ятник Дон-Кіхотіві. У Тобозі, де жила Дульціна, буде поставлений великий пам'ятник Дон-Кіхотіві Ламанському.

Під час відкриття пам'ятника відбудуться урочисті святкування, на які будуть закликані представники всіх країн.

Комітет для влаштування пам'ятника надсилає з цією метою за кордон спеціальну місію, члени якої будуть читати доповіді, де будуть поширювати думку Сервантеса про загальне братерство людей.

✻ П'ятилітній ювілей. Існування газети „Пролетарська Правда“ урочисто відсвятковано 19 серпня ц. р. Редакція випустила спеціальний номер, багатий на зміст.

✻ Новознайдене листування Петрарки. Павійський історик літератури Віторно Росі, вивчаючи біографію Петрарки, та сучасну йому епоху, знайшов у Ватиканській Бібліотеці в Італії три листи Петрарки, невідомі ще до цього часу і які на думку Росі дадуть можливість значно поповнити біографію видатного поета.

✻ Новознайдене листування Декарта. Оксфордський професор Бюкстон подарував Паризькій Національній Бібліотеці 63 листи Декарта, написані до видатного голландського математика Христіяна Гюйгнеса в 1643 — 1645 роках.

Бюкстон одержав їх як спадщину від одного свого родича, що недавно помер. Листи ці незабаром будуть надруковані.

✻ Новознайдена картина Мікель-Анджело. В Болоньї випадково знайдено недавно картину Мікель-Анджело, написану на дереві. Картина, 82½ см. завдовжки і 59 см. завширшки, з'являє „бичевання“ Св. Антоніна. Як загальний характер так і деталі картини мають яскраво виявлений стиль Мікель-Анджело.

✻ Вийшло з друку й продається ч. 2 Етнографічного Вісника — вид. Етнограф. Комісії Академії Наук за головним редагуванням ак. А. Лободи та В. Петрова з таким змістом:

П. Попов.— До питання про способи збирати фольклорні матеріали. В. Щепотьев.— Етнографія й архівні матеріали. Проф. Є. Кагаров.— Що визначають деякі українські весільні обряди. Н. Дмитрук.— З нового побуту. В. Білецька.— З студії над сучасними піснями. В. Петров.— З фольклору правопорушників. М. Гайдая.— Мелодії блатних пісень. В. Білий.— Автобіографія чи спомини революції. М. Левченко.— Оповідання селян за часи громадянської війни на Україні. К. Квітка.— Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем. В. Кравченко.— Осапата долина. В. Данківська.— Легенда про старика. М. Корнилович.— Огляд нар. родових прізвищ на Холмщині й Підляшші. В. Білий.— До історії збірки А. Л. Метлинського „Народ. ю-р. песни“ (1854). О. Андрієвський.— До історії видання літератури українського фольклору, Б. Д. Грінченка. П. Рудін.— До історії української етнографії. Рецензії, огляди й бібліографія. Звідомлення про діяльність етнографічної комісії УАН за другу половину року 1925. Нотні додатки до статті Квітки та Гайдая. Ціна книжки 1 крб. 80 коп.

• Виставка пам'яток старовинної іконографії в Держ. Історичному Музеї в Москві.

Виставка „Древне - Русского искусства“ в Історичному Музеї, безумовно, заслуговує на пильну увагу суспільства, як дуже змістовна й повчальна. Перш за все вражає численність „Іконографій“ різноманітного змісту й часів: пам'ятки з іконографії т. з. „матери божої“ охоплюють довгий час, від XI віку по XVII вік включно. Тут і Володимирська божа мати (XI в.) і Донська (XIV) й інші. Іконографія окремих т. з. „святих“ стосується до ікон з XIII віку (Івана Милостивого, Юрія та Власа) до XVI віку включно (князя Всеволода Псковського). Іконографія Старого й Нового Заповіту (XV—XVII) й загальнохристиянська іконографія (XV—XVIII в.).

Цікавий відділ іконографії російських „святих“, де вражає на двох іконах Христофор з пєсоголовою (XVI в.), та Микита, що на всі боки лупить „чорта“ (XVI в.). Іконографія святих жінок, — від Параски П'ятниці (XV в.), до вм. Варвари „з житієм“ (XVIII в.).

Замало бачимо пам'яток житійної іконографії святих (XV—XVII вв.), та іконостасних чинів. Є походні церкви та явленні ікони московських царів (XV—XVI в.). Серед так званих „ікон Строганових“ здибуємо п'ять творів Савина (XVII в.), чотири Микифорова (XVII в.), дві — Семейки Бороздина (XVII в.). Невідомого маляра дві ікони XVI в. Ікон боярина Хитрово є вісім, усі XVII в. (між ними, по одній Симона Ушакова й Зінов'їва). На одній іконі XVII в. пророк Ілля гаєє по небу на вогненному возі, а на другій—

Антін з Риму пливе по воді на величезній камінюці... У вітринах за шклом маємо дев'ять (з п'ятнадцяти) кадил із написами, а з п'яти водосвятних келехів — чотири з написами. Тавра „царських врат“ являють собою дев'ять ікон - медальйонів.

Мощевиків передмонгольської доби—шість. Досить багато представлено різьбярство по дереву—сорок шість зразків, серед яких: два триптихи, вісім двосторонніх складнів та одна вирізана постать. Багато, понад дев'яносто, різноманітних зразків литої міді. Фініфть XVII віку представлена в 19 зразках, серед яких дуже цікавий складень зі сканню.

Кожна виставка має свій „гвоздь“. Така роля на цій виставці припала славнозвісній старезній іконі т. зв. богоматері „Володимирській“. „Святе слово — рідна мати; є ще святиня вища, богові миліша — рідная Україна“. (Куліш).

Такою наймилішою й найвищою святинею для старої Москви й була ця дорогоцінна художня пам'ятка давньої давнини, від якої й Успенська катедр в Москві прозвалася „домом Прєсвятыє Богородицы“. (Снегирьов). За віковим переказом образ цей ніби то змалював сам євангеліст Лука, з живого оригіналу. Цілком природньо, що такий переказ збільшував народню пошану до цієї історичної реліквії. Невідомо, де й скільки часу вона перебувала в Греції. Та завжди знайдеться „купець і на дірваний горнець“, не лише на такий скарб. Дісталася ця ікона до рук грецького купця Пирогошого, який чомусь притяг її до Києва в XI віці. З того часу ікона почала зватися Пирогошою (Татішів), маючи велику пошану новохрещеної України й не лише метрополії, а й північної молоді й колонії — Суздальщини. В 1155 р. із України вивіз її Андрій. Двісті сорок років пробула вона в Володимирі, столиці Андрія, набувши навіть назву Володимирської. Аж у р. 1395, під загрозою Тамерлана, згадана ікона була урочисто перенесена до Москви, де назавжди й залишилася в Успенській катедрі, покіль не опинилася на виставці Іст. Музею.

До останнього часу ікона була розкішно оздоблена старовинними золотими шатами, з великими смарагдами, численними діамантами, жемчугами та камінням дорогоцінним. Нині ці всі окраси зірвано й ікона з'явилася у своєму первісному стані. Чудове обличчя з немовлятком, що ніжно притулилося до матери, виступає у всій бездоганній художній красі!

Ікону вміщено в велику раму 1 × 1½ м. поставлено так, що відко малюнок обабіч. На другому боці намальовано стіл (престол) в червоному. На столі лежить євангелія, терновий вінок і чотири цвяхи. Позад столу — семиконечний хрест із губкою й списом.

Особливе археологічне значіння набувають на виставці ікони, на яких змальовано фортеці: мури, башти з амбраурами, в'язниці, то що. Таких пам'яток старовини взагалі дуже обмаль і тому оглянути їх тут не буде зайво. Серед 15 молодших, тоб - то XVII віку, ікон окремої збірки Строганових, звертає увагу ікона „з житієм“ Дмитра Солунського, 1632 р.

Найстаріша є ікона XIV віку: „апостол Павел із Деісусного чина“. На тлі її бачимо зубці таємних мурів, грати в'язниць й т. и. Подібну - ж пам'ятку подибуємо серед невеличкої збірки ікон (8) боярина Хитрово, де на іконі роботи Микити Павловця, XVII в., спостерігаємо в перспективі якісь мури з амбраурами. На іконі „Розп'яття з Передстоящими“, роботи Зінов'їва, XVII в., в тій самій збірці Хитрово, бачимо на обрії Єрусалимські мури з баштами й стрільницями.

Серед тридцяти ікон відділу іконографії російських святих дуже цікаві дві ікони

XVII в., Макарія Жовтоводського (1694), на якій тло становить цілий монастир зо всіма подробицями мурів, башт а' vol d'oiseau, та ікона Зосими й Савватія, який тримає на руках білу модлу Соловецького монастиря з мурами й баштами. Поруч цієї ікони — окремий малюнок „Соловецького монастиря“ (XVII в.), оточеного морем, з високими мурами червоної цегли. Що до відділу іконографії т. з. „святих жінок“ в кількості тридцяти ікон з доби XVI — XVII вв., то тут увагу зупиняє образ пр. Єлисавети, XVII в. Гірський краєвид на тлі ікони несе вузьку смугу мурів із стрільницями („Горня“ чи Ютта“?).

Нарешті, в тій же таки збірці, під ч. 218 — цікава картина-ікона, зі сценами страждань вв. Варвари, „з житієм“.

На сьомі мініятюрах тут спостерігаємо в різних виглядах міцні мури фортець, з часто понастромлюваними грізними баштами з бойовими амбраурами.

Гнат Стеллецький

НАУКОВІ ЗАКЛАДИ

* До організації Інституту Історії Матеріальної Культури. Київська кафедра мистецтв нині розробляє план організації Інституту Матеріальної Культури через поширення науково-дослідчої кафедри мистецтвознавства. Інститут ставить собі завдання досліджувати історію матеріальної культури та готувати молодих вчених дослідників та викладачів історії мат. культури для вищих шкіл та кваліфікованих музейних робітників. Відкриття такого інституту як раз на часі через те, що Україна має дуже мало кваліфікованих сил з цієї галузі.

* Інститут Книгознавства. Колегія Наркомос'у постановила організувати на Україні науково-дослідницький інститут книгознавства. При інституті мають бути організовані курси й книжні виставки.

* УАН відмовилася від участі в Празькому з'їзді. Українська Академія Наук надіслала листа організаційному комітетові в справі скликання українського наукового з'їзду в Празі, в якому повідомляє, що Академія Наук ніякої участі в з'їзді не братиме.

* Організація українського пролетарського університету. В Одесі Науково-Методологічна комісія Наросвіти розробила проект організації українського пролетарського університету. Російський та єврейський пролетарські університети зіллються разом з українським, як самостійні сектори.

* Українське Наукове Т-во. В Одесі 17-го серпня організовано українське наукове т-во, що об'єднує найкращі наукові сили міста Одеси. На голову това-

риства обрано проф. Гордієвського, на заступника — проф. Варнеке. На чолі секцій стоять: природничої — проф. Тально-Гринцевич, філологічної — проф. Лазурський та історичної — проф. Загоровський.

* Північно-Азіатський Науково-Дослідчий Інститут. Цього року інститут живих східних мов одкриває перший у СРСР північно-азіатський науково-дослідчий інститут, що має на меті підготувати наукових робітників для народів Північної Азії та створення письма для тунгусів, чукчів, камчадалів, алеутів та інших.

* Міжнародне товариство студіювання історії. Американське Історичне Т-во оголосило про заснування Міжнародного Наукового Т-ва вивчення історії, яке що п'ять років буде скликати міжнародні конгреси. В новому Т-ві бере участь поки 19 країн, яких заступники обрали постійний комітет.

* Академія „безсмертних“ Італійська Рада міністрів винесла постанову про заснування академії на зразок французької. Кількість академиків устанавлено в 60 осіб.

Вони призначаються королівським декретом, на пропозицію прем'єр-міністра й за санкцією Ради Міністрів.

Академія має право висувати трьох кандидатів на вільні місця.

Титул академіка залишається за ним до смерті й надається лише італійцям.

На перших академиків будуть призначені Д'Аунціо та Марконі.

* „Вісник с.-г. науки“. Після майже 2-х річної перерви починає знову виходити „Вісник сільсько-господарської науки“.

Досі с.-г. наука на Україні не мала часопису, що синтезував би її досягнення, планував і координував би роботу та наукове будівництво в різних галузях її, збирав би та об'єднував усі с.-г. наукові сили й наукові установи України, зв'язував би їхню роботу з практичною с.-г. роботою земельних органів, з наукою СРСР і з закордоном.

В журналі міститимуться матеріали, що насамперед будуть освітлювати загальні проблеми с.-г. науки та її організацію. „Вісник“, oprіч української, друкуватиме свій матеріал скорочено англійською або німецькою мовою. Ширитися буде не тільки на Україні, але й по інших республіках Союзу та за кордоном.

✱ Всесвітній конгрес есперантистів. За дозволом Союзного Раднаркому в Ленінграді відбувся четвертий черговий міжнародний Конгрес Всесвітньої Спілки Робочих Есперантистів з 5 по 10 серпня, а також третій всесоюзний з'їзд есперантистів з 3 по 8 серпня.

✱ Телеграми мовою есперанто. У міжнародних телеграфних та радіо-теле-

графних зносинах між УСРР та Албанією, Австрією, Бельгією, Данцигом, Еспанією, Естонією, Францією, Італією, Литвою, Люксембургом, Норвегією, Польщею, Південно-Славією, Чехо-Словакчиною та Туреччиною дозволяється вживати мову есперанто.

✱ Евгенічний конгрес. В липні ц. р. відбувся в Парижі евгенічний конгрес під головуванням сина відомого Дарвіна. Евгенізм, який починається від Гальтона і дуже поширений в Англії та Сполучених Штатах, прямує до удосконалення людської раси шляхом добору, до створення еліти, піддержання її, щоб запобігти упадкові.

Евгенічний конгрес обговорював питання дошлюбних посвідок, сорт фізіологічної сповіді перед шлюбом. До евгенічної науки відносяться питання імміграції.

✱ „Авіовидавництво“ РПО затверділо статут недавно організованого видавництва „Авіовидавництво, що має видавати наукову й популярну літературу з питань авіації і повітроплавства.

ЛІТЕРАТУРА Й МИСТЕЦТВО

СЕРЕД ПИСЬМЕННИКІВ І ХУДОЖНИКІВ

✱ Заокеанська літорганізація. 16 липня відбулося поширене засідання Заокеанської філії Гарту, на якому обговорювано літературну дискусію, що велася у нас протягом цього року.

В широкій дискусії брали участь т.т. І. Кулик, М. Ірчан, М. Шатульський і інші.

Після довгої дискусії членів Заокеанської (дотеперішньої) філії Гарту в Канаді, одногласно рішено створити самостійну літературну спілку і для цього прийнято таку резолюцію:

„З огляду на те, що в УСРР не залишилось керівничого центру, який могла-б наша філія визнавати і з огляду на те, що нам нічого невідомо про існування й працю Гарту в УСРР, а з другого боку, що в Канаді зовсім немає ґрунту для існування організації типу ВАПЛІТЕ, бо в Канаді мова йде ще не про академічне удосконалення, а про утворення елементарної школи письменницької техніки для мас і для притягнення масовиків, ми вважаємо за потрібне: 1) продовжувати в Канаді гартіванську працю в тих самих формах, в яких Гарт провадив в часі свого розквіту, 2) філію Гарту в Канаді перетворити просто в Заокеанський Гарт, що вважає себе зародком масового об'єднання пролетарських митців української робітничої колонії Канади. Колишня Заокеанська філія стає тимчасом Центральним Керівничим Органом масової організації.

М. Ірчан

✱ Збірка творів І. Франка. Ужгородська „Просвіта“ видала з нагоди 10 роковин смерті Івана Франка збірник його віршів і оповідань. Чистий дохід з продажу цієї книжки призначений на урядження свят І. Франка.

✱ Портрет Шевченка з поштових марок. Маляр і філіяліст В. Веркмайстер у Москві по скінченні образу „Острів Цейлон“, який він зробив з поштових марок, розпочав творення нового образу - мозаїки з поштових марок „Тарас Шевченко“. Постає поета має виступати на тлі української природи. На портрет має пійти за приблизним обчисленням 20.000 штук усяких марок.

✱ Конгрес письменників у Франції. Відбувся річний конгрес письменників в Клармон-Феран, в амфітеатрі факультета наук, під почесним головуванням П'єра де Ноляка, члена французької академії.

Дебати точилися здебільшого над доктриною літературного провінціалізму та стосунків провінціального письменства з Парижем.

Перший міжнародний інтернаціональний кінематографічний конгрес відбудеться в Парижі від 27 вересня по 3 жовтня ц. р.

✱ Премія імені Гете. Самоврядування м. Франфуркт на Майні винесло постанову заснувати літературну премію на честь Гете на 10.000 марок, яку видавати щороку, починаючи з 1927 року, 28 серпня.

За дня присуду премії буде заснована комісія під головуванням міського мера м. Франфуркта.

В конкурсі можуть брати участь письменники всього світу.

* Григорій Петніков пише роман в листах „Країна без імени“. Тема — сучасність: радянські міста і люди, село; наші фабрика і заводи, 1919 рік і побут. Сюжет розгортається як запис двох мандрівців, зв'язаних між собою любов'ю і долею. Частина роману (місце дії) — сучасна Германия. Частина роману про сучасну економіку, розділ називається „Бухарин“ Дальший розвиток іде в формі подорожі в уявну країну, яка ще не має назви, країну соціалістичну.

От назви окремих розділів роману: I. Спомин про завірюху, про холодний дім на Неві... про Діккенса і инше. II. Які бувають речі, очі і ночі і які бувають люди III. Цілий розділ про вітер, місто і про Касана. IV. Село на невських перспективах і що бачив я в кіно „Солей“. V. Як це сталося? VI. Розпис поїздів або наркомпутів на службі в поета VII. Як далеко зайшло. VIII. Літо що вміє блискати. XI. Блищ - цугом на хутір. XII. Слово про найголовніше. XIII. Сад, у якому жила жар - птиця і про саму жар - птицю. XIV. Як була зловлена луна в криниці і як розцвітають ранішні зорі. Про ставок і про голосні синього серпня (1925 р.) XV. Оповідь про дощ у лісі і про червону суню (Екран. Виконуємо заповіти Ілліча). Кілька слів про значіння сторожових будок, про веселку і вишневі збори, або чим люди живі. XVI. Нова байка (погудка) на старий лад. Коротко: про блискавицю, про коня і ще про тебе. XVII. Сімнадцятий: Бухарин. XVIII. Утеча до моря. Розмова з канонеркою. XIX. Як виростають серця милі ознаки. XX. Про (довгу) зиму і сонячні зайчики на стіні. XXI. Обличчям до весни. XXII. Подорож у країну без імени (ліричне коло). XXIII. Замість епілога - ми переганяємо сонце.

* В Держвидавці України вийшли книги Г. Петнікова „Молодая Германия“, антологія современной германской литературы, т. I. Обгортка роботи Д. Мітрохіна; Готується до друку т. II.

Григорій Петніков працює коло випуску книжки „Епос народів Северної Америки“ і готує до друку книгу вибраних поезій „Радоуст“ в московському видавництві „Узел“. Обгортка роботи художника Льва Бруні.

* Огляд книжок у Франції. „Літературні Новини“ подають огляд за липень місяць таких книжок з красною письменства. П'єр Фроньє. Вода Ніла. (Еміль - Поль). Поль Друо. Червона гвездика (колекція Дівана). Моріс Бобур. „Гра хорої пані“. Едмон Жалю. Золотий вік. (Вальд. Расмюсан вид.). Гастон Ріу. Елен і Жан в Тебаю. (Бодіньєр). Андре Корті.

Визвольна жертва. А. Фаяр. вид.). Франс Геленс. Наївний. (Еміль - Поль). Жан Фаяр. Три чверти світа (Фаяр). Поль Моран. Лише земля. (Грасе). Робер де Грасе. Східне перенаселення. (Грасе). Жюльєн Грив. Мон - Сінер. (Пльон).

* Вийшла в світ Антологія письменників померших на війні (1914 — 1918) в 5 томах розміру 15/21, з 4.000 сторінок тексту. Кожен том антології має вступ, писаний одним з членів Французької Академії. Антологія містить уривки творів 470 забитих французьких письменників, 21 померших у наслідок війни після замирення, 40 померших від хороб під прапором, 13 забитих бельгійських письменників та 18 письменників чужинців, з котрих 13 американців, забитих у французьких лавах.

* Розподіл літературних премій у Французькій Академії. Літературні премії цього року Французька Академія розподілила таким чином: почесну премію в 15.000 фр. присуджено Георгію Куртелену за цілу низку його творів.

Куртелен найвидатніший сучасний гуморист Франції.

Велику літературну премію в 10.000 фр. присуджено романістові та мандрівникові Гюльберту де Вуазену.

Тристан Бернар та його син Жан-Жан Бернар дістали премії — перший в 4000 фр., за найкращу комедію, поставлену минулого року в театрі Français, а другий — премію в 2500 фр., призначену для молодих драматургів.

Серед инших премійованих письменників, преса відзначає Франсуа Моріака, твір якого „Пустеля Любови“ має нині великий поспіх.

* „Карл Вішні“. Український письменник О. Слісаренко, за пропозицією ВУФКУ, пише кіносценарій за назвою „Карл Вішні“. В основу сценарія покладено матеріали двох судових процесів: процес угорського провокатора Карла Вішні та процес комуніста Ракоші на Угорщині.

* При Нью - Йоркському „Захисті моряків“ буде відчинено читальний зал імени Д. Конрада. В бібліотеці буде зібрано величезний матеріал до біографії і творчості цього надзвичайно популярного в Америці письменника. Крім того в Америці видно нову збірку його творів. До неї увійшов посмертний роман — „Чекання“.

* У Лондоні вмер відомий єврейський письменник Ізраїль Зангвіль.

* Втрата Азербайджанської літератури. 9 - го липня цього року в Азербайджані на 72 році життя помер найвизначніший тюркський драматург - Наджар - бек Везіров.

Везіров був безпосереднім наступником першого тюркського літератора і драматурга Мірза Фаталі Ахундова, автора відомої тюркської п'єси „Гаджі - Кара“.

Перу Везірова належить серія гарних п'єс, комедій і драм, що мають велику популярність в Азербайджані і літ 20 тому не сходили зо сцени.

Письменник-реаліст, Везіров створив цілу галерею гравдивих, життєвих типів тюркського мішанства, огидних своєю задубілістю, жорстокістю, брутальністю.

Але поруч цих від'ємних тилів в його творах виявлені й позитивні, повні відданости до народньої справи й любови до освіти і культури.

Значіння Везірова не обмежується на художніх образах, що він створив.

Він відіграв також велику роль у створенні тюркської літературної мови, близької і зрозумілої широким масам Азербайджана.

Руж

✽ Реорганізація видавництва „Земля і Фабрика“. Видавництво „Земля і Фабрика“ нині реорганізується. Великим акціонером у це видавництво входить Держвидав РСФРР.

Видавництво буде найбільшим у СРСР видавництвом художньої літератури -- російської і чужоземної.

✽ До виставки творів Нарбута. Держвидав друкує нині каталог, присвячений славетному українському графікові. Г. Нарбуту за назвою „Г. Нарбут“. Каталог видається до виставки творів Нарбута, що її має

відкрити Всеукраїнський Музей ім. Шевченка 15 вересня ц. р. В книжці вміщено першу монографічну працю про життя і творчість Г. Нарбута. В книжці буде 25 ілюстрацій, з них частина на дві фарби. Каталог подає матеріали до всіх експонатів виставки. В каталозі є -- пам'ятковий відділ (що ілюструє життя Г. Нарбута) та бібліографічний покажчик літератури про Г. Нарбута. (Бібліографічний покажчик склав Я. І. Стешенко). Над обкладинкою до книжки працює худ. А. Ф. Серєда.

✽ Виставка Середньо-азіатської кераміки в Києві. Київський музей мистецтв організував виставку середньо-азіатської кераміки. Надіслано запрошення директорові московського інституту Генікерові взяти участь в організації виставки.

✽ Відомий український художник Петрицький улаштовує в Харкові виставку своїх картин. Виставку мають відкрити в середині жовтня. На виставці будуть також експонати молодого українського художника Волненка.

✽ Киргизька виставка. Киргизька виставка, що недавно відбулася в Омську, мала великий успіх. На виставці були показані побутові речі: посуд, меблі, килими, одяг, тканини, музичні струменти. Всі виставлені речі виявили характерні риси киргизького мистецтва з яскравими фарбами та простими малюнками. Виставка була яскравим доказом пробудження киргизького народу.

ТЕАТР І МУЗИКА

✽ Положення про держтеатри. Головополітосвіта виробила нове положення про державні театри України.

Згідно з положенням державними театрами визнається ті, що в царині театрального мистецтва здійснюють культурно-освітні завдання Наркомосвіти і йдуть за його безпосереднім провідом. Кожний держтеатр являє самостійну господарчу організацію, що працює на господарчу організацію, що працює на господарчу організацію.

Держтеатри треба, згідно з положенням, звільнити від усіх загально-союзних і республіканських та місцевих податкових зборів. Чистий прибуток держтеатру треба весь повертати на розвиток театральної справи на Україні.

✽ Драма про Леніна. Альфонс Папе, автор драми „Фланг“, яка в минулому сезоні мала великий успіх в Паризькому Народньому театрові, написав нову драму, зміст якої узят з життя Леніна.

Драма піде перший раз в тому-ж Народньому театрові.

✽ У наступному сезоні в м. Гамбурзі буде даний цикл опер композитора Корнгольда, підчас якого відбудуться вистави нових опер -- „Чудо Геліяни“ та „Мертвий город“.

„Чудо Геліяни“ прийняте до постановки у Відні.

✽ Революційний театр. Режисер Гамбурзького Камерного театру Густав Грюндгенс організував під назвою „Революційний Театр“ серію недільних ранішніх вистав. Спектаклі почнуться в середині вересня з драми Толлера *Masse Mensch*. Крім неї, до репертуару увійшли твори Альфонса Паке, Ромен Ролана, Георга Бюхнера і один політичний огляд.

✽ Репертуарний Комітет театру „Comedie Fransaise“ у Франції відмовився ставити п'єсу Ромен Ролана „Дантон“ з політичних міркувань. Ця відмова набуває особливого значіння в звязку з 50-літнім ювілеєм письменника. Так французька буржуазія зводить рахунки з Ромен Роланом, що один з перших підняв свій голос проти війни і був одним з небагатьох французьких письменників, що привітали руську революцію.

✽ Міжнародній союз драматургів та композиторів. У Парижі недавно засновано міжнародній союз драматургів та композиторів, головою якого обрано Роберта де Флер та товаришами голови Людвіга Фудьда, Макуїна, та Морело. Чергові загальні

збори членів т-ва відбудуться у травні 1927 року у Римі.

✱ Вистава вірменською мовою. 15 серпня в клубі шкіряників у Харкові відбулась вистава вірменською мовою „Туні огли Воском“. Сюжет п'єси взято з часів 1880-х років — боротьби вірменських і татарських селян із розбійниками-пачкарями.

✱ Нові музичні курси. Останніми часами в Харкові зростає попит на професійно-музичну освіту. Кількість громадян, що прагнуть набути середньої музичної освіти збільшується. Але музична школа, що нині є в Харкові, прийняти всіх цих кандидатів не може. Тому виникла думка заснувати в Харкові з наступного навчального року нові професійні музичні курси.

За проектом час навчання на цих курсах — трьохрічний. Програма їх приблизно така, як і в музичній школі. Буде прийматися осіб віком од 18 років.

Нині проект організації цих курсів розглядаються відповідні інстанції.

✱ У Музичному т-ві ім. Леонтовича. Науково-дослідчий відділ т-ва про-

вадить інтенсивну працю для підготовки музичного термінологічного словника. Крім того, науково-дослідчий відділ бере участь у складанні Великої Радянської енциклопедії. (Збирається матеріал до біографій музичних діячів, історичні дані що до розвитку української музичної культури).

✱ В капелі „Думка“. 18 серпня Думка на чолі з заслуженим артистом Республіки Нестором Городовенком виїхала в сімнадцяту подорож по СРСР, за маршрутом Житомир-Козятин-Жмеринка-Вінниця-Умань.

Який великий інтерес до Думки на провінції, можна бачити з того, що за тиждень до виїзду капели з Києва концерти Думки у всіх місцях її концертування були почасти „закуплені“ організаціями, почасти-ж наперед заповнені записами на квитки місцевим громадянством.

Одночасно з концертною роботою Думка збирає пісенні матеріали серед місцевої людності, систематизує їх по певних циклах і в-осени має демонструвати в Харкові кілька циклів української народної пісенної творчості.

МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ

Кремінчуччина

✱ Окрфілія музичного т-ва ім. Леонтовича. В літній відпускний період робота розпочнеться більш менш регулярно і за наміченим планом. Для вияснення деяких питань для майбутньої роботи музт-ва представник Окрфілії виїхав до Центрального Правління.

✱ Крем. музична профшкола. Цього року випущено 16 учнів, частина яких переходить до ВУЗІВ. Зацікавленість профшколою збільшується, тому з майбутнього року школа буде поширена.

За директивами центру і з ініціативи місцевої Музпрофшкола поступово буде українізовуватися.

✱ Державний хор ім. Лисенка при Окрполітосу. Місцева Окрфілія Всеукраїнського музичного т-ва ім. Леонтовича і Окрполітосвіта, беручи на увагу великі заслуги Крем. Хору ім. Лисенка протягом 8½ річного існування, ухвалили перейменувати хор в Окружну зразкову мандрівну робітничо-селянську Капелу ім. Лисенка, для чого знято відповідне клопотання перед Центральним Музт-вом і Головополітосвітою про затвердження цього перейменування і включення Кремінчуцької Капели в сітку Держ-установ.

Окрполітосвіта виробила проект штату капели на 40 чоловіка з тим, щоб цей штат взято на утримання місцевого і державного бюджету.

Зазначений штат подано на розгляд і затвердження Держпланкомісії при Окрвиконкомі.

Коли цей штат буде затверджений і взятий на місцевий бюджет, то капела зможе обслужити не лише місто, а і всю округу шляхом виїзду, як це і зазначено в обіжничкоб Головополітосвіти, що до організації зразкових окружних капел.

Для переведення організаційної роботи і підвищення художнього боку капели Окрполітосвіта спеціально викликала диригента, що закінчив Київськ. музичний Інститут ім. Лисенка т. Римського А. Ф., реком. Інститутсм і композ. Вериківським.

Тов. Римський уже до Кремінчуга прибув і розпочав свою роботу.

Крім того, аля удосконалення хорової справи з організаційного боку, хор і Політосвіта спеціально командирують до Києва організатора і Голову Держхору т. Коротя, який на місці ознайомиться з організаційн. роботою і Держкапели „Думка“ й інших капел, після чого, т. Коротя, вкупі з т. Римським, мають приступити до реорганізації Кремінчуцького хору — в Окружну мандрівну робітничо-селянську капелу.

Для здійснення цієї мети, цеб-то утворення Кремінч. капели, потрібна матеріальна допомога з боку Окрвиконкому і Головополітосвіти.

Капела-ж для Кремінчуччини потрібна і фактично існує — треба тільки закріпити її матеріальну базу.

А. Т.

* Твори композитора Розентура І. М. на Паризькій сцені. Київський композитор Розентур, І. М. одержав пропозицію з Парижу від балетмейстера Роберта

Баланоті поставити два балети композитора — „Зимова казка“ та „Дафніс і Хлоя“. Ці балети мають піти на початку сезону в Парижі в балетних поставах Баланоті.

МАТЕРІЯЛИ ДО БІОГРАФІЇ В. С. ОЛЕКСАНДРОВА

(Дві лекції в музею Слобідської України ім. Сковороди)

Музей Слобідської України, виконуючи колись висловлене побажання одного з його фундаторів, небіжчика акад. М. Ф. Сумцова, періодично улаштовує в неділі науково-популярні лекції; з цих лекцій громадяни знайомляться з минулим України, зокрема Слобожанщини, її історією, письменством, нарештєм поезією, побутом, виробництвом, економікою взагалі; лекції, коли слід, присвячуються поясненню відділів Музею, урочистим святкам, ювілеям. З останніх лекцій дві були присвячені пам'яті українського письменника, драматурга і видавця доктора Вол. Степ. Олександрова. Письменник цей, добре відомий у свій час і самостійними творами і гарними перекладами, народився 1825 р. на Слобожанщині в с. Бугаївці Ізюмського повіту в сім'ї, безумовно талановитій. Його батько описав повір'я свого села в великій поемі „Вовкулака“ (надрук. в Южнорус. сборнике А. Метлинського), цікавився рідним письменством, любив музику (добре грав на скрипці), мати, з роду Кунавцевих, була близька до простого люду, сама вчила дітей письма; Олександрів щиро згадує її в своїй автобіографії („Зоря“ 1894). Дитиною він грався з селянськими дітьми на вулиці, колядував на різдво, стрибав на Купайла через вогонь, взагалі зрісся з народньою стихією, що потім глибоко вплинуло на його творчість. Освіту здобув він в старій слобожанській школі — колегіумі, де вже почав писати вірші та перекладати латинських авторів теж віршами. З колегіума, не закінчивши його, він подався до університету, вступивши на філологічний факультет, а потім перейшов на медичинський. Служив він лікарем спершу в Варшаві, а потім на Україні — в Полтаві та на Слобожанщині. Помер 1893 р. Його біографія була в Музеї присвячена перша лекція, тим цікавіша, що її зачитав син письменника — Вяч. Вол. Олександрів. Лекція складалася не з одних лише головних дат, а була багата на цікаві подробиці, вказівки на факти епохи, на характеристики письменства того часу, характеристику діяльності письменника. В підсумку вона подала цілу низку даних, ще невідомих з літератури про письменника, даних, які зберегла пам'ять його сина, живого свідка чималої частини їх. Лектор схарактеризував письменника попереду усього як людину. Це була натура чула до природи, до людей, працьовита (мав пасіку,

пройнята любов'ю до письменства. Уже в літах він вивчив староєврейську мову, щоб краще зрозуміти поезію біблій, яку частинами переклав. Цікаві були спомини лектора про літературну діяльність В. Олександрова у Харкові, де, оселившись на Панасівці (звідсіль його прибрало літературне ім'я „Панас“), він написав свою першу оперету: „За Немань іду“! Спочатку п'єса була написана для дітей, отже вона впадалась багатьом знайомим, і письменник надрукував її, одержавши дозвіл поставити її на сцені. В п'єсу вставлено чимало народних пісень, які поклада на музику старша дочка автора, що добре грала. Лектор нагадав, що вона складала також музику на слова думки М. Петренка „Дивлюсь я на небо, та й думку гадаю“. Цю пісню деякі помилково вважають у куні з її мотивом за народню. За першою оперетою Олександрів написав другу — „Не ходи, Грицю, на вечорниці“, яку потім переробив М. Старицький. Коло того-ж часу була написана й сатира на тодішні Харківські порядки — „Елена Прекрасная в Троє“. Цікаво оповів лектор про життя письменника в Харкові, куди до його „катраги“ за містом навідувались: і раби для навчання єврейської мови, і народні вчителі, і семінаристи, і студенти, між якими появлялись тоді початкуючі автори. Письменник допомагав їм різними порадами, виправляв рукописи, вчив їх правила віршування, часом граматики і т. и. Серед його гостей можна було бачити тут і Б. Гринченка. Твори деякого з молоді він і скористав, видавши їх в альманахові „Складка“. Куток Олександрова приваблював молодь і інтересами хазяїна до рідної старовини, поезії. В. Олександрів збирав старі українські видання, картини, портрети, розшукуючи їх по селах, по старих корчмах, замовляв художникам копії деяких з них. Нарешті склався ніби музей української старовини. Після смерті письменника частину цього зібрання сім'я його подарувала до теперішнього Музею Слобідської України. Нині в цій музею уся майже стіна в одному з відділів зайнята олександрівською колекцією.

Збиралась до Олександрова і молодь поспівати народних пісень, у яких він кохався. Один раз керував хором і М. Лисенко, завітавши до Олександрова з Києва 1878 р. на столітній ювілей Квітки-Основ'яненка. Була відправлена на холодного-

ським кладовищі на могилі панахида, а потім на поминках говорили промови земці, Олександрів. Виступив з промовою і Потебня. Тоді підіймалось питання про видання Квітчиних творів, що через деякий час виконав Потебня - ж. Лектор додав, що не завжди в подібних випадках „было благополучно“. Українська справа була тоді в загоні не лише в Харкові, і гурток Олександрова незабаром опинився в начальства „на підозренні“.

Згодом українські симпатії Олександрова вплинули на його службовий стан так, що він мусів подати в відставку раніш часу.

Неприхильно до Олександрова ставилася й тодішня цензура. Коли він подав до неї ч. 2 своєї „Складки“, де прийняли між иншим участь Самійленко і Білиловський (Ц. Білило), то цензура так пошматувала збірник, що Олександрів, надрукувавши альманах і розсилаючи його співробітникам та знайомим, приписував:

„Чим багаті, тим і раді.
Вибачайте, бога ради.
Треба знати, що за фігура
Для України цензура“.

Частина з матеріалу, забороненого до друку потім була надрукована за кордоном, в галицьких часописах.

Заборонено було ставити остільки оперету Олександрова „Богдан Хмельницький“, музику до якої склав вчитель музики у полтавському інституті П. А. Щуровський. Лібретто оперети було написано за поемою Гребінки під тією ж назвою. Полтавці чули музику Щуровського на приватних зібраннях в авторів.

Лектор оповів про симпатії харківчан та полтавців до Олександрова, які згодом зростили. Смерть письменника викликала в усіх, хто знав його в Харкові (а знала його вся тодішня українська молодь), великий жаль. На похороні серед инших сказав промову Б. Грінченко (надрук в „Зорі“ за 1884 р.). М. Кропивницький, Д. Л. Мордовець, Б. Д. Грінченко, В. О. Білиловський, І. М. Стещенко та інші склали на пам'ять небижчика альманах (Складка на спомин Вол. Степ. Олександрова). Прийняв участь в альманахові і М. В. Лисенко, написавши чудову музику до віршу Олександрова, присвячену дружині („Прошай, моя ти люба, мила...“)

Нарешті, лектор навів два цікавих вірша поета. Перший з них складає акростих „Україна“. Ось він:

Умру, тебе - ж я не забуду.
Кохана, рідная моя,
Робітником твоїм я буду.
Аж поки сили і життя.
Ім'я твоє собі поставлю
Насамперед від усього.
А ти й не знатимеш того...

Поет заповідав зробити на його могилі юмористичну епітафію, яка збереглась у його записній книжці:

Володимир Олександрів,
Доктор медицини
Умер (рік, місяць і число)
З'їв самої причини,
З якої всі ті помирають.
Що медицини зовсім і не знають.

Поховано поета на міському кладовищі. Насипано над ним високого бугра, бо небижчик висловлював бажання, щоб його поховали під високою могилою, щоб з вітром говорила.

Про літературну діяльність письменника подав відомості співробітник катедри історії укр. культ. П. І. Тиховський.

П. Тиховський докладно освітив літературну діяльність Олександрова переважно як письменника - словобжання і в певній мірі етнографа. Цей етнографізм він помітив вже в його батька Степ. Олександрова, автора поеми „Вовкулака“, яка являє його етнографічні бугайські спогади. Степ. Олександрів належав до гуртка, що видавав збірники „Сніп“, „Молодик“, був близький напрямком до Корсуна, Порф. Кореницького, братів Писаревських. Сам Володимир Олександрів почав теж з наслідування народньої поезії. Його перший друкований вірш „Думка“ („Основа“ 1861 р.) написаний на тему народньої пісні. В основу оперети „За Немань іду“ (1872 — 73 р.) покладено відому пісню Ст. Писаревського. Сама ж оперета — це картина селянського побуту з яким етнографічним колоритом. Друга оперета „Ой, не ходи, Грицю“ скористала відому пісню, яку приписують часом Марусі Чураївній. Лектор споріднив драматичні твори Олександрова з п'єсами Котляревського, Квітки, Кухаренка, Шевченка („Назар, Стодоля“), де велику роль теж відіграють народні пісні чи вірші українських письменників. Олександрів вставляв в свої п'єси вірші Гулака-Артемовського, Писаревського, Шевченка, Руданського, Глібова та инших. Ці факти лектор пояснив як бажання Олександрова спопуляризувати пісні цих письменників. Зі сцени почувались демократичні твори. Ту - ж мету Олександрів переслідував і в своїх „Співанках“, що були даниною перекладам. Видані народні пісні з нотами, де вставлялись і вірші укр. письменників, свідчили вже про систематичну популяризацію наших молодих письменників того часу. Доповів лектор і про твори Олександрова, що зовуться рослинним та звірячим епосом (пісня про гарбуза, про рибу). Ці твори мали і педагогічне значіння, бо в приступній і художній формі малювали дітям природу, яка їх оточує. І не диво, що леґшо з цих поємок видавалося до останнього часу. Велике значіння надав лектор і перекладам Олександрова, що, безумовно, збагатили наше письменство. Особливо цінні

були переклади з Лермонтова. Видавання альманахів пояснено відсутністю у ті часи української журналістики. Після указу 1876 р. цензура не дозволяла перекладів, викреслювала те, що ні в якому разі не мало якої захованої думки. Лектор навів на це багато прикладів. Цензура викинула з альманаха Олександрова присвяту: „До коханих земляків“, вираз: „в панів“ був замінений: „в багатих“, замість „Україно мила“ поставлено „родинно мила“ і т. інше. Отже Олександров вперто продовжував бути в ті часи репрезентатором — майже єдиним — тодішнього українського письменства. І в цьому його велика заслуга. Треба також додати, що Самійленко і Грінченко уперше виступили зі своїми творами в його альманахах. І на світанку укр. письменства

це був яскравіший приклад боротьби з утисками цензури, а разом і закликом до громадської роботи.

Дві лекції, про які щойно була річ, були видатні серед інших, особливо перша.

Син письменника Вяч. В. Олександрів оформував музеєві рукопис власних споминів про батька, які лягли в основу його лекції, а незабаром має подарувати рукописи самого письменника, різні фотографії, речі, літературу, що складе цілу вітрину. Музей Слобідської України, що має вже вітрини, присвячені Квітці, Масловичу, Щоголеву збагатиться ще на одну, безумовно, дуже цікаву. Дотепер музей має лише один портрет В. Олександрова.

Ів. Єрофіїв

Бібліографія

„Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Українській Академії Наук“, Ч. 2-3, ст. 1—269, 8°. Одеса, 1925 р.

„Вісник Одеської Комісії Краєзнавства“ репрезентує краєзнавчу роботу на Одещині. Іде велика робота вивчення свого краю, про що свідчить перелік дійсних членів і членів співробітників Комісії, до яких увійшов увесь науковий актив Одеси і Одещини, та 57 статтів, уміщених у збірнику.

Іде на Одещині велика наукова робота, але і досі перейнята вона традиціями передреволюційних архівних комісій та археологічних товариств. Нового виробничого краєзнавства на Одещині ще немає.

З 57 статтів, уміщених у збірнику, 17 припадає на археологічні теми, 18— на етнографічно-діалектологічні, 7— на соціально-історичні, та 11 стосується вивчення природних багатств краю. Економіка, промисловість, сільське господарство ще мало цікавить одеських краєзнавців.

Не цікавлять одеських краєзнавців і питання методології і завдань сучасного краєзнавства, — немає статтів на ці теми, якщо не числити 3-х заміток більш газетного характеру, уміщених в загальній частині збірника.

Не відкладаючи збагачення науки на Україні працями Одеської Комісії Краєзнавства, гадаємо, що комісію слід освіжити новими силами економістів і природників, які взявши в свої руки керування краєзнавчою роботою, зможуть краєзнавство на Одещині повести новими шляхами всебічного вивчення продукційних сил краю.

Не археологія з етнографією, а виробниче краєзнавство, що на ньому базується все радянське будівництво, потрібне нині.

З окремих статтів у збірнику слід відзначити: Лігнау, Н. Г.— „Новые принципы в изучении фаун“. Рубінштейн, Н.— „Западные пути торговли Украины-Руси“. Селинов, В.— „Краеведческая библиография“.

К. Дубняк

Бібліотечний Збірник, ч. 1. Праці першої Конференції Наукових бібліотек УСРР. Видання Всенародньої бібліотеки України при УАН, ст. 1—176, 8°. Київ, 1926 р.

Наука в СРСР, зокрема на Україні, розвивається й шириться, ідучи зовсім новими шляхами, привертаючи до себе нові й широкі кола радянського суспільства.

Колосальний розвиток науки (як приклад, зауважимо, що тільки в царині сільсько-господарських наук в 1926 р. на терені СРСР друкується 360.000 статтів, розкиданих по 300 періодичних виданнях) висуває на чільне місце бібліографію — науку, що є ключем до всякого знання. Без бібліографічної допомоги з боку спеціальних бібліографічно-наукових організацій жоден науковий робітник фізично не в силі ознайомитися з усією новою літературою свого фаху.

Але науковій бібліографії не можна вести в кабінетах, вона повинна мати свою виробничу базу — наукову бібліотеку.

Наукова бібліотека стає важливою організованою книжковою базою до наукової і науково-навчальної роботи.

В часи творчого радянського будівництва, певна річ, не можна залишати без уваги такий великий чинник, таку велику продукційну силу, як наукові бібліотеки, і тому Перша Конференція Наукових бібліотек УСРР, що відбулася у Києві 28—31 грудня 1925 р., повинна привертнути до себе увагу радянського активу.

Треба вітати, що Всенародня Бібліотека України, вважаючи видання робіт Конференції за дуже важливий чинник дальшого розвитку і поставлення проблеми наукових бібліотек УСРР, видала цей збірник робіт Конференції, не відкладаючи видання до асигнування коштів.

В збірнику уміщено доповіді, зміст дебатів і резолюції Конференції, що стисло відбивають всю роботу останньої.

Спочатку уміщено доповідь загального характеру представника Укрнауки, В. В. Дубровського про „організацію мережі наукових бібліотек УСРР та найближчі завдання в їх роботі“.

По цій доповіді визнано за конче потрібне та за єдино можливе оперті основні науково-бібліотечні осередки на міцні з індустріального і культурного боку центри (Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровське), а організацію нових наукових бібліотек по інших містах визнати за можливу тільки в міру дійсних потреб, у плановому порядку, починаючи з індустріально-промислових центрів (м. м. Луганське, Артемівське).

На наш погляд, така постанова конференції хибна. Розвиток науки, що, насамперед, базується на красназавстві, вимагає рівномірної сітки наукових бібліотек на території всієї України, а не тільки в її індустріально-промислових центрах. Вінниця і Житомир мають не менше право на наукові бібліотеки, ніж Артемівське, або Луганське.

Очевидно на таку постанову конференції вплинули дивовижні і парадоксальні думки представника Укрнауки т. Дубровського про те, що широко розвинута Вінницькою філією ВБУ красназавча робота не є суто-бібліотечна наукова робота, або безпідставне небажання визнати велику бібліотеку Житомирського музею (60.000 книг) за наукову.

Далі йде основна і кардинальна доповідь конференції — С. П. Постернака — „Проблема Наукових Бібліотек УСРР“.

Констатуючи, що наукові бібліотеки України становлять колосальну потенціальну силу, С. Постернак далі зауважує, що проблема наукових бібліотек і полягає в тому, щоб їх потенціальну силу перетворити в відповідну реальну, щоб зробити наукові бібліотеки справді могутнім чинником в цілому економічному, політичному, культурному і національному житті України.

Крім зазначеної доповіді Постернака, найактуальнішою і найважливішою частиною конференції були 5 доповідей: Годкевича, Рубінштейна, Сагарди, Ясинського і Отамановського — про бібліографію, як одну з основ роботи наукових бібліотек.

„В резолюції на ці доповіді конференція накреслила перспективи бібліографічної роботи на Україні на цілі десятиліття, з'ясувавши основне завдання бібліографії УСРР, бібліографічні завдання наукових бібліотек і конкретні заходи до реалізації цих завдань“.

Шкода, що не надруковано стенографічного звіту про роботи конференції, а зміст дебатів з приводу зазначених доповідей складено або надто стисло, або не зовсім уважно.

Говорячи про основи бібліографічної роботи на Україні, не можна не згадати про колосальну бібліографічну роботу, яку веде Бібліографічно-бібліотечне Бюро Сільсько-Господарського Наукового Комітету України. Зазначене Бюро, поставивши собі красназавчі і виробничі завдання в царині сільсько-господарської бібліографії, є власне перша хронологічно і зразкова бібліографічна установа УСРР, що поставила бібліографію в зв'язок з життям, виходячи з потреб самого життя. І коли ВБУ веде перед в бібліографічній роботі універсальних бібліотек, то Бібліографічно-бібліотечне Бюро С. Г. Н. К. У. поставленням бібліографічної роботи є зразкове для бібліотек спеціальних.

Про це на конференції говорилося.

Далі в збірнику уміщено ряд доповідей — про науково-дослідчу роботу наукових бібліотек і підготування наукових бібліотекарів, про уніфікацію роботи наукових бібліотек, про обслуговування читача, про комплектування наукових бібліотек та їх зв'язок з бібліотеками іншого типу, про питання професійного характеру.

Велику і актуальну роботу, що має велике значіння для всього сучасного життя, робить бібліотечно-науковий актив на Україні. Залишається лише побажати, щоб усі резолюції і постанови конференції не залишилися на папері, а дійсно були переведені в життя.

К. Дубняк

Константинов О. А. Предмет и метод экономической географии. Госуд. Издат., ст. 1 — 136, 16⁰. Ленинград, 1926.

„Як добре відомо усім робітникам на ниві економгеографії, методологія нашої науки є найменш розроблена її частина. Який об'єкт, метод і зміст економгеографії, до системи яких наук вона належить, які її взаємовідносини з іншими дисциплінами, — всі ці і деякі інші кардинальні питання, здебільшого, ще зовсім не з'ясовані“.

Так починає автор свою книжку і з цим, безумовно, слід погодитись.

Тому - то й цікаво ознайомитися з книжкою, яка намагається з'ясувати предмет і метод молодого методологічно не удосконаленої, але важливої науки нашої сучасності, науки, яка міцно зв'язана з самим життям і, власне, визначає основи самого життя.

Автор починає свою роботу з класифікації тих напрямів, що існують в економіко-географії, потім переходить до розгляду поглядів окремих авторів і врешті, висловлює свій погляд на економіко-географію.

Власне, найцікавішою частиною книжки і є критичний, правда, не зовсім об'єктивний, огляд поглядів найвидатніших представників економіко-географії — Бернштейн-Когана, Григор'єва, Синицького, Аржанова, Дове, Геттнера, Фридриха, Дена, Огановського, Швіттау та инш. Як курйоз, слід зазначити, що автор до провідників економіко-географічної науки відніс і П. Г. Тимофіїва, що ось уже кілька років труїть радянську школу низькопробною макулатурою, як це не раз і відзначали рецензенти.

Як відомо, у нас існує два напрями в економіко-географії: традиційна школа проф. В. Дена, що вивчає господарське життя по галузях, і районна школа проф. С. Бернштейн-Когана, що трактує економіко-географію, як науку про економічні райони та їх взаємовідносини.

Автор, як і більшість економіко-географів, що спочатку схилилися до районної школи проф. С. Бернштейн-Когана, а потім на підставі досвіду останніх років змінили свої погляди, цілком слушно доводить, що в економіко-географічному дослідженні слід однаково вживати як методи вивчення окремих галузей господарського життя, так і районної методи вивчення. Причому огляд економічних районів іде після огляду окремих галузей. Цей останній включає в собі розвинуті районні елементи. А при районному вивченні центр ваги полягає в загальній економічній характеристиці району, а не в традиційному описі окремих галузей.

Але автор не надає великого значіння різниці викладу чи студіювання економіко-географії по галузях господарського життя чи по районах, відносячи цю різницю не до предмету, а до методів економіко-географії, і доводить, що ці два напрями часто переплітаються своїм змістом, не можуть існувати один без одного і власне доповнюють один одного.

Головну різницю між двома зазначеними школами економіко-географії — традиційною і районною, автор вбачає в тому, що традиційна школа трактує економіко-географію, як науку економічну, а районна, як науку географічну.

Не погоджуючись де в чому з визначеннями традиційної школи, автор гостро нападає на районну школу і вперто намагається довести, що економіко-географія є наука зовсім не географічна, а суто економічна.

Після критичного огляду „географічної“ і „економічної“ економіко-географії автор дає своє визначення економіко-географії. „Економічна географія“, — каже він, „вивчає господарську діяльність населення тої чи иншої території з точки зору громадського географічного розподілу праці, а також природних і соціальних передумов того розподілу“.

Що - ж ми бачимо? Автор, що не визнає за економіко-географією жадної географічності, що гостро розкритикував географічний напрямок економіко-географії, врешті дав своїй науці те саме визначення, яке дають і сучасні географи, що вважають економіко-географію за науку географічну.

Автор, очевидно, не знайомий з сучасним розвитком географії, не знайомий з тим, що сучасна географія зовсім не є вже наука про землю. Наука про землю, що раніш відома була під назвою фізичної географії, тепер становить частину фізики — геофізику. А сучасна географія, або краєзнавство, є наука енергетично-економічна, що поволі, еволюційно, від „фізичного краєзнавства“ переходить до „економічного краєзнавства“, переходить до економічної географії.

Отже економіко-географія є наука географічна в тому самому визначенні, яке дає автор. Всі географи - марксисты, приймаючи визначення економіко-географії, дане автором, вважають економіко-географію за науку географічну.

Автор, намагаючись вирвати економіко-географію з системи наук географічних, нападає на географію за ідеалістичне розуміння впливу природи на людину, за надання великої ваги природнім умовам, а не соціальним, за вивчення homo sapiens, а не громадської людини, і т. н.

Але - ж так мислили і нині мислять тільки географи - немарксисты, так само як і економісти - немарксисты. І коли серед економіко-географів „географічного“ напрямку було і є багато немарксистів, то з цього ще зовсім не виходить, що треба зовсім закинути географічний напрямок в економіко-географії.

Географи - марксисти, що може ще не зовсім виявили себе в літературі, мислять так само, як і автор книжки, і вони, кажучи, що економгеографія є наука географічна, дають економгеографії те саме визначення, що автор, який каже, що економгеографія є наука економічна.

Автор хотів дати і дав правильне марксистське визначення економгеографії, але він чомусь гадає, що лише економічний напрямок економгеографії є марксистський, а географічний напрямок — немарксистський. Це зовсім неправильно: і серед географів і серед економістів є марксисти і немарксисти.

Авторові слід було инакше трохи повести свою тему: треба було просто провести паралель між марксистськими і немарксистськими течіями в економгеографії і на підставі того вже вивести правильний марксистський погляд на предмет і зміст економгеографії.

Радимо усім робітникам на ниві освітній і економічній ознайомитися з цікавою книжкою Константинова. Ознайомившись з різними „географічними“ і „економічними“ течіями в економгеографії, що їх критично розкриває автор, ознайомившись з поглядами самого автора, читач яскраво уявить собі правильне марксистське визначення економгеографії, що його дає автор, цілком з ним погодиться. Але в той же час, читач упевниться, як сам автор це довів, що економгеографія є дисципліна географічно-економічна.

О. А. Константинов каже, що не в тому річ в економгеографії, що вивчати, чи галузі господарського життя, чи райони, а в тому, як дивитись на економгеографію, чи як на науку географічну, чи як на науку економічну.

Ми ж, визнаючи, що економгеографія є наука географічно-економічна, скажемо, що річ в тому, в чіх руках буде економгеографія — в марксистських, чи немарксистських. Разом з тим нам ясно, що тільки марксизм виведе економгеографію на правильний методологічний шлях, а цього можна досягти тільки спільними зусиллями, колективною роботою робітників-марксистів в галузі економгеографії, незалежно від того, чи будуть вони географами, чи економістами.

К. Дубняк

Пугачевщина. Том 1-ий. Из архива Пугачева (маниф., указы и переписка). Централархив, 1926 р. Цена 3 руб.

Останні роки принесли чимало нових вирішень, здається, давно вже знаних та з'ясованих як слід, питань російської історії. Нині маємо перегляд Пугачівщини. Централархив РСФРР видав цілий том документів Пугачівського архіву (має бути ще три томи), і в світлі цих документів зникає традиційне для російської історіографії уявлення про Пугачівщину. Не „бессмысленный и беспощадный“ бунт малюють ці документи, що вийшли безпосередньо від Пугачова та ближчих його помічників. Вони малюють нам організовану боротьбу проти дворянської держави. Чи ніс з собою Пугачов анархію, таке питання здіймає у вступній статті М. Н. Покровський, і відповідає: „менше всього. Документи Пугачівського архіву з'являють правильну й чудову організацію заплілля Пугачівського. У Пугачова були навіть (це дивно, звичайно, коли згадати традиційне уявлення про Пугачівщину) державні прибутки, монополія соляна, були навіть паспортні. М. Н. Покровський, на підставі цих документів, у своїй статті руйнує цілком дворянську легенду про „бессмысленный бунт“ та бачить в Пугачівщині чимало рис, що показують в пугачівцях наших „далеких родичів 18 віку“ (це боротьба пригноблених народів царської Росії, спільна боротьба уральського робітника та селянина то - що).

До друку приготував, подав відповідні вказівки про походження цих документів С. Голубцов. Усього маємо 271 документ. І, звичайно, вага цих документів величезна. Стає на чергу монографічне оброблення в світлі цих нових документів Пугачівського руху, бо - ж М. Н. Покровський у своїй невеликій вступній статті, власне передмові, подаючи яскраву характеристику Пугачівського руху, не вичерпує — і це підкреслює він сам — „усього надзвичайно багатого змісту Пугачівського архіву“. Чимало питань, на які вказує М. Н. Покровський, потребує докладного розроблення, як от взаємовідносини киргизів, татар, башкирів та калмиків (місцевого населення) до колонізаторів (російського населення), організація виборної влади в запліллі Пугачівському, причини селянської опозиції по деяких місцях та інші. Або навіть, краще сказати, потрібна монографія про Пугачівщину, якої відгуки та ще й великі, були і на Україні.

Мик. Горбань

А. Царинний. Украинское движение. Краткий исторический очерк преимущественно по личным воспоминаниям. С введением князя А. М. Волконского. Берлин. 1925, XL + 232 стр.

В наших умовах навряд чи варт докладно зупинятися на цій книзі, детально доводити, що одні факти неправильні, другі безглузді, треті очевидно вигадані й вимудрувані. Одразу треба застерегти: книга є вислід зоологічно-чорносотенних національно-шовіністичних настроїв деяких шарів білої еміграції, що й досі ще, на дев'ятому році революції, не годна зрозуміти сучасних подій. Автор „введения“ до книги — князь А. М. Волконський дивується, „как мог человек в условиях беженского захолустья, не имея иных материалов, кроме данных богатой памяти, усыпать страницы своей книги именами, цитатами, датами“. Читаючи книжку А. Царинного в Берліні, далеко від бібліотек і можливості робити потрібні довідки, примушений в попутніх замітках спиратися тільки на власну пам'ять, а не міг позбутися натрутливої думки — що А. Царинний повів з собою в еміграцію відому свого часу книгу С. Щоголева („Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма“ Киев, 1912): надто вже специфічні були подані факти, надто „яскраве“ було їх освітлення. Цього відчуття якоїсь залежності, якогось внутрішнього зв'язку між книгами С. Щоголева і А. Царинного не позбувся я і по повероті, коли я відновив свою знайомість з „трудом“ Щоголева. Гадаю, зв'язок цей не є випадковий...

Не буду переказувати „своїми словами“ книгу А. Царинного: всяке стороннє втручання позбавило б її тільки властивих їй нахоців. Тому наведу кілька цитат в цілій їй незайманості. Цитати будуть багато красномовніші за рецензента, багато яскравіше й повніше схарактеризують книжку.

Почнімо зі вступу князя А. М. Волконського. „Крестьянин-малоросс, самый, быть может, счастливый из всех крестьян России, сидел на собственной благодатной земле, говорил на каком хотел наречии, пел какие хотел песни, и жинка его или дочка невозбранно носили свои плахты и очипки, пока не вытеснила их из обихода всемогущая и всеопояляющая властительница мода. Все вопили о „гнете“ над „украинским народом“ — гнусные выдумки, сочиненные для революционных целей и для снискания расположения Европы, которая, в неизменном своем невежестве в русских делах, готова поверить всякому вадору о России, особенно, когда он ей на руку“ (V)... „Деятели украинфильства по большей части люди малокультурные. По упрямству, узости и ослепленности они напоминают бывших революционеров... Будет ли прекрасно, если создадут самостоятельную Украину? Или она сейчас же рухнет, как рухнули волшебные замки революционеров — меньшевиков. Без Всероссийского императора не будет русского единства; без единой России не будет сильного славянства“ (XXXIII).

А от не менш категорична, не менш афористична увага самого А. Царинного за Шевченка: „Печатный Шевченко эпохи предварительной цензуры это почти тоже, что Кузьма Прутков в русской литературе, — имя, которым прикрылась группа лиц для достижения желаемого воздействия на общество“ (33)... „Только постепенно выступил внаружу (sic!) зверинный лик Шевченка, и все увидели, сколько в этом истинном хаме скопилось ненависти и злобы против Бога, против Русского Царя (з великої літери! І. А.), против какой бы то ни было власти, против всякого общественного или имущественного неравенства, неизбежного в человеческом обществе“ (36). І зараз у слід за тим: „Шевченко был по духу „большевиком“ задолго до того, как на исторической сцене появилось „большевичество“ и овладело Россией“ (36). С кирлило-мефодиевцами „царское правительство поступило по отечески“ (39).

Про Драгоманова: „М. П. Драгоманов, несмотря на ученую подготовку, рано увлекся разрушительными учениями немецких иудеев Фердинанда Лассалля („Критика приобретенных прав“) и Карла Маркса („Капитал“) и стал социалистом и агитатором. Потом он дошел до анархизма“ (51). В особі Драгоманова („украинское движение“) „приняло в себя все содержание иудейского революционного марксизма, который, как мы видели нашими глазами, есть лишь переходная ступень к самому первобытному животному коммунизму“ (52).

Про М. С. Грушевского: „Задачей миссии М. С. Грушевского во Львове явилась работа в трех направлениях: 1) создать украинский литературный язык возможно менее похожий на русский; 2) переделать историю Малороссии так, чтобы она перестала быть частью истории русского народа; 3) образовать ядро украинской интеллигенции с таким умонастроением, при котором она считала бы Россию „великою тюрьмой народов“, а политический идеал свой видела бы в оторвании Украины от России и введении ее, в случае желательного разгрома России войной

или революцией, в состав придунайской двуединой монархии" (83)... „М. С. Грушевского нельзя представить себе иначе, как в виде выдрессированного на злобность пса, с зубами оскаленными против России" (90).

„Европейская война вызвана была тайными силами, преимущественно еврейскими, действовавшими за кулисами мировой сцены. Своею целью эти силы смали: уничтожение исторических монархий; самоопределение народностей и введение если не во всех европейских государствах, то, по крайней мере, в большинстве из них, — республиканского строя" (104)... „Великое социалистическое правительство может причинить только вред той стране, которую оно берется управлять, потому что руководствуется оно не практическими указаниями векового опыта, а вычитанными из книг и не проверенными жизнью доктринами" (114). „Оккупация юга России германскими и австрийскими войсками проходила тихо, спокойно и чрезвычайно быстро. Германские части сохраняли образцовый порядок и вызвали своею дисциплиною всеобщий восторг местного населения. Не слышно было никаких жалоб на немецкую жестокость; напротив, нарекали на излишнюю мягкость немцев по отношению к большевикам, густо пританчившимся среди мирного селянства Малороссии" (120). „Очень жаль, что... ход событий не только не дал возможности П. П. Скоропадскому избавить Малороссию от большевиков, но и поставил его самого в положение актера какого-то комического фарса" (127). „Генерал Эйхгорн был благородным представителем правых кругов Германии, человеком широкого государственного ума и нежного сердца" (128). „Единственным событием лета 1918 года, которое должно остановить на себе внимание каждого русского человека, является созыв так называемого Всеукраинского церковного собора" (133 — 134). „Вожди украинства, как Грушевский, Винниченко, Петлюра, Порш, Ковалевский, Мартос и прочие, всегда были в достаточной степени закуплены и на совесть дружили с иудеями и служили им. Многие из них были с иудеями в родственных связях: напр., у Винниченка жена — иудейка, Порш родился от иудейки и т. д." (216).

І нарешті, ще одна цитата, яка підсумовує погляди автора книги на українство й українське питання: „Так как по убедительным для нас новейшим исследованиям немецкого антрополога Бургера - Филлингена известно, что в низших расах воищаются духи тоже низших душевных качеств, то понятно, почему „украинцы" отличаются обыкновенно тупостью ума, узостью кругозора, глупым упрямством, крайнею нетерпимостью, гайдамацким зверством и нравственною распущенностью"; трохи далі: „Украинская идея" — это гигантский шаг назад, отступление от русской культуры к тюркскому или берендейскому варварству" (227).

Певна річ, в наведене намісто з цитат не увійшло багато першорядних перлин: коли-б нанизувати все, що притягає увагу читача в роботі А. Царинного — довелось-б переписати мало не цілу книжку. Як сказано, шкода й сперечатися, полемізувати з нею. До книги А. Царинного як-найлучче пасують слова В. Розанова про Спенсера: „Никакого желанія спорить со Спенсером, а желаніе вцепиться в его аккуратные бакенбарды и выдрать из них половину". І коли-б хто сказав, що таке „рукоприкладство" навряд чи можна визнати за доказовий аргумент, — то ми відкажемо, що не буде ж людина, коли її нападе скажений пес, рекомендувати йому звернутися за прищепленням до Пастеровського інституту.

І. Айзеншток

Іван Калинович. Українська мемуаристика. 1914 — 1924. (Бібліографічний реєстр). Львів, 1925, 32 ст.

Іван Кривецький. Українська мемуаристика. Сучасний стан і значіння. II. Як писати мемуари. Пояснення і вказівки. Подали Ів. Кривецький і др. О. Назарук. Львів, 1923, 48 ст.

Обидві брошури, хоч не в один час з'явилися, досить тісно зв'язані одна з одною; це й дає нам право розглядати їх разом. Українська історіографія дуже бідна на мемуари: „з дуже і дуже незначними виїмками — діди і прадіди наші не вважали потрібним передавати наслідникам своїм вісток про події, діячами й глядачами яких вони були... Один з козацьких літописців, С. Величко, виразно жалується на байдужість наших предків під цим поглядом: „Нашихъ сармато-козацкихъ предковъ рицерскіе отваги и богатырскіе дѣянія безъ описанія и объясненія через ихъ власныхъ писаровъ оставленіе и всегдашного забвенія никчемнымъ лѣно с тѣи ихъ плащемъ увидѣхъ покритіе. А ежели и записавъ хто, то барзо шуплыми

и краткими словами, жадныхъ зъ якихъ- причинъ що повстало, якъ ся отправовало и якъ кончыло, не выразившы околичностей"... (Ів. Кривецький, 9—10). Власне ці слова можна прикласти і до цілої української мемуаристики: з „вікчемної лености“, а, може, і з інших, нам невідомих причин, тільки одиничні українські діячі залишили по собі записки, щоденники і подібні матеріали. „Що ми знаємо про життя галицьких українців з часів М. Шашкевича? — питає, наприклад, історик тої доби, др. В. Щурат, і сам таки відказує на це: „Лиш те, що захопилося случайно зі споминів сучасників; лиш те, що попалось в якісь урядові акти. Бо сама література тих часів дає дуже мало для характеристики їх“. Властиво, ці слова можна застосувати і до цілого українського письменства XIX віку. І додати до них можна хіба те, що самих споминів до нас дійшло лиш декілька назов.

Ів. Кривецький дуже докладно, хоч трохи елементарно доводить цінність і користь мемуарів: „се нічим не заступний матеріал для історика“, „вони становитимуть... дуже важний національно-виховуючий чинник“, „се свідомство життя й діяльності людини на цьому світі“ і т. д. Висновок з того всього: — пишть мемуари! „Мати се на особливій увазі повинні всі громадські діячі, пам'ятаючи, що майбутній історик дуже легко може не доцінити, як слід, їхньої діяльності, або — ще гірше! — на основі односторонніх джерел оцінити її фальшиво“ (19—20). Той же Ів. Кривецький і др. О. Назарук склали спеціальну інструкцію — „пояснення і практичні вказівки“ — „Як писати мемуари“, даючи детально розроблений план і ряд дрібних, провідних вказівок.

Покажчик Ів. Калиновича, як сказано, власне жадного відношення до розібраної брошури не має; проте внутрішньо він тісно зв'язаний з нею. Покажчик цей фіксує „українську мемуаристику“ за роки війни й революції — 1914—1924. Весь матеріал укладач розподіляє по рубриках: 1. Всесвітня війна (1914—1918 р. р.). 2. Україна (1917—1924), з підрубриками — Українська армія й інші військові частини на Вел. Україні і „Галицька Армія“.

Охоплює покажчик майже виключно закордонний матеріал, — втім особлива цінність його для нас, робітників Радянської України, яким так вельми трудно доставати відомості про галицькі видання. На жаль тільки і цей покажчик малодоступний: видано його всього 200 примірників, як окрему відбитку з часопису „Стара Україна“ (1924, № 9—10).

Обі брошури, на нашу думку, дуже симптоматичні, а друга, крім того, дуже корисна, як бібліографічний підсоби́к.

I. A.

Е. Бламквист; В. Ибах, Л. Пескова. Первобытныи человек, матерьяльная культура и религия. 1925. Рабочее издательство „Прибой“. Ленинград. Ред. и предисловие Н. Н. Андреева. Стр. 87.

Названий збірник являє з себе спробу гуртового екскурсійного провідника.

Збірник має передмову та вступ.

Дві з чотирьох екскурсій, поданих у збірнику, а саме: палеоліт (ст. 9—24) і первісна релігія (73—87), належать Л. Пісковій. Неоліт (24—47) описав Е. Бламквист, а вік металу (47—78) В. Ибах.

Автори збірника мали на увазі головню Музей антропології та етнографії Рос. Акад. Наук.

Методя провадження екскурсій многовзірна.

Зокрема, збірник ставить собі завдання: „уникати лекційного засобу переведення екскурсій“, не затягати екскурсій понад півтори години, бо „музейні огляди втомляють навіть дорослих“, а також радить „многоразове одвідування музею з одним гуртком екскурсантів“, у даному разі гуртком „студентів Комуністичного Університету імени т. Зінов'єва“.

Дуже важке й ще багато де в чому не з'ясоване питання про палеоліт розглядає згадана т. Піскова. Хоч автор головню спирався на Обермайера (с. 9), проте це не врятувало його од низки археологічних та стилістичних помилок. Наприклад, автор не розуміє, „нащо й другий ківчик ключа зроблено гострим, а близько від нього зроблено обабіч два виступи“ (с. 14). Після слова (на ст. 14) „следующая“ треба додати „після мустьєрської доби“, инакше в уяві читача виникає цілковита плутанина.

Одна „присутність костей мамута“, як відомо, ще не є вказівкою на холодне підсоння (с. 9), бо мамут існував і в теплі межильодові доби; предком його був мастодонт в третичному періоді.

Надавати „особливо важливого значіння“ (10) порівнянню інвентаря з розкопок в північних країнах з виробами сучасних відсталих народів“ гарячого підсоння не має жадної рації, взявши до уваги, що „гаряче підсоння Австралії в значній мірі позбавляло населення від клопоту про житло й одіж“ (18), чого не можна сказати про тубольців Європи.

При готівлі в австралійців шліхованого знаряддя (18), питання про палеоліт, як такий, у них цілком опадає, а присутність у виробництві чукців залізних виробів (22) одкидає геть питання про кам'яну добу у власному розумінню.

Вживання „геніяльного винаходу людей кам'яної доби“ — бумеранга — не можна поширювати на народи всесвіту.

„Зближення“ (18) черепу сучасного австралійця з черепом людини „з розкопок доби Мустье“ — справа видимо непевна.

Неоліт, що теж за Обермайером описаний Е. Вламквістом, добре представлено в Академічному Музеї.

Коли в мадленську (лише мадленську?) добу чоловік „перебував переважно в печерах“ (24), то в добу неоліту — на дюнових стаціях, які розкидані були головно на „берегах водоймів“ (?) (24).

Автор послідовно викладає елементарні відомості про дюнові стації (25 — 28), „кухенні забутки“ Данії (29 — 31), стації озерного типу (31 — 33), на яких автор спостерігав, між иншим, забутки „сома кам'яної доби до 8 пудів вагою“, про будівлі на палях (до 350) (34 — 38), з приводу яких вже написано до 500 книжок.

Гончарського кола тоді ще не вживалося (36) та й кінь теж не був ще приручений (37). В той же час, у зверхніх шарах намулу знайдено „бронзові речі“ (37).

Отже справа тут ходить про металеву добу, коли кінь був вже певне приручений.

Чимало уваги автор віддає папуасам Міхлухи Маклая, з метою „відживити археологічний матеріал і змалювати побут мешканців Європи наприкінці неоліту“ ...

Стаття В. Юбаха — Доба металю — охоплює 25 сторінок.

Певна річ, що „овладання (?) металом“ є видатне здобуття в історії первісної культури, бо вироб металевих знаряддя, з одного боку, „зберіг“ (зберігав?) людині велику кількість часу, а з другого — полекшувалась праця за допомогою нового металевих знаряддя (47).

Розповівши про одкриття археологом М. Мухом в Тиролі „передісторичних мідяних списів“, автор подає за Обермайером опис засобів оброблення руди.

Отчизною бронзи, як гадають, „була Меша Азія“ (50), про що ніби-то свідчать 24-хричні розкопки Трої, спочатку Шліманом, а потім Дерпфельденом (?) (W. Dörpfeld'ом). Далі дано опис бронзової доби в Сибіру (52-53, 56), в Данії (53 — 56), Європейській Росії, де мовляв „Україна являє невичерпаний запас скарбів за - для археології (56),“ на Кавказі (57), з його славнозвісним могильником на Кубані, в Північній Росії, з її „звірячим стилем“ та „Чортовим Городищем“ (на Костромщині) (61 — 72). Але автор в той-же час відбирає силу своїм висновкам, зазначаючи: „Було - б помилкою робити занадто сміливі узагальнення й провадити аналогію відносно всіх галузів побуту й культури межі муринськими представниками раннього періоду доби металю й тубольцями Європи та Азії, що стоять на тому самому шаблі культури“ (72).

В кінці подається стаття Л. Піскової — „Первісна релігія“. Стаття має на меті „звести екскурсантів в особний світогляд, — напівнауку — напіввіру, — який, хоч склався в далеких часах, але в значній мірі заховався до нашого часу навіть у народів найвищої культури що до вірувань, звичаїв, звиклого сполучення слів (?), байок“ (73).

Такого типу екскурсія ставить для себе завданням ознайомити з суттю й походженням анімізму (с. 73 — 83), його поширенням серед культурно - відсталіх народів (83 — 84) і впливом на деякі з сучасних релігій“ (84 — 87).

Редакторів збірника слід закинути загальну кострубатість стилю та коректурні дефекти (53), поруч з невдалою словотворчістю, як от у Л. Піскової: „с помістю наверхтима можно просверлить дырку“ ... (с. 16).

Проте, беручи на увагу сучасний інтерес до первісної культури, який що - раз збільшується, і брак керівників в цій галузі, завдяки труднощам підготування до такої роботи (7), цю збірку описових екскурсій слід визнати явищем своєчасним і корисним підчас огляду музейних колекцій з первісної культури.

Гн. Стеллецький

Вільна Академія Пролетарської Літератури. Вапліте. Зошит перший. Харків, 1926. Стр. 108. Ціна 1 карб. 75 коп.

Маємо підстави вважати „Вільну Академію Пролетарської Літератури“ за надійний, здоровий зародок сталого, серйозного об'єднання пролетарських письменників України. Коли досі — до виходу в світ „Першого зошиту“ — ваплітовцям не можна було одмовити молодечого завзяття, щирого бажання знайти нові способи найкращого виявлення пролетарського світогляду через мистецьку форму, досягтя вищих ступнів технічно-мистецького удосконалення, — то нині, коли перед нами лежить перший зошит, перша спроба академічного втілення тих шукань в життя, спроба теоретичного обґрунтування ідеологічно-мистецьких позицій й перші розвідки з царини теорії мистецької техніки, — нині ми можемо сказати, що ваплітовці мають не лише запал та добрі наміри, але й певну наукову ерудицію, певний запас мистецького теоретичного знання, певне вміння академічно розробляти порушені питання. А це головне для нової організації, що хоче провести свою борозну на перелозі творення нової соціалістичної культури. Ваплітовці свідомі того великого завдання, яке беруть на себе, і своїх поки-що невеликих сил: „ми ще юнаки в розумінні знання, — читаємо в першій передовій статті зошиту, — але ми мусимо вчитись, вчитись і вчитись, коли своєю творчістю хочемо допомогти новому суспільству йти вперед“. І тим приємніше читати „Перший зошит“, де вміщено чимало такого матеріалу, який свідчить не лише про те, що ваплітовці вчать самі, але що вже й тепер вони можуть вчити й інших, давати інтересні, наукові розвідки. В „Зошиті“ вміщено такі статті та розвідки: 1. О. Досвітнього — „До розвитку письменницьких сил“, 2. О. Слісаренка — „В боротьбі за пролетарську естетику“, 3. О. Довженка — „До проблеми образотворчого мистецтва“, 4. М. Йогансона — „Аналіза одного журнального оповідання“, 5. А. Лейтеса — „Путі письменницькі“, 6. В. Сержа — „Перегрупування революційних французьких письменників“. (Між іншим серед хронікального матеріалу вміщено статут Академії, ухвалений НКО).

Зрозуміла річ, що не все гаразд у „Першому зошиті“. Тут є до чого „причепитись“. Так, в першій статті „Зошита“ — „До розвитку письменницьких сил“ ще відчувається не зовсім спокійний, не зовсім академічний тон: тут маємо ще багацько від памфлетів М. Хвильового, особливо в другій частині статті, де говориться про старих, непролетарських українських митців, про неокласиків. Сам автор статті О. Досвітній приходять до висновку, що неокласики „стоять на роздоріжжі“, але далі намагається переконати читача (іменно переконати, заігувати, а не довести науково), що „неокласики, яко творча інтелігенція, не були абсолютними ідеологами буржуа), що вони „щиро намагаються в своїй творчій роботі йти разом зо всіма борцями до нового суспільства“, що „вони хочуть зрозуміти класову боротьбу й починають її розуміти крізь призму революційного марксизму“, що „неокласики прагнуть бути співзвучними з сучасною епохою, з сучасним суспільством“. Насмілюєсь висловити думку, що така „апологіка“ неокласиків ні по змісту, ні по формі не є влучною в академічному збірнику. З боку змісту — ідеології: що буде з окремих неокласиків, побачимо пізніше. Може й справді хтось з них перетвориться на правдивого пролетарського письменника. Але справа не в одиницях. Коли не брати неокласиків як масове суспільно-мистецьке, літературне явище, то швидче можна прийти до висновку, що „стоячи на роздоріжжі“, вони, в ліпшій випадку, так і залишаться на тому роздоріжжі, аж до своєї смерті, а в гіршому — виробляться в найтонших ідеологів нової радянсько-буржуазної інтелігенції, що в боротьбі за існування вдало вживає комуністично-радянської мімікрії, були немірно далекою та чужою класовій психології пролетаріату. З боку форми — хибою статті О. Досвітнього є агітаційний характер. Вже коли знимати в академічному збірникові питання про „співзвучність“ неокласичної творчості „з сучасною епохою“, то треба спинитись довше на гій творчості, проаналізувати її, з'ясувати тенденції еволюції, конкретно вказати на розуміння неокласиками „класової боротьби крізь призму революційного марксизму“, виявити спільність психології неокласиків з пролетарською психологією. — Нам здається, що О. Досвітній, чи хто інший з ваплітовців є нині зобов'язаний подати в ближчому черговому „Зошиті“ Вапліте наукову академічну розвідку на цю тему. Інакше висунуті постулати залишаться не то що недоведеними, але навіть не висвітленими.

Споріднені хибі маємо і в статті О. Слісаренка — „В боротьбі за пролетарську естетику“. З боку ідеологічного, на нашу думку, є занадто поспішним та категоричним твердження автора про те, що „сучасна боротьба в мистецтві є не лише боротьбою ідеологічною, а насамперед боротьбою за пролетарські

елементи стилю в мистецтві" (підкреслення наше) і що, власне, „момент боротьби ідеологій" вже не відіграє активної ролі в тій боротьбі і немов би весь процес зводиться „до боротьби естетик різних класів і суспільних верств". З боку форми — стаття має ту хибу, що не зроблено навіть спроби науково обґрунтувати проklamований постулат, не визначено бодай головніших ознак „пролетарських елементів стилю", „класових елементів стилю нашої епохи", елементів „пролетарської естетики". О. Слісаренко (чи хто інший з ваплітовців) мусить після цього подати наукову розвідку про головніші, основні елементи нового, пролетарського стилю в мистецтві, нової пролетарської естетики, протиставити ці елементи елементам старої, буржуазної естетики та стилю і вказати на конкретних прикладах — як саме ідеологічна класова боротьба в мистецтві може переходити в боротьбу за класовий стиль, за класову естетику, та при яких умовах і в якій мірі боротьба за стиль може заступити боротьбу за ідеологію.

Власне в цих двох статтях і містяться головніші хиби, помічені нами в „Зошиті першому". Але не вони дають „тон" збірникові. З інтересом читається стаття О. Довженка — „До проблеми образотворчого мистецтва", хоч і має трохи за схематичний характер. Безперечно цінною є академічна розвідка М. Йогансена — „Аналіз одного журнального оповідання". Автор взяв англійське оповідання Дж. Арг. Баррі — „Червоний вартовий на рифі" і подав докладну аналіз його структурної (механічної) мотивації. — З огляду на те, що в українській (так само як і в російській) літературі структурна мотивація мало використовується письменниками, було б доречним, на нашу думку, поглибити теоретичну працю над цим питанням і дати в ближчих зошитах Вапліте розвідки про структурну мотивацію в українським письменстві, а потім і в російській літературі. — А. Лейтес в „Путях письменницьких" (що є уривком з більшої праці автора) подає інтересну аналіз соціально-побутової еволюції письменницького типу в зв'язку з еволюційними та революційними змінами в суспільній структурі. Чекаємо на продовження праці А. Лейтеса в подальших зошитах Вапліте. — Статтю В. Сержа — „Перегрупування революційних французьких письменників" „Зошит перший" вдало виходить за межі суто-української та російської літературно-мистецької боротьби і в'яжеться з світовим літературно-мистецьким рухом. На нашу думку, в кожному подальшому зошиті треба обов'язково вміщати по можливості оригінальні наукові розвідки про літературно-мистецьку боротьбу в головніших західно-європейських центрах. Зрозуміло, що це є рід не легка. Отаким є „Зошит перший". Щоб зробити збірники ваплітовців солідними, науковими, академічними збірниками — треба докласти багато праці, витратити не мало енергії, та ваплітовці сами знають, що „Академія до чогось зобов'язує". Зобов'язує академічно, серйозно поставитись до взятих на себе завдань, зобов'язує до систематичної, впертої, послідовної праці. Відомо-бо, що навіть найбільші вчені, найбільші генії людства брали не лише силою своєї геніальності, але й титаничною щоденною технічною працею, вмінням вчитись, постійно поповнювати запаси свого фактичного знання.

Повертаючись ще раз до „Зошиту першого", зазначаємо коротко, що приємне, гарне враження справляє оцей перший, початковий виступ ваплітовців, не зважаючи на деякі хиби, на не всюди академічний тон, на дещо поспішні висновки. Коли так піде далі, ми таки будемо мати — через якийсь час справжню Академію Пролетарської Літератури. З інтересом чекаємо на дальші зошити.

До речі „Зошит перший" видано на прекрасному папері, гарним друком, з чепурною обкладинкою, без помітних коректурних помилок, одне слово по європейському, хоч ціну визначено і не європейську.

П. Христюк

Й.-В. Гете. Фауст. Трагедія. Переклад з німецької мови М. Т. Улезко. Частина перша. Державне Видавництво України. 1926. 16⁰. Стор. 330 + 2 нумер. Ціна 3 карб.

„Точно і гарно, — ось дві головні вимоги, що ми повинні ставити до кожного поетичного перекладу".
Гете. („Розмови", зібрав Відерман).

Вийшов у світ довго жданий переклад „Фауста" М. Т. Улезко. Як кажуть, він працював над ним літ з десять. Така завзятість у праці показує велику любов перекладача до цього класичного твору німецької літератури, а з другого боку дає гарантію надзвичайної сумлінності цієї праці.

Нема потреби говорити про вагу твору Гете та про те, яке літературне значіння може мати його переклад для українського письменства. Великі твори світової літератури повинні бути переложені на всі мови.

Українською мовою „Фауста“ перекладав Ів. Франко (1-а частина — 1882 р., а дещо з другої частини — 1899 р., у Львові). Мова в цьому перекладі важка. М. Старицький переклав посвяту до трагедії, пролог на небі та початок першої сцени („Поезії“ М. Старицького. Київ. 1908. Стор. 455 — 468). Деякі частини (пролог, кімната Маргарити, садок сусідки Марти, молитва Маргарити, сцена в соборі, сцена в темниці) дав Ол. Навроцький (зостаються в рукописові) та К. Думитрашко (молитва Маргарити). Врешті 1919 року видав переклад першої частини „Фауста“ Д. Загуд (Київ - Відень), але цей переклад у нас, треба сказати, мало відомий.

Переклад М. Улезка, що недавно вийшов, відрізняється своєю точністю, своєю близькістю до оригіналу. Візьмим кілька зразків.

От із пролога в театрі слова поета (вірші 184 — 197):

Верни - ж мені ту пору милу,
Як сам я був у настанні.
І стислим джерелом кипіли
Й невпинно все лились пісні;
Як світ мені в тумані мрівся,
І я від бруньки дива ждав.
І тисячі квіток ламав,
Що діл увесь так ясно крився...
Не мав нічого й мав я, що хотів:
До правди рвався й вигадці радів.
Порив невдержний, щастя знову
Глибоке, повне мук верни,
Кріпку ненависть, міць любови
І юність дай назад мені!

А от з першого моволога Фауста (вірші 386 — 397):

Мій повний місяць! Я - б хотів,
Щоб ти в зостанній вже глядів
На мої муки. Скільки раз
За пультом цим в північний час
Тебе я, друже, дожидавсь,—
І от, на книги й на листи
Свій промінь скорбний кидав ти!
Ой, рад на гори - б я летіти,
В цім мнлім сяєві ходити,
Між духів край печер вітати,
В степу в мріях твоїх снувати,
В чаду знання більш не душиться,
В твоїх цілющих росах митись!

В перекладі М. Старицького, — де стоє взято більш, ніж в оригіналі, — ми читаємо це місце так (стор. 465):

О місяцю, в останній раз
Поглянь, ясний, на боліч (!) враз,
З якими я над звалом (!) книг
Ніч не одну в безсонні стиг.
Ти, друже мій, зажурений, блідий
З'явивсь, упав на хартії сюди...
Ох, коли - б міг по високостях гір
Топить і я у сяєві твоїм взір,
По урвищах до духів зазирати,
У срібній млі по луках хвилювати
І, скинувши вагу наук сліпих,
Кунатися у маревах твоїх.

А от як точно в М. Улезка перекладено сцену викликання духа землі (вірші 468 — 481):

Йдуть хмари надо мною...
Світ місяця померк...
Щезає лампа!..
Йде пара!.. Промінні червоні
Тремтять круг чола... Жах
З-під стелі віє ледяний
І квіда в дріж!..
Благаний душе! Чую твій праліт,
Відкрий себе!
Ух!.. як-же в серці рве й щіміть!
Чуттів нових сила
Всі чуттєва розворушила!
Всім серцем я тобі передаюся:
Відкрийсь! Ти мусиш!.. Мусиш!.. хоч життя рішує!

В оригіналі так (теж: вірші 468 — 481):

Es wölkt sich über mir —
Der Mond verbirgt sein Licht —
Die Lampe schwundet!
Es dampft! — Es zucken rote Strahlen
Mir um das Haupt — Es weht
Ein Schauer vom Gewölb' herab
Und fasst mich an!
Ich fühl's, du schwebst um mich, erflehter Geist.
Enthülle dich!
Ha! wie's in meinem Herzen reisst!
Zu neuen Gefühlen
All' meine Sinnen sich erwählen!
Ich fühle ganz mein Herz dir hingegeben!
Du musst! du musst! und kostet' es mein Leben!

Наведім ще з першої пісні Маргарити (вірші 2759 — 2782):

До гроба серцем вірний
Жив в Фулі цар старий;
Вмираючи любчина
Дала йому кубок злотий...
Більш він не знав нічого,
З ним все й бенкетував,
І очі мокрили в нього,
Як кубка нахилив.
Пристигла смерть з годами:
Й на наслідника списав
Він землі з городами,
Та кубка не віддав і т. д.

В оригіналі це місце маємо так:

Es war ein König in Thüle
Gar treu bis an das Grab,
Dem sterbend seine Buhle
Einen goldnen Becher gab.
Es ging ihm nichts darüber,
Er leert ihn jeden Schmaus;
Die Augen gingen ihm über,
So oft er trank daraus.
Und als er kam zu sterben,
Zählt'er seine Städt'und Reich',
Gönnt' alles seinen Erben,
Den Becher nicht zugleich...

В перекладі цієї пісні збережено „перебої“ (зайві склади), які зустрічаються в деяких рядках німецького оригіналу.

Навіть із цих кількох зразків бачимо, що перекладач, дійсно, багато дечого досяг. Тим більш маємо надії, що йому вдасться (у майбутньому другому виданні) перебороти деякі хиби в мові, в словарному матеріалі. Тому-то, бажаючи, щоб все було як-найкраще, ми й помітимо далі деякі такі недолатності.

Справді, переклад зроблено надзвичайно близько до оригіналу, рядок в рядок. Тримавши його в руках, ви легко розбираєте оригінал Гете, коли трохи знаєте німецьку мову. Він задовольняє всім вимогам од зразкового перекладу: видержано і метр, і розмір, і рими... Певна річ, це було не легко зробити, це вимагало чимало і уваги, і часу для виправки... І от у перекладача трапляється місцями, що думка не вкладається в вірш, а силою підганяється під його мірку... Це вже зле. Виходить, що думці тут тісно, а повинно-б бути „словом тісно, а думкам вільно“. От приклад. Ми читаємо (вірші 21—22): „Спів скорбний мій в чужій юрбі лунає,— й хвалу-б почув, то серце-б жах схопив“. Чю хвалу? чие серце? (В оригіналі маємо: *Mein Leid ertönt der unbekannten Menge, Ihr Beifall selbst macht mein Herz bang*. В більш вільному перекладі М. Старицького, з іншим метром: „Вчувають пісням тепер юрби незнані. Хвала їх байдужа аж серце стиска“ (стор. 457). Як бачимо, важке завдання — точно перекласти та бути разом з тим легко зрозумілим. Візьмім ще вірші 59—60: „Ой, замовчи про цю юрму рябую, що дух втікає, як тільки кинеш зір!“ У Гете: *O sprich mir nicht von jener bunten Menge, Bei deren Anblick uns der Geist entflieht*, цеб-то: „при погляді на яку од нас втікає дух“. В боротьбі між метром і розміром, з одного боку, та українською мовою, з другого, перемогли метр і розмір, а потерпіла ясність мови. Од цього-ж залежить і неясність такої напр. фрази (вірші 13—14): „Знов нле скорб, знов скарга завернула Життя, мов лабіринт, крутляву путь“; у Гете: *Des Lebens labyrinthisch irren Lauf*, де одразу видно, що це родовий відмінок.

Найбільш уваг прийдеться нам зробити що до словника перекладача. Він уводить чимало нових слів (новотворів, неологізмів), звичайно абстрактних. Перш усього він дає, без особливої потреби, до відомих шів нові наростки (суфікси) замість звичайних або скорочує слова (може, часом в залежності од метру чи рими). Так знаходимо: „умство“ (вірш 426) в значінні „розум“,—„чутива“ (множ.) (431, 479, 3062, 3384) в знач. „почуття“,—„жативо“ (859) замість „живива“,—„дійнота“ (1183) в знач. „das Thun, діяльність“,—„могута“ (1641) в знач. „могутність, сила“ (є і в М. Старицького),—„шитина“ (2204) в знач. „шитво, робота“,—„здовіл“ (2692) замість „задоволення“,—„любчина“ (2761) (що могло-б бути хіба для рими) в знач. „любка, кохана“,—„нутрина“ (3060, 3472) в знач. „нутро“,—„легкуни“ (1133, 3068) в знач. „легені“,—„шпигарити“ (3522) замість „шпигувати“,—„коштнина“ (2933) в знач. „коштовність, коштовина, Geschmiede“,—„ширїнь“ (4055) зам. „широчїнь“ іт. д. Тут часто бачимо наростки и во, — ота, — ина... Але ж — и во напр. вживається для означення матеріалу в словах збірних (див. О. Снявський. Укр. язук) і „чутиво“, „жативо“ сюди не підійдуть...

Новотвори (неологізми) бувають невдалі та й звичайні слова часом вживаються недолатно. От напр.: „Той дух я, що весь час відмову діє“ (1338), каже Мефістофель (*der stets verneint*); в другому місці — „відмовний дух“ (338). Вже краще: „...веди вже, душе суперечі“ (4030) в значінні того, хто сперечається, заперечає, перечить, відкидає.—„Мільговий світ“ (658) походить чи не од „мільги“, „мільки“, дрібної рибки!—„Всюди формівка й напруг хвилює“ (912), що має значіння „Bildung und Streben“.—„Гроння важкеє В зрізки спадає, В чави лягає“ (1472—74) Клену-ж тоді вабна й прямарі,—Все те, що душу полонить“ (1587—88).—„Зіхучи й гаркіт корінця!“ (3947) (у Гете: *Der Wurzeln Knarren und Gähnen*).—„Ремський (зам. ремісницький) учень“ (2934).

Та є ще один бік справи. Мова перекладу часом буває дуже прозаїчна, матеріальна. Так посвята трагедії починається: „Знов ближтесь ви, образи легкії... На билось вас!..“ (вірші та 5). В оригіналі: *Jhr drängt euch zu!* цеб-то „ви тиснетесь!“—„Всі муки й радість всіх у грудях настожити“ (1773).—„Хай світ великий дзвизне мимо“ (4042).—„І очі мокріли в нього“ (2765) іт. д.

Не треба думати, що це лише чисто формальні хиби. Ні, наслідком всього цього є те, що переклад місцями дуже трудно читається, буває для читача, поки він розбереться, якийсь час загадкою. Нелегко напр. розбирати таке місце з пролога на небі (вірші 243—250):

Одвічний сонце гімн співає
 У ріднім хорі сферовім
 І путь предписану вершає,
 Ідучи з гудінням громовим.
 І ангели цим видом кріпкі,
 Хоч зрозуміти й немічні...
 Діла невестижні, і великі;
 І дивні, як і в першій дні!

Яким видом? які діла? У М. Старицького, — хто б що ні казав, — це ясніше (стор. 459), хоч і не без „кованих слів“:

З громами сонце давнім чином
 Вершать призначений свій шлях
 І суголосить дружнім співом
 У хорі світлиць в небесах;
 Могуту янголам скриляє
 Вид неосяжних, пишних сфер:
 Величний твір красою сяє,
 Як в перший день, так і тепер!

Певна річ, що неясність буде відбивати в читачах охоту читати далі, до кінця. „Переклад Улезка, пише в передмові М. Йогансен, справлятиме трохи строкате враження. Учтися з нього літературної мови міг би лише дуже досвідчений знавець“ (стор. 6). А що ж робити звичайному читачеві? Ми сподіваємося, що перекладач для дальшого видання зробить свою працю більш приступною в мові, рівнішою, легішою для читача. В українських поетів (і в сучасних) з гарні переклади з чужих мов і в них можна знайти часом науку.

Не будемо довго застановлятися на явних помилках у тексті та на нерівностях мови. (Дещо тут лежить і на сумлінні сучасних набору та коректи). У віршені 169 - му треба „вхочіть“; у 295 - му — „ввік“; у 307 - му — „близь“; у 428 - му — „нарить“; у 1351 - му — „в простороні“; у 2309 - му — „держалво“; у 4012 - му розмір вимагає, щоб було „перелетим“; у 4017 - му треба „дзичить“. — Зовсім неправильні форми „скрес“ (737); „скресення“ (920), та поруч же стоїть „воскресли“ (921). Не годяться форми, як „челени“ (1107, 2324), „п'їть“ (2290) замість „пийте“, „дружеськая“ (19, 2300), „свадьба“ (на стор. 267) замість „весілля“. — Легко виправити, щоб зробити яснішим, вірш 1065 на „з цього мороки моря“ та переробити риму. В 3483 - му — не „сичі“ тут, а „чудаки“ (Käuze). Не „тряпиця“ (4009), а „шматина, шматинка, ганчірка“. В 3834 - му краще „пліншечка“ (Fläschchen), не „каламарчик“, що значить „чорнилиця“. На сторінках 71 — 76 в оригіналі монолог Фауста розпадається на окремі частини, а не йде під ряд. У віршах 1335 — 1336 має бути: ... Частка сили, що робить Бажає завжди зло, та все добро творить“. Перед віршем 3100 — недостає заголовка „Фауст“.

До перекладу додано передмову М. Йогансена та статтю „Що таке Фауст“ і примітки перекладача, дуже корисні для читача.

Бажаємо „Фаустові“ Гете в перекладі М. Улезка, праці довголітній і сумлінній, ще не одного видання. Для цього мову перекладу в найближчому виданні слід зробити в деяких місцях більш приступною, легшою. Це зостається як цемент і для другої частини „Фауста“, що готується до друку. Ціна книжки дуже висока.

П. Тиховський.

Григорій Косинка. В Ж и т а х. Оповідання. ДВУ. 1926. Стор. 189, ціна 1 карб. 45 коп.

Оцінка творчості письменника в наші часи є справа дуже складна, особливо коли взяти на увагу, що багато навіть молодих письменників вже роками носять певні етикетки, яких характер в малій залежності перебуває од творчих досягнень... Ці етикетки, що їх клеїла або надто „дружня“, або надто „ворожа“ критика внесли надзвичайну плутанину в пореволюційну літературу українську, так що „неіскушений“ читач може в тій літературі іноді за мухою не побачити слова. Аджеж і досі конспект з історії українського письменства, де символісти потрапили в рубрику пушкініянців, а ідеологічні напрямки плутаються з мистецькими напрямками, рекомендується при вивченні української літератури (М. Сулима — Конспект з історії

укр. літературн) і не меншим успіхом користується хрестоматія, що свідчить як слабо орієнтувався складач її в літературних явищах останніх часів (М. Плевако — „Хрестоматія нової української літератури“).

Ми навмисне згадали ці дві книжки, бо вони досить поширені і значно прислужилися викривленню справжньої картини пореволюційної української літератури, неймовірно ускладнивши роботу критика.

Та й справді не легко зняти письменника з „хрестоматійного“ п'єдесталу. Це ж коли хочете, майже класик! А в кого знайдеться стільки сміливості, щоб розглядати письменника з хрестоматії, як, скажемо, початкуючого, або навіть брати під сумнів його хрестоматійні зразки. Тут критик з своїми сумнівами упирається в „безсумнівний“ камінь професорської апробації, що до всього „рекомендована для старших груп семирічки“ високою методологічною установою.

Та не дивлячись на всі труднощі, ми спробуємо на цей раз уникнути штампів та упереджень, розглядаючи книжку молодого письменника.

В книзі зібрано п'ятнадцять оповідань, щось біля шости аркушів друку — це продукція письменника за майже сім років роботи. Як на белетриста, то продукція надто мала, щоб не сказати катастрофічно мала. Це пояснюється, видимо, з одного боку тематичною обмеженістю автора, а з другого — бажанням обробити свої речі з боку слова як найкраще. Як для першого, так і для другого в нашому припущенні ми маємо підтвердження в самій книзі. З боку слова оповідання дороблено до того ступня, вище якого автор при своїх художніх здатностях вже підвестись не може. В цьому відношенні і речі написані в різні часи мало чим різняться між собою. Відчувається якась заспокоєність письменника на формі, так-би мовити, „стандартизація“ її.

Як на наші часи неймовірної письменницької неохайності що до слова, рідко ця позитивна, коли відповідно до неї оброблено інші елементи твору. На жаль у Косинки немає цієї рівноваги. В той час, коли слово дороблено до останнього ступня, композиція твору перебуває в сировому стані, в стані цілковитої неорганізованості. Коли будемо конатись глибше під лаковану поверхню слова, то натрапимо не тільки на безпорадний рахітничий кістяк композиції, а й на вбогість думки та нездатність письменника узагальнювати суспільні явища. Безсилий заповнити більше полотно, що вимагає од художника не аби-якої суспільної активності, він обмежується дрібненькими малюночками, часто-густо не погано зробленими, але малюнками, що атестують недопустиму в наші часи пасивність письменника.

Походить це у Г. Косинки, на нашу думку, од того, що він ще не увійшов в коло передових ідей сучасності і живе дрібненькими безперспективними ідеями і настроями культурно відсталого села. Звідси і тематична обмеженість і композиційний „рахіт“.

Але візьмімося до прикладів.

У Косинки є прекрасна тема і матеріял до неї. Селянин веде денкиньського офіцера, що знущається над ним, б'є, але в селянина над всіма почуваннями панує інстинкт дрібного власника. Він бачить на офіцерові хорошу сорочку і мріє про те як її добути. Коли нарешті приведені селянином повстанці забивають офіцера, то виявляється, що сорочку зіпсовано. Ця тема і матеріял дають можливість не тільки змалювати тип селянина, дрібного власника, а й незвичайно загострено і ефективно розв'язати сюжет.

Як же упорався з цим Косинка? А дуже невдало, не ліпше, ніж і другий на його місці недосвідчений, початкуючий письменник. Він починає оповідати, як піячили офіцери в міському „Шато“. Після цього автор подає думки офіцера та його настрої. В селі офіцер попадає до знайомого попа, і на сцену виступають цип, попада, попівна. Витративши з десяти сторінок дев'ять на другорядних персонажів, Косинка на останній сторінці подає розв'язку, яка є вже зайва, бо оповідання одхилилося в бік од неї.

Дев'ять сторінок із десяти присвячено допоміжним персонажам, з яких і попову родину, і „Шато“ можна з успіхом викинути, та автор не зрозумів, що центральна фігура оповідання є селянин-візник, якому і треба було присвятити оту дев'яту частину оповідання („Сорочка“). Не упоравшись з матеріялом, Косинка замість цікавого і змістовного оповідання дав низку органічно не зв'язаних малюнків, що нічим серйозним не промовляють до читача і можуть бути використані хіба тільки як матеріял для шкільної лектури... Автор, як то часто з ним трапляється, не відшукав ідейного стовбура, що мусів був проходити через дрібно-власницькі інстинкти темного селянина. Він захопився дрібницями, шліфованням неорганізованого матеріялу і дав композиційно розхитане, без якоїсь серйозної підкладки оповідання.

Це оповідання є яскравий зразок композиційної безпорадності автора та ідейного убогства його. Це - ж саме ми побачимо, читаючи такі оповідання як „В життах“, „Ностріл“, „Десять“ та інші.

От в оповіданні „Десять“ бандит Божок наказує дати десять шомполів спійманому комуністові. Комуніст, що правда, „липовий“ (ми - б охоче збільшили йому порцію шомполів за плазування), але з автора пасивний споглядач. Йому все одно, хто кого б'є, аби була „натура“ для зарисовки. Так, через окуляри „аполітичності“, автор дивиться на події. Та те, що комуніст „липовий“, і те що „повстанці“ — такі „симпатяги“, приводить до сумнівів в „аполітичності“...

Так під полірованою поверхнею ми надібуємо на... порожнє місце, на якому шкода шукати якихось проблем сучасності, глибших думок чи напружених почувань.

Більшість речей в книзі — то безсюжетні нариси, що межують з художнім репортажем, але в невеликій кількості письменник намагається зв'язати розвиток подій в певний сюжет. Та сюжетність ця носить печать випадковості і невикінченості. Автор виявляє повне безсилля в оволодінні сюжетом. Сюжет у Косинки це не русло, по якому автор преводить дію і по якому тече розвиток психології персонажів, а сюжетові уламки, склеєні письменником залежно од потреби. Він просто користується уламками сюжету для того, щоб обставовочно умотивувати психологію своїх героїв. Що правда, це дає можливість авторові уникати серйозних труднощів в обрисовці типу в незнайомій, але конче потрібній за розвитком сюжету, обстановці, але разом з тим стає на перешкоді досягнень.

При потребі Косинка подає першу ситуацію, в якій найлегше виявити психологію героя. Такі ситуації навізуються одна на одну і утворюється щось подібне до сюжету. Як так можна назвати, створюється „псевдосюжет“ (Опов. „Мати“). Спроба в такий спосіб використати сюжетові елементи ніколи, звичайно, не дасть таких ефектів як тоді, коли - б авторові пощастило звести весь тей матеріал до певної сюжетової системи. Що це так, видно хоча - б з згаданого вже оповідання „Мати“, оповідання чи не найкращого в збірці, але в якому не використано всіх можливостей сюжетового оформлення і ослаблено тонус його. Через це в Косинки ми маємо лише силуети, а не типи, до того - ж силуети часто - густо невкінчені, бо він звужує свої сюжетові рямці одним якимсь епізодом і малює „клаптик“ замість цілого.

Розміри звичайної журнальної рецензії не дають нам змоги докладніше зупинитись на інших оповіданнях Г. Косинки. Закінчуючи, не можемо не підкреслити ще однієї риси, незвичайної для молодого письменника: це „однаковість“ всіх речей збірки, не дивлячись на те, що писались вони далеко не в один час. Не помітно якогось поступу, так ніби письменник вже цілком задоволений з своїх писань і нічого більш не шукає. В цій рисі є щось од передчасної старости і нас вона найбільш непокоїть.

Видавня виконано досить добре, коли не рахувати провінціально просвітницької обкладинки, що проте до змісту пасує. Ціна, як на трьохтисячний тираж, нормальна.

О. Слісаренко

М. Коцюбинський. Вибрані твори. За редакцією та вступною статтю Ан. Лебідя. Кн. I, стор. 216. Ц. 80 коп., та **М. Коцюбинський. Вибрані твори.** За редакцією Ан. Лебідя. Кн. II, стор. 198. Ціна 80 коп. Видавниче товариство „Час“. Київ — 1926.

Рівнобіжно до „Вибраних творів“ Коцюбинського в виданні „Книгоспілки“ вийшли друком твори Коцюбинського в виданні „Часу“, де доклав своїх рук книгоспілчанський редактор Ан. Лебідь. Видані книги мають у собі такі твори: I кн. — „На віру“, „Для загального добра“, „В путях шайтана“ та „Лялечка“ і II кн. — „На камені“, „Хмари“, „Утома“, „Самотний“, „Сон“, поезія в прозі без назви, „У грішний світ“, „Невідомий“, „Persona grata“, „Сон“, (1911 р.), „Тіні забутих предків“ та „Подарунок на іменини“.

Вступна стаття — то власне конспект статті, підкинутої до книгоспілчанського видання з додатком коротких біографічних відомостей про письменника. Разом з тим вона не вільна від хиб, як і попередня. Узяти хоч біографію. А. Д. Лебідь і досі гадає, що мати М. Коцюбинського походила з духовного роду, хоч справді вона була дочка гвардійського офіцера. Испиту на народнього учителя Коцюбинський не складав. Нема ніякої підстави говорити за не, бо подільські знайомі Коцюбинського, що добре пам'ятають факти з тодішнього життя письменника, не знають цього, а в уяві

чернігівців неясні натяки про колишній заробіток приватними лекціями могли привести до байки, що Михайло Михайлович склав іспит на народнього вчителя. Хоч Коцюбинський в своїй автобіографії писав, що він кинув службу на філоксерії через хворість, і хоч він справді був хворий на межі 1896 та 1897 років, проте є підстави гадати, що хворість була тільки одною з тих причин, які як найзручніше допомогли розстатися з службою, що письменникові муляла вже давно.

Розглядаючи творчість Коцюбинського за першу половину, автор не завжди додержує перспективи. Він, напр., в однаковій мірі вбачає вплив Печуя-Левинського так в „На віру“, як і в „Дорогою ціною“, хоч цю останню річ написано на десять років пізніше. (Загалом редактор чомусь проти „Дорогою ціною“, не вніс в збірку творів, хоч цей твір далеко більше права має там бути, ніж „На віру“).

В творах другої половини творчості автор не добачає світогляду письменникового. Він так висловлюється: „Його (Коцюбинського) світогляд, поскільки він відбивається в творах, найменше відтворює громадські рухи, громадські інтереси, настрої“. А як же тоді бути з „Він іде“, „Сміхом“, „Persona grata“, II част. „Fata morgana“, „Що записано в книгу життя“, „Подарунком на іменини“ та „Кові не винні“, — запитаємо ми автора. Тут же на першому місці настрої, рухи й громадські інтереси.

Далі автор розглядає, що-ж привело Коцюбинського до „індивідуального заглиблення“. Одмахнувшись невиразною фразою про „загально-політичні події“ та „часи“ „затишся“, він ставляє наголос на „подіях особистого життя письменника“, і розуміє тут фізичний стан та умови матеріального життя. Що хворість впливала на настрої письменника, а, значить, відбивалась і на творчості, це ясно, але чи це той головний чинник, що давав напрям творчості письменника в другій половині діяльності? До того-ж Коцюбинський умів, знаходив в собі сили в найгіршому стані здоров'я не впадати в розпач. Йому, напр., здавалось, що описувати своє здоров'я навіть такій близькій людині, як В. Гнатюк, то „егоїзм слабкого“. (Лист 24/IX 1912). А за місяць до смерті здобувається знов на таке філософсько-спокійне міркування: „Пора вже настала, здається, обертатися в дерево або в горох“. (Лист 6, ст. ст. 1913).

Матеріальні умови письменника. Що вони ставали на заваді бути продуктивним, це відомо, але як це привело до „індивідуального заглиблення“, — автор статті цього не показав. А в нашій уяві „Коцюбинський любив життя і умів користуватись ним“, за Чернявським, не зважаючи на матеріальну скруту. І підчас, напр., закордонної подорожі Михайла Михайловича 1905 року брат дружини його, що позичив Коцюбинським гроші, писав так Вірі Іустинівні: „Подожду приезда Мих. Мих., хотя меня удивляет, что, уезжая, он не устроился с этим делом. Для меня также кажется странным, что имея сравнительно большой долг, он не стесняется затратить, разумеется, значительную сумму на путешествие. Мне сейчас тоже было бы очень полезно полечиться за границей, но я не могу этого позволить, так как эти поездки заставили бы меня войти в долги. Впрочем, не буду об этом распространяться“.

Далі вже і всю творчість в статті зведено до „індивідуалістичного заглиблення“. „В путях шайтана“ та „На камені“ в настрої, в тоні, за Лебедем, відбивають „втому, надри, самотність“, хоч коли дошукатись реальної основи переживань самого Коцюбинського, як людини, то там можна знайти не більше, як тугу за коханою дружиною, за товариством, до якого звик письменник попередніми роками свого життя. Ось відповідне місце з кримського листа (23.X.1896): „Ще раз перечитав твій лист: я часто роблю собі таку приємність. На душі легше стає, коли одірвешся думкою од цієї пустині, де все для тебе чуже й непривітне“.

Пізніше за часів праці в „Волни“ Коцюбинський знов сумує за дружиною, за товариством, але це знов-же не „душевна втома, надри, самотність“, бо дружина була далеко, товариства, що задовольняло-б Коцюбинського, теж бракувало. В недрукованому листі (7.II.1898) читаємо:

„А твій Муся подурішав, бо нічого не читає, з людьми розумними не бачиться, а тільки до нудоти зачитується газетами — більш поганими, ніж хорошими та свариться з жидовою, з всякими Угерами та Блохами, що крадуть у нас папір“.

Подані уривки свідчать про те, від чого Коцюбинський одхрецувався, а ось вимовніший той позитивний ідеал, якого прагнув тоді наш письменник (з ледр. листа 6.II.1898):

„Я дуже радий, що кінчаються наші митарства, але щасливим буду, коли вже скінчатся“.

Звісно, свинства в управі (в Чернігівській земській управі, куди Коцюбинський лагодився їхати служити. С. К.) багато, мабуть, його скрізь не мало, а проте, коли держатися остерононь від того свинства, як я думаю робити, то принаймні сам не будеш замішаним у нього. Ми з тобою, донечко, знайдемо другі інтереси поза

управськими, будемо читати, писати, жити з людьми, що цікавляться громадським життям, літературою, наукою". (Підкреслення моє. С. К.). Звідця - ж можна зрозуміти й своєрідний аристократизм Коцюбинського, цурання товариства та шукання нового, йому потрібного.

Розуміється, далі в поезіях в прозі „З глибини“ автор убачає вже без ніякого застереження „душевний надлом“. Тим часом справа стоїть так. Найперше у Коцюбинського, коли він творив свого „Самотнього“ з'явився (як це видно з кешенькової книжечки 1901 року) образ, що йому потім автор в розмові з Горким одмовляв ширості: „Навіть тоді чорним клубком котиться в грудях моїх болісний й гордий крик—

А я самотний!“

Образ - же самотнього серед натовпу виник уже в процесі оброблення речі і цитувати його (в передмові до книгоспілчанського видання), як автобіографічне в творі, як одверте признание „надломі, що „люди утворювали для нього атмосферу душевної втоми“, просто наївно. Що - ж до вислову Горкого „Много звучало в них великої искренней муки“, то кожний не упереджений читач, прочитавши відповідне місце, побачить, що ті слова кинуті зовсім не з приводу почуття, вкладеного в поезію в прозі, а з приводу скарги Коцюбинського на недосконалість творів „Самотній“ та „Сміх“. Автобіографічністю „Для загального добра“ оперувати теж треба обережно. Не треба перебільшувати того, що сказав про це сам Коцюбинський. Що Тихович (якого невідомо чому автор статті називає студентом) — то Коцюбинський, письменник про це не згадує, а Віталій Гаврилович Боровик певен, що Тихович — то він, Боровик. І в словах Боровика треба вбачати велику долю правди, бо етапи розвитку внутрішньої людини у Тиховича більше відповідають етапам, що їх пройшов цей енергійний на той час народодолібець, а головне Боровик, як помічник експерта комісії, був фактичним керівником філоксерного загону і, значить, переймав на себе всі оті напади від скривджених господарів, що їх відтворив Коцюбинський в „Для загального добра“, а сам Коцюбинський був тільки розвідач філоксерної комісії, виконавець Боровикових звелінь.

Ще більше підкупає А. Д. Лебеда автобіографічність „Сну“, де він ще рішучіше вживає блаженної пам'яті старого способу ототожнювати автора Коцюбинського з героєм цього „надавичайно автобіографічного оповідання“ Антоном. Що в „Сні“ не себе малював Коцюбинський, показує, напр., шлях, яким письменник прийшов до твору, що вилився в форму оповідання з невиразним сюжетом, де споглядання мандрівки з ідеальною жінкою, серед величній природи (умотивовано сном), вставлено в рям, що дає контрастно життя буденне з набридлою жінкою. Це оповідання йде від „Павутиння“, що з нього ми маємо в архіві тільки план та самий початок (між иншим в початковому уривкові жінка, що своїми ревностями руйнує чоловіків митця — маляра, теж Марта) і що закроювалось письменникові в реальному плані, а це потрібувало від Коцюбинського багато спостережень з життя митців - малярів, яких йому бракувало. З другого боку замислений твір вимагав розроблення драматичних сцен, які Коцюбинському, майстрові амальювати переживання та відтворювати враження, давались не легко. Так у „Сні“ Коцюбинський до амальювання задушливого провінціального життя Антона (круг добре відомий письменникові) ішов через менш відоме йому. Але автор статті на це не зважає, опанований бажанням вишукувати автобіографічне (навіть в Івані з „Тінів забутих предків“!) там, де сам письменник, коли-б дожив до наших часів, напевно протестував - би рішуче. (Не дурно - ж Коцюбинський не радив Боровикові шукати в творах його власної психології). Отже коли Сосновський в „Правді“ пише фейлетона, то прокуратура, знаючи, що то літературний твір, визнає за потрібне зробити слідство перше, ніж виведену особу притягти до суду, а наш історик літератури дає присуди літературним постатям в серйозніших жанрах, не провадячи „слідства“, а просто вбачаючи в них особу самого письменника.

Незрозуміло також, чому автор стільки уваги дає „образові жінки — мрії“ в „Невідомому“, „Тінях забутих предків“ та „На острові“, коли сам згоджується з тим, що „образ цієї жінки не становить центральної постати“.

Проте в тих місцях статті, де автор не зловживає автобіографічністю та не претендує тлумачити філософську суть творчості, з викладом можна цілком погодитись. Статтю читати легко.

Розглядаючи далі вибір творів в II кн., доводиться дивуватися, нащо редактор вставив поезію в прозі без наголовку (стор. 26), коли сам Коцюбинський не визнавав її за художню річ і за життя ніколи не давав до друку.

С. Козуб

Р. С. Коли моя рецензія була готова, я прочитав рецензію на І з цих книжок в „Ж. й Рев.“ (№ 7). Рецензент І. Лютій, подаючи матеріал до „В путях шайтана“, стор. 112 та 113, насправді подав, того не відаючи, матеріал з кешенькової книжечки, що його зібрав Коцюбинський кількома роками пізніше до „Під мінаретами“.

С. К.

Володимир Гадзінський. На безкровному фронті (уваги до укрлітдискусії). В-во „Сім“. Стор. 72. Ціна 50 коп.

Навряд чи можна звати нашу дискусію фронтовою боротьбою; в кожному разі порівняння ідеологічної боротьби з військовою є тільки порівняння. Аналізуючи „соціальні причини дискусії“, як те робить В. Гадзінський в першій з семи статей книжки, найважче за все розпізнати саме цю завжди недвозначну фронтову лінію. Усім співучасникам боротьби так надзвичайно близька до серця була доля нашої пролетарської і революційної літератури. Як відомо кожному, хто більш-менш стежив за розвитком дискусії, пояснення соціальних причин її дуже мінливе і полягає, звичайно, в витонченому, але іноді просто химерному методологічно виявленні позасвідомих зв'язків суперечника з буржуазною ідеологією та з соціальними заступниками останньої. В. Гадзінський виявляє „як-раз класову різнорідність нашого прол. літавангарду“, розуміючи тут старий Гарт і сучасне Вапліте і констатує в них рештки „маломістечкової міщанської психології“. Разом з тим він милується на „класову однорідність Плужан“, дуже негативно ставлячись до завзятої боротьби „з Плугом, що класово найбільш однорідний і організаційно найбільш міцний“. Очевидячки, всі симпатії автора на цьому боці. Про буржуазні впливи чи про міщанські рештки в плугатарській ідеології не згадується. А ці впливи і рештки повинні тут бути і не дурно - ж чимало з плужан - письменників перейшли до одіозної авторів вільної академії. За основу своїх міркувань В. Гадзінський бере свою власну аналізу „тих міщансько-інтелігентських кол“, що, на його думку, їх можна поділити на три групи: радянську, зміновіховську та автокефалістичну.

Останні дві мають велику здатність эле впливати на невтриманий Гарт і просочуватись до мішаної Вапліте, а перша „покінчила або і не покінчила до революції гімназії“. В Гарті вона собою утворює невтриманість, треба гадати за браком перед-революційної освіти, і мішанину в Вапліте. В Плужі, очевидно, бере участь не вона, але які там неспокусливі праведники сидять і виносять резолюції, — т. Гадзінський переходить в секреті. Невідомо теж, на що 7 років існують радянські ВУЗ'и на Україні, і взагалі до чого ця вся „схема“, на яку наш памфлетист „поділяє“ т. зв. інтелігенцію на 4 сторінці брошури.

Коротко кажучи, виявити соціальні причини дискусії В. Гадзінському не пощастило, як не пощастило і його попередникам в цьому складному завданні. Поперше, це завдання розв'язати серйозно в памфлетному порядку не можна. Сюди треба при-тягти важкі гармати наукової методології, коли комусь потрібно мати замісто фракційної думки справжнє розв'язання проблеми. Від процесів у надбудові до процесів соціальних груп, що зумовлюють перші, йде важкий і складний шлях через такі недосліджені нетри, як особиста і колективна психика. Надто часто і в нашій дискусії замість марксистської соціальної аналізи вживається випробуваної методи читання між рядками чужих перехованих думок. Що спільного в цій ворожбитській методи з діалектикою сучасного матеріалізму! Але обидві поплутано, та й не в одного В. Гадзінського.

По-друге дискусія безумовно точиться в більшій своїй частині по один бік „фронту“. В. Гадзінському треба було - б зрозуміти це і зрозуміти ще й те, що основна тема дискусії не теоретична —

Європа чи просвіта, а суто практична:

Як нашому сучасному пролетарським письменникам практично поліпшити свою фахову кваліфікацію.

Становище з кваліфікацією таке, що сам В. Гадзінський кричить „на аларм!“ у 4-й статті „Криза літпродукції і трагедія критики“. Таким чином, в основному і т. Гадзінський погоджується з усіма диспутантами, що по один бік фронту. Головне твердження його на 44 сторінці таке:

Занепад продукції в розумінні якості є, а стан худ. літкритики каже бити „на аларм!“ В. Гадзінський трохи розійшовся з іншими в оцінюванні ролі критики. На його думку критика надто лається і „дуже часто озлоблює артиста, вона примушує його проти волі, з омерзінням братися за зброю, що нею його атакують“.

В. Гадзінський береться до цієї зброї і висловлюється в таких випадках трохи по-старосвітському, але мальовничо і темпераментно:

„У нас — на полі літкритики, у її господарстві гельготають гнівливі індки, викрикують верескливо пави або сикають вужі, скрегочуть жаби“ (42 стор.).

Підійти з такою „сільсько-господарською“ термінологією скільки-будь серйозно до критики нашої критики не можна. З критикою у нас кепсько. Робітників замало, так, що якомусь одному М. Д. траплялось писати по 14 рецензій (в 400 — 500 зн.). Кваліфікація їх потребує ще багато чого. Проте, яка-б погана не була в нас критика, але, коли критик не зможе хоча-б так коротко і ввічливо, як М. Д. в одній з інкримінованих йому 14 рецензій, „розлаяти“ якийсь твір нашої хатньої культури, на зразок поем *А йишта йи* або *Земля*, то ми його (критика) не вважатимемо за чесну людину. Досі наша молода література, як і її критика ще, принаймні „з собою“, були чесні.

Тепер що до головного питання дискусії — письменницької кваліфікації. З неї дуже незадоволені т. Гадзінський, — як і тов. Хвильовий. Обидва чають пришествия ренесансу, але т. Гадзінський сподівається червоного ренесансу і цілком негативно ставиться до азійського вітаїстичного ренесансу, утвореного мрією т. Хвильового. Проте і ренесанс т. Хвильового буде, сподіваємось, не синій, а червоний, та й обидва ренесанси, як справа майбутнього, не дуже актуальні нині.

Ставлячи однакову загальну діагнозу літературній хворобі з т. Хвильовим, т. Гадзінський заперечує його засоби лікування.

Хворобу спричинили, за обома, такі умови літературного життя, що примушували „халтурити замість творити“.

Треба в розгляді цих шкідливих умов перенести свою уяву з доби військового комунізму до сучасності. Наша хвороба — то є одна з численних хвороб радянського будівництва. Перед ним на всю широчінь стоїть питання наздоганяти, в дальшому наздоганяти і випередити техніку капіталістичних засобів виробництва.

В такому освітленні, як одну з дільниць усього будівництва, розглядає літературну продукцію за час полеміки т. Хвильовий.

Миколі Хвильовому треба було, за всяку ціну, організувати саме літературне виробництво навколо головного завдання завоювання техніки. Точиться боротьба за техніку, за кваліфікацію, а не проти тих чи інших літературних угруповань, на Радянській Україні суцільних. Боротьба не проти когось, а за щось. Розглядаючи цю боротьбу під знаком фронту, В. Гадзінський, висловлюючись його-ж словами, „заплутався в житті, в надзвичайно-скомплікованих умовах елементів соціалізму і Неп'и“. Нині уже подекуди зрозуміло, як плутався в тих самих „скомплікованих умовах“ кожний з диспутантів. В. Гадзінський яскраво виявляє — і в цьому полягає найсильніший критичний бік його виступів — збочення олімпійців. Його гострі обвинувачення Вапліте в одриві від маси і від менш кваліфікованої письменницької „братви“, в розвалі Гарту і взагалі в антидемократичній внутрішній політиці є важкі, серйозні обвинувачення. Навряд, щоб на них дав хтось цілком задовольняючу відповідь.

В. Гадзінський, яко позитивний захід, висовує ідею скликання з'їзду усіх лівих груп радянської літератури, гадаючи усунути сучасну ідеологічну і літературну кризу. Такий з'їзд скликати було-б дуже інтересно, хоча він в умовах української дійсності не виправдає всіх покладених на нього надій. А покласти край організаційним непорозумінням він міг-би. Так або інакше, а дати якийсь лад безголовому толубові зрадженого Гарту комусь та треба. Далі треба утворити організаційну можливість наукового вивчення сучасної літератури, бо як без свого повного осередка посуватиметься наперед українська критика?

Але для всіх дальших практичних висновків треба пам'ятати, що в межах радянської літератури немає рації утворювати хоча-б і безкровний фронт і що навіть поза її межами ми не маємо права розглядати радінтелігента, як класового ворога в ідеологічному хоча-б змісті. Порушення цих двох засад приводить до того, що теоретично виникає блукання поміж трьома сосонками, а практично — така суб'єктивна європеїзація, що дивує читача в художніх творах нашого теоретика і диспутанта. Якщо красне письменство нині не є військовий агітпроп, то очевидно, що його завдання мають будівничий характер доби непи.

Фронтний погляд на них є психічна інерція з попередньої доби. Стаття за назвою „Екскурсія у психологію характерів“ дає приклади і суб'єктивної європеїзації і психічної інерції як-найкращі.

М. Доленго

Р. С. Ідеологічної класової боротьби буде ще скільки завгодно, але в своєму таборі боротьба повинна придбати інший характер.

М. Д.

М. Ірчан. Підземна Галичина. Драма на 5 діб. Видання Робітничо-фермерського Видавничого Товариства, Вінніпег, 1926, ст. 115.

На Україні Ірчан мало відомий, хоч і тут розходиться вже друге видання його драми „Бунтар“. Власне це єдина книжка цього автора, що вийшла на Україні. Зате можна часто зустрітися по різних радянських журналах і газетах з рецензіями на його книжки, що виходять в Канаді. Це свідчить, що інтерес до цього письменника в нас є.

М. Ірчан — драматург. Більшість його творів — це драми й драматичні етюди. Зрештою й оповідання його мають драматичний елемент: живий діалог і наростання дії.

Темою його творів — імперіялістична війна та революційна боротьба в Галичині: Бунтар, Дванадцять, Родина шиткарів, Безробітні... Можна сказати, що Ірчан єдиний західно-український драматург, який невтомно оспівує у своїх творах боротьбу галицького трудового народу зі шляхтою. В цій його сила й заслуга перед літературою і перед пролетаріатом, зокрема перед Галичиною.

В. Ірчан пише багато; може й не обробляє своїх творів, як слід, може й не виношує їх, скільки належало — б, але він пише те, чого сьогодні потребують широкі трудящі маси. Він рядовий борець в лавах пролетаріату, який бореться сьогодні, бореться кожен день, оброслий пером і словом. Деякі твори його одганяють реторикою, агіткою, навіть дешевим ефектом, але був час, що й це було потрібне. „Мистецтво має бути зрозуміле цим масам, любе їм. Чи мусимо-ж ми подавати невеликій меншості солодкі витівки-бісквіти, в той час, як робітничі й селянські маси потребують чорного хліба?“

Одним висловом Леніна про мистецтво керується Ірчан у своїй творчості.

Новіші твори Ірчана показують на певний досвід, досягнення в техніці писання, вироблений смак і засоби. Це все приємні ознаки того, що Ірчан як художник росте, що розвиваючи свою художню продукцію, він підіймає і якість її, пам'ятаючи теж слова Леніна: „краще числом менше, а якістю вище“ і дає право нам ждати од його ще багато цінного й нового.

За громадянською війною, за боротьбою проти капіталістичних держав та їх слуг, а особливо після зради галицького війська і Петлюриного єднання з Польщею, Галичина ніби зникла з нашого обрису. Наша громадська думка ніби забула про неї. Нашу увагу звертали тільки відомості Модру, що в списку жертв боротьби та наслідків капіталістичного терору виставляв і прізвища, довгі рядки прізвищ, галицьких робітників і селян. Та ще повінь, та ще голод, що спіткали Галичину нагадували нам про неї та про її горе. Та й тільки.

Правда, немалу послугу в цім напрямку зробили видавництва, що в останньому часі видали твори галицьких письменників Франка, Стефаніка, Черемшини, Мартовича. Це показує, що та байдужність до Галичини, ігнорування, помалу зникає і виникає органічна потреба культурного єднання і громадської підтримки. Про ці настрої радянської суспільності свідчить і сама потреба і факт організації „Спілки революційних письменників Західної України“...

Кожна нова книжка, присвячена сучасній Галичині, Галичині революційній, займає нас не тільки як твір літературний, але як документ громадського життя, соціальних відносин Наддністрянщини. Вона відкриває нам хоч кінчик тієї заштори, що нею шляхетська Польща затуляє од світу свої криваві насильства над трудящим народом.

Нова драма М. Ірчана — „Підземна Галичина“, цікава і як літературний факт і як громадський документ. Вона появилася в Канаді, до Галичини влада не допустить її і тому саме варто присвятити їй тут декілька рядків.

Що більше польська влада переслідує робітників і селян, що дужче дбає про знищення вільного слова, то більше зростає ця бунтівнича література за кордоном і то не тільки в УСРР, але в Чехословаччині, в Америці, в Канаді. І головню саме там, де є тисячі галицьких емігрантів-заробітчан.

Зріст цієї літератури з бунтарським духом, духом протесту і ентузіазму боротьби, поза межами Польщі свідчить найкраще про те, що даремні панські заходи, даремні переслідування, і кордони не задушуть робітничого руху. Ця література проробляє велику роботу з революціонування і освідомлення робітничих мас і через те треба її вітати і уважливо до неї ставитись.

„Підземна Галичина“ це картина-хроніка з підпільного життя західно-української Комуністичної Партії, а саме однієї повітової організації її.

До хати залізничного робітника Данила впадає в ночі Микитюк, утікач з тюрми, де сидить Данилів син Клим, політичний в'язень. Микитюк просить його

заховати. За ним погоня. Данило ховає. Владають жандарми, трусять. Микитюка ховає хвора дочка Данила в ліжку. Жандарми повертають з нічим, а Микитюк показує листа од Кліма. Микитюка вводять помалу в підпільні партійні кола. Хутко повертає і Клим, але він, в наслідок тюремних катувань, розбитий паралічем, нічого не пам'ятає і не говорить. Хутко і вмирає. Сестра його Ольга вступає до партії, щоб одітститись за брата.

Поліція має цілу систему добрих шпиків і провокаторів і добре поінформована про всю роботу комітету. Переводять арешти і розстріли. Підпільники в розпачі — хто між ними провокатор? Микитюк став уже головою підпільного комітету і робить заходи, щоб викрити провокаторів: малює плакати: „Смерть провокаторам!“ Але молодий комсомолец, шевський челядин — Михась, на передодні погрому партії, викриває справжнього провокатора — Микитюка, а при тім викривається ще й другий провокатор, що теж затесався в члени партії — Весоловський. Обидва провокатори гинуть — піділля вртовано! Гине й комсомолец Михась, пострелений шпигом Весоловським.

Оце канва драми.

Сюжет незвичайно захоплюючий, читається з великим напруженням, а завдяки жвавим діалогам, з неменшою цікавістю сприйматимуть його і глядачі.

Сцени хутко міняються і ми маємо змогу бачити і хату робітника залізничі, і кабінет комісара поліції, і кімнату шпига — провокатора, і зібрання в лісі, і криївку в коріні під лісом. Певне степенування уваги бачимо вже в самій зміні обстановки. Починається з хати робітника і кінчається в таємній криївці судом і вироком над провокатором.

Зав'язка драми починається з першої дії: хтось невідомий стукає вночі у вікно: Відчиніть! Цей невідомий стає членом, навіть головою повітового комітету партії, а проте зостається невідомим майже до кінця. Врешті з'ясовується — це провокатор.

Роля героя драми, провокатора Микитюка - Шевчука, введена доволі рельєфно в усіх ситуаціях, зате провокатор Весоловський — менш оправдана і життєва дієва особа. Його поява і зникнення слабо допомагають розвиткові дії. Взагалі ця фігура більш статична.

Цікавий у драмі романтичний мотив, що за серйозною партійною роботою якомсь не встиг розгорнутися, викристалізуватися і так і заков'яз в дулі револьвера, заглушений обов'язком.

Великої сили в драмі набирають місця, де обдурення тріумфує над довір'ям, злоба й підлість над любов'ю й чистотою, злочинство й насилля над добродійством і посвятою... Оці моменти, вдало виведені автором, пружиняють всю дію драми.

„Підземна Галичина“ малими яскравими образками малює різні боки боротьби галицького робітництва з польським урядом, а власне з поліцією. З одного боку — жандармерія, шпиги, провокатори, тюрми, звущання над політичними в'язнями, що не мають собі рівних в історії, і з другого боку — бідні, загнані, переслідувані робітники, міцні завзяттям і вірою в перемогу своєї класи. Для них муки і смерть не страшні, бо вони вірять в перемогу своєї ідеї, бо вони борються за ідею. „Підземна Галичина“ — це один епізод з революційної боротьби галицького пролетаріату, а саме той, де поліція за допомогою провокаторів хоче викрити цілу сітку комуністичної організації. „Підземна Галичина“ — це драматична монографія поліційного нападу, напору через провокаторів і робітничого захисту. Дієві особи — це не тільки художні літературні типи, це заодно дійсні, сьогоденні люди. Сюжет драми — це подія вчорашнього, сьогоденнього дня на терені Галичини. Недаром автор зазначає рік (дія відбувається 1925 р.), як в історичному матеріалі.

З цього боку драма має велике виховне значіння в наші дні і щиро мусимо бажати їй як найбільшого поширення, головню на робітничих і селянських сценах України. При нашій бідності на н'єси треба було б її негайно перевидати, бо з канадського видання, звичайно, небагато забреде до нас.

Але й з художнього боку „Підземна Галичина“ задовольняє всім вимогам театральної п'єси, і в ряді Ірчанових драм мусить бути, на нашу думку, поставлена на першому місці. Тут, правда, помітні ще деякі хиби, що в раніших творах траплялися у більш розмірах і псували загальну будову драми, як зайвий патос, довгі пояснюючі монологи, декларації, гальмування дії психологічно неправдивими промовами або сценами, але це тільки слабкі сліди колишніх огрехів, і уже не так вражають. В „Підземній Галичині“ патосом і нещирістю, иноді надуманістю, иноді агіткою віє від виступів і промов Оленки. Взагалі треба сказати, що жіночі типи в Ірчана невтримані, часто наївні або нежиттєві.

Треба думати, що багато художніх огріхів робить Ірчан свідомо; твори свої він призначає для широких робітничих мас, для їх клубних, гурткових театрів, а тому й намагається основну ідею твору підкреслювати і подавати в загально-присутній, зрозумілій формі для найодеталіших читачів і слухачів. Звідсіля оті декларації, монологи і т. ін. Скрізь вони пояснюють основну ідею твору, з'ясовують політичну програму або завдання робітників, тоб-то служать меті, для якої працює сам Ірчан як письменник і якій мусить служити даний твір. Ніде цих монологів чи декларацій автор не використовує для інших думок, для інших ситуацій, індивідуальних переживань чи що.

Ще вужчого утилітарного значіння драмі надає видавництво. Воно, видаючи книжку для робітничих театрів, вважає за потрібне подати в передмові такі поради: „Треба навчити публіку, щоб вона захоувала найбільшу увагу щідчас гри на сцені і уважно слідувала за грою“.

Здається, такі навчання не мають ніякогісінького відношення до цієї драми і місце їм не в передмові до видання, а в газеті, в підручнику, на плакаті, де хочете, тільки не тут. Пора - б уже поставитись серйозніше до художнього твору і видавати його як такий без ніяких зайвих і бавальних уваг. Вони тільки знецінюють книжку, зразу одбивають читача: Ах, це мабуть щось зубочне, малописьменне!

А тим часом це хороший літературний твір.

До цих несмачних пояснень і рекомендацій треба однести й такі реклами на обгортці згаданої книжки: „Десятки тисяч людей читали і бачили вже на сцені прекрасну драму пролетарського письменника М. Ірчана „Родина шіткарів“... або „В кожній хаті повинна бути незвичайно цікава повість пролетарського письменника М. Ірчана „Карпатська ніч“...“

Ірчанові це непотрібне. Навпаки, воно йому шкодить, бо добрий письменник не потребує такої циганської реклами. Правда, Америка країна реклами, але можна-б уже й нам пошкунтильгати за культурними американцями і одновити її, поліпшити, замінити дотепнішою, бо ця старосвіччина тхне вже дуже міщанством. Хай повіські видавництва використовують її, їм до лиця усе ветхе, а робітничим треба - б трошки критичніше поставитись до цього.

Але це про видавництво.

Про драму Ірчана ми вже сказали: твір вартий уваги ширшого громадянства. Брак місця в короткій рецензії не дозволяє нам детальніше зупинитися над її технічною будовою; нам більше довелося сказати з приводу драми та про її громадське значіння. Бо саме своєю темою та актуальністю її цей твір у нас новий та заслуговує особливої уваги.

Треба побажати, щоб ця драма ввійшла в репертуар наших театрів. „Підземна Галичина“ на українській сцені нагадає нашому громадянству про ту Галичину, що корчиться в кайданах і захлинається в крові під польською шлахтою.

В. Яблуненко

Село в українській літературі. З додатком нарису А. Стефані „Сучасне село“. Уложили В. Кучмі й та А. Краков. Книгоспілка. 8. XXIV+102+4 нenum. Ціна 1 карб.

Читанка ділиться на дві частини: I. Тяжка селянська доля. II. Нове село. Вона дає літературні зразки для пророблення в старших (5-ій та 6-ій) групах семірічної школи. Літературні зразки взято з часів перед 1905-м роком, з часів 1905-го та 1917-го років аж до наших днів.

Впорядчики мали на увазі лабораторне пророблення цього матеріалу, а тому дали чимало завдань та запитань. Більшість їх та пояснень зв'язано з суспільно-знавством. Спеціальний нарис А. Стефані „Сучасне село“ має бути соціально-економічною базою читання літературно-художніх зразків. Він розпадається на 9 відділів: 1) Що дала Жовтнева Революція селянам. 2. Землеустрій. 3. Класове розшарування села. 4. Громадські установи на селі (Колгоспи, Комітети Взаємодопомоги). 5. Кооперація. 6. Комнезами. 7. Радянська Влада на селі. 8. Культурно-освітні установи на селі. 9. Єднання села з містом.

Разом з тим малося на увазі також прищепити хоч деякі формальні знання і звички, потрібні читачеві, з теорії літератури. Такий літературний напрям і велика кількість завдань і запитань відрізняють цей підсоби́к від інших. Справді, ми знаходимо тут і зразкові плани оповідань, — говоряться про сюжет, про портрети та характеристику типів, про елементи опису, розповіді, діалогу, — про оброблення епічне, ліричне та драматичне...

Такі завдання, як напр. на стор. 20—21-й або на 30—31-й, не тільки дають учителю в руки розроблений матеріал, але також дають змогу використувати їх при розробленні яких інших оповідань.

Однак, коли на стор. 75-й, після „Думи про Бармашиху“ В. Поліщука, ми зустрічаємо завдання: „Прочитайте українську думу й порівняйте її мову з мовою цього твору“, — то мусимо сказати, що краще було-б тут таки навести для порівняння якусь стару думу, напр. про Коновченка, щоб було з чим порівнювати.

Звичайно при оповіданнях додано біографії їх авторів, головніших письменників. Було-б дуже корисно, коли-б вийшла в світ друга частина читанки, що охопила-б життя українського села з початку XIX віку до 1905 року. Матеріалу для неї багато в українських класиків, починаючи з романтиків, кінчаючи реалістами (М. Вовчок, Нечуй-Левицький, Мирний, Коцюбинський).

Читанку дозволив Науково-Методологічний Комітет НКО'су до вжитку в установах соціального виховання як підсобику.

Напис на обкладинці книжки: „Робоча бібліотека педагога“ треба вважати за помилку видавництва, бо це, власне, — бібліотека, перш всього, для учня.

П. Т.

В. Стеблик. Прожектори. Кооперативна жартівеса на 3 дії. Книгоспілка Харків, 1926. 16^о. Стор. 48. Тираж 7.000. Ціна 15 коп.

У практиці наших установ не на один можна вказати випадок т. зв. „відомственного патріотизму“. Видання вищеназваної не жартівеси, а горе-песи, не можна інакше вважати, як тільки за прояв того патріотизму. Справді. Навіщо „Книгоспілка“ видавати „Прожекторів“ (чому „Прожектор“, а не „прожектер“? Адже у франц. мові — *progesteur*). Адже-ж це — не п'еса для театру, не літ.-художня річ, а лише балаканина невисокого гатунку. Ні інтриги, ні дії (тільки топчання серед потопа слів), ні виразно закреслених типів (лише натяк). До того ж одноманітність сцен, розтягнений, нудний діалог, часто-густо — шарж і т. д., і т. д. І все це на 48 стор. у 3-х діях.

Що й казати! Коли-б автор простудював теорію драматургії, коли-б він уявляв собі, чого вимагає театральна сцена від п'еси, коли-б нарешті „якесь стояло перед ним, що основа композиції у всякому літвотворі це розвиток інтриги (а тим паче у драмі), і що тільки потім уже цей кістяк інтриги обростає живим тілом цікавих деталей, колоритних слів то-що, щоб зробити належне враження — коли-б основа техніки драмописання була додержана, автор зміг-би подати краще щось за той сировий матеріал, що за любязною видавничою допомогою „Книгоспілки“ лише кидає тін на автора, як на драматурга.

Але-ж „Книгоспілка“! Для чого — спитати! — при запровадженні режиму економії витрачати кошти на річ, очевидяк, недолугу? Одна — і тільки одна! — відповідь: щоб дати численному кооперативчатові та глядачеві п'есу з кооперативного життя. Інакше кажучи, не геть як додивляючись до літературно-художньої та до сценічної вартості, кинути твір споживачеві:

— Споживач наш — мовляли — усе стріскає! Аби про кооперацію!...

Нема чого казати, з життя кооперації літературно-художні твори взагалі, а зокрема драматичні, — потрібні. Більше. Літвотворчість наша має невиконані ще завдання в тім, щоб в овіяному духом соціального змагання поетичному слові дати народнім масам важливі й величві соціальні прагнення до загально-колективного, кооперованого життя. Надто потрібне це тепер, коли в плані соціалістичного будівництва СРСР на найближчі роки для кооперації одводиться що далі, то глибше й ширше місце, і коли — в той же самий час — наші письменники то через свою богемність та соціально-політичне незнайство, то через звичку „ходити уторованим шляхом, до кооперації ставляться здебільшого по традиційно-буржуазній письменницькій звичці.

— Пі! Кооперація? Та це-ж нудна казенщина!...

І обминають обробляти теми з кооперативної ділянки соціального життя. А „Книгоспілка“, це величезне кооперативне — і для кооперування — видавництво, щоб здобути художні твори з життя кооперації, оповіщає в „Новій громаді“ копіючани, ні для кого нецікаві конкурси, виганяє економію на копійках, виплачуючи у тій-же „Новій громаді“ за художні твори мізерії і... викидає на літературний ринок такий сирець, як „Прожектори“.

Що-ж загалом? Дешева відомственно-патріотична рибка — погана літературно-художня юшка.

Гр. Михайлець

1) **Леонард Франк**. Різникова кухня. Опов. Пер. з німецької Хаджинковської. Харків. 1926. 16^о. Стор. 56. Тираж 5.000. Ціна — 20 коп.

2) **Анрі де Реньє**. Мармурова жінка. Опов. Пер. з фр. А. Венгерова. 1926. 16^о. 32 стор. Тираж 5.000. Ціна 10 коп.

3) **С. Велз**. Таємниці таксидермії. Опов. Пер. А. Настовицького. К. 1926. 72 стор. Ц. 20 к. „Загальна бібліотека“ Книгоспілки.

Протягом цілих чотирьох років європейської імперіалістичної війни в ошалілому безглузді міждержавної капіталістичної конкуренції безперервно витрачано на мільярди карбованців матеріальних цінностей, десятки мільйонів людей убитими та покаліченими, а художньої літератури про війну у нас нема й досі. Залишаючи иншим на дозвіллі або по спеціальності дошукуватися причини цьому, скажемо, що „різникова кухня“ хоч почасти заповнює у нас цю прогалину.

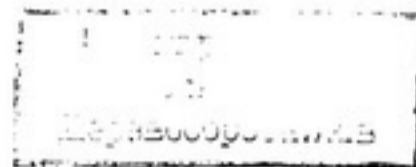
Зміст оповідання нескладний. Штаб-лікар хірург день-у-день, ніч-у-ніч протягом трьох років ампутує руки-ноги у польовому шпиталі жертвам війни. Врешті не видержує і їде в глиб Німеччини. Їде він з потягом інвалідів і вдорозі розагітовує їх проти війни, а коли вони згодом, як суспільна непотріб, остаточно „відчизною“ скривджені, лікар збирає їх до купи і улаштовує з них глибоко агітуючу маніфестацію в Берліні (факт з життя військової Німеччини).

Оповідання це, що має метою своєю запалити в грудях читача жагучий протест проти імперіалістичної різниці, зроблено в тонах розвезисто-психологістичного просторікування, що також притаманне є для певної частини німецької белетристики. Написано „різникову кухню“ у навмисне-сірому освітленні. До того-ж увесь час річ іде від імені очевидного для читача автора про героїв, що завжди є 3-ою особою. Це надає всьому оповіданню характеру зануди, і не розбити цей нудний тон навіть що-найяскравішими сторінками (лазарет у „танцювальній залі“, маніфестація калік, мітинг на залізничній станції). Але, не зважаючи на це, „Різникова кухня“ — одна з найцінніших речей у „загальній бібліотеці“ Книгоспілки для суспільницької організації психіки читача.

2. Написане „під Мопасана“ з характерним для романської буржуазної прози захопанням в естетизмі оповідання Реньє розповідає про статичні, нецікаві читачеві, пасивні, спостереження одного скульптора. Річ іде почасти про любов кількох нероб до вродливої селянської дівчини, що з неї скульптор зліпив був статую; статуя ця після смерті самої дівчини живила чуття отих великопанських гультаїв. Але здебільшого автор спинається на деталях, на вимальовуванні та розмальовуванні в оповіданні описових моментів та переживань. Отже з погляду розвитку інтриги, тоб-то з погляду змістовності, це — річ порожня.

3. Так само небагаті на інтригу, мов навмисне підібрані, речі Велза. Отже, щоб дати повну 10 копійчану книжечку „загальної бібліотеки“ на 32 сторінки, „Книгоспілці“ можна було-б знайти і кращу річ, бо дивно було-б припустити, що „Мармурову жінку“ включено в серію „З. Б.“, тільки заради зовнішніх властивостей оригіналу і перекладу.

Гр. М. лець

0-50

ЦІНА 1 КРБ. 50 КОП.

Журнал продається в усіх
національних кіосках Контр-
... Трону на Україні